

Кирило-
Методієвські
сѣвѣни

КНИГА
10

АКАДЕМИЧЕСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
•Св. Миколай Давид•

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИ НАУЧЕН ЦЕНТЪР

Кирило- Методиевски Студии

К Н И Г А 10

С О Ф И Я • 1995

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО • Проф. МАРИН ДРИНОВ •

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Екатерина Дограмаджиева, Светлина Николова
(отг. редактор), Георги Попов

Книга 10 от поредицата „Кирило-Методиевски студии“ съдържа девет филологически и исторически проучвания, посветени на Кирило-Методиевото дело, на българската литература и писменост от края на IX—началото на X в. Томът е подготвен във връзка с 1100-годишнината от Преславския събор, важен момент в културната история на българския народ. Вниманието е насочено преди всичко към някои съществени феномени на преславската книжнина от епохата на Златния век — обема и характерните белези на неизследвани и слабо изследвани преславски преводи от гръцки език на повествователни творби (житията на Павел Тивейски, св. Кондрат, Псевдо-Методиевото Откровение), разпространението на българските преводи и на принципите на българските книжовници от тази епоха в Русия, старобългарските писмени системи, ритмичната структура на преславските текстове. В книгата читателят ще намери публикации на текстовете на някои кирило-методиевски извори в преписи от XVII в., съхранявани в полски колекции, неизследвани досега; опит за реконструкция на Кирило-Методиевия старобългарски текст на Четириевангелието; анализ на поетическите средства в Словата на Климент Охридски и на един от най-спорните пасажки в Пространното житие на Константин-Кирил. В този си вид томът ще служи не само на всички старобългаристи, но и на учените, занимаващи се със славянското Средновековие изобщо, а също така и на широки кръгове от българската общественост, които се интересуват от историческите корени на българската култура.

© Кирило-Методиевски научен център
1995

ЖИТИЕ ПАВЛА ФИВЕЙСКОГО – БОЛГАРСКИЙ ПЕРЕВОД X ВЕКА

Дмитрий Буланин (Россия)

Бесплодная египетская пустыня, враждебная всему живому, произвела на свет замечательный феномен средневековой культуры – христианское монашество. Считается, что жители Египта преуспели в аскетизме еще в дохристианские времена¹. Но отшельничество как массовое явление историки связывают с гонениями на христиан, поднявшимися при императоре Деции (249–251 гг.). Не желавшие возвращаться к идолопоклонству вынуждены были бежать из густонаселенных районов Египта в окрестные пустыни (Евсевий Кесарийский. „Церковная история“, VI, 42). Некоторые из них остались там навсегда, предаваясь вдали от мира аскезе и молитвам. Первые пустыnnики были убеждены, что добровольно претерпеваемые лишения заменят им мученический подвиг. Здесь, в Египте, родились и две основные формы монашеского обета – отшельничество и киновия. Первая ведет свою историю от Антония Великого, начало второй положил Пахомий Великий. Первая из двух форм возникла раньше, а об основоположнике пустынножительства мы хорошо осведомлены благодаря Житию Антония (357 г.), написанному Афанасием, архиепископом Александрийским.

Житие Антония ни словом не упоминает о другом египетском анахорете – Павле Фивейском, которому, если верить издаваемому памятнику, герой Афанасия Александрийского уступил пальму первенства. Автор рассказа о Павле Фивейском – блаженный Иероним дает понять в другом своем произведении, что уже некоторые его современники выражали сомнения в достоверности описанных в Житии Павла событий (PL, t. 23, col. 29). Эти сомнения могли сеять приверженцы Афанасия Александрийского: ведь дифирамб Павлу неизбежно умалял заслуги Антония, столь превознесенного его Житием². Сомнения современников подхватили некоторые сторонники критического направления в исторической

¹ A m é l i n e a u, E. Histoire des monastères de la Basse-Égypte. Vies des saints Paul, Antoine, Macaire, Maxime le Domèce, Jean le Nain, etc. Texte copte et traduction française. Paris, 1894, II–III (Annales du Musée Guimet, t. 25); B u t l e r, C. The Lausiac History of Palladius. Vol. 1. Cambridge, 1898, 229–230 (Texts and Studies. Contributions to Biblical and Patristic Literature, vol. 6, No 1).

² Cp. R e i t z e n s t e i n, R. Hellenistische Wundererzählungen, Leipzig, 1906, p. 63.

науке XIX в. Они выдвинули целую серию остроумных аргументов в доказательство того, что сама личность Павла была вымышлена Иеронимом³. Однако крайний скепсис едва ли правомерен. Нашлись довольно ранние источники, в том числе независимые от сочинения Иеронима, в которых упоминается первый египетский анахорет⁴. Знатоки восточного монашества признают сейчас, что у героя Жития Павла Фивейского был реальный прообраз, хотя подробности его биографии, как и обстоятельства встречи с Антонием, могли быть сильно приукрашены фантазией агиографа.

Если историческая ценность Жития Павла вызывала споры, его литературные достоинства были очевидны всегда и для всех. Житие является частью своеобразного триптиха, который блаженный Иероним посвятил восточным отцам и в которых входят, кроме рассказа о прародителях египетских монахов, Житие Малха и Житие Илариона („*Vitae patrum*“). Из составляющих триптих сочинений Житие Павла было написано раньше других – в 374 или 375 г. Это один из первых литературных опытов знаменитого переводчика Библии: в перечне своих творений, которым Иероним завершает „Книгу о знаменитых мужах“, Житие Павла стоит на первом месте (PL, t. 23, col. 717).

В науке интенсивно обсуждался вопрос, какими источниками пользовался автор Жития, причем высказывались предположения, что у латинского сочинения был греческий или коптский прототип. Сейчас, после основательных текстологических разысканий, окончательно установлено, что все версии Жития – на греческом, коптском, сирийском, арабском, эфиопском и армянском языках восходят, в конечном счете, к латинскому оригиналу Иеронима. Свой рассказ о Павле писатель адресовал не рафинированным интеллектуалам Италии, а неискушенным в классической словесности отшельникам Фиваиды и Халкидской пустыни, поэтому повествование лишено чрезмерной риторической вычурности, характерной для других творений Иеронима. В послании своему другу Павлу из Конкордии автор сам подчеркивал нарочитую бесхитростность Жития Павла Фивейского: „Между тем мы послали тебе тебя, т. е. старцу Павлу старшего Павла, в котором мы много поработали для упрощения слога ради самых непритязательных людей. Но, не знаю каким образом, сосуд, даже наполненный водой, сохраняет тот запах, которым он пропитался, пока был необработанным“ (PL, t. 22, col. 344).

Конечно, эти слова нельзя принимать за чистую монету. Поклонник античной литературы, которого даже во сне мучили сомнения, циник-нианец он или христианин, Иероним не мог забыть о своих пристрастиях к классической древности: направляющегося к Павлу Антония писатель сталкивает с мифологическими существами – гиппокентавром и сатиром; сообщение об угрозе, нависшей над Павлом со стороны зятя, предваряется сентенцией из „Энеиды“ Вергилия; поэма Вергилия цитируется и в другой раз – в том эпизоде, где Павел отказывается впустить Антония в пещеру. Знаменательно, что фрагменты Жития, рассказывающие о встрече Антония с баснословными обитателями пустыни, вызывали благочестивые сомнения даже у позднейших читателей. В перепечатке Четиых Миней Димитрия Ростовского эпизод с сатиром выделен уменьшен-

³ См. особенно Weingarten, H. Der Ursprung des Mönchtums im nachconstantinischen Zeitalter. – Zeitschrift für Kirchengeschichte. Bd. 1, 1877, 1–35.

⁴ Butler, C. Цит. соч., 231–232; Delhaye, H. La personnalité historique de S. Paul de Thèbes. – Analecta Bollandiana, 44, 1926, 64–69.

ным шрифтом и сопровождается леммой: „Сия повесть мнится быть невероятна, сего ради и отличными литеры напечатана“⁵. Ученый архимандрит Сергей считал соответствующие разделы Жития поздней вставкой⁶.

Житие Павла Фивейского захватывает внимание читателя обилием сверхъестественных событий: помимо явления кентавра и сатира, Иероним рассказывает о послушном Божьей воле вороне, о кротких львах, выкапывающих для святого могилу и требующих благословения. Царящая в Житии атмосфера фантастики – результат не только классической начитанности автора. Можно догадаться, что Иероним был знаком с устными легендами о подвижниках Фиваиды. Между тем, чудесный элемент является непрямым атрибутом египетских повествований о святых. По словам К. Батлера, „копты, будь они монахи или миряне, жили в атмосфере сверхъестественного; они ожидали чудес на каждом шагу и были готовы усмотреть действия ангелов или демонов в явлениях повседневной жизни, они с готовностью верили в любые чудеса, которые им предлагались“⁷. Ярким памятником агиографической фантастики Египта является более поздний „Лавсаик“ Палладия Еленопольского (419–420 гг.). Сочетание мотивов классической литературы и легенд устного происхождения делает Житие Павла одной из первых разработок нового жанра, который А. Харнак удачно определил как „монашескую беллетристику“⁸.

У автора Жития был только один, хотя в высшей степени замечательный литературный образец. Это упоминавшееся Житие Антония Великого, в котором мы найдем такой же синтез античной традиции и народной фантастики. Блаженный Иероним хорошо знал Житие Антония, пользуясь им в латинском переводе Евагрия Антиохийского. Толчком к написанию Жития Павла мог послужить тот успех, который выпал на долю первого христианского жития. Во всяком случае, историю Павла Фивейского нужно читать, имея под рукой сочинение Афанасия Александрийского, многое объясняющее в более позднем памятнике⁹. Более того, сам Иероним рассматривал свое творение как поправку и дополнение к жизнеописанию Антония. Ведь Афанасий Александрийский признавал, что его рассказ об Антонии Великом далек от полноты, он побуждал читателей предпринять новые разыскания о жизни святого (PG, t. 26, col. 837). Таким образом, Жития Антония и Павла не без основания воспринимались как части одного цикла. Не случайно очень рано, возможно, еще при жизни Иеронима, его сочинение было переведено на греческий язык¹⁰. По распространению в греческих списках Житие Павла может соперничать с Житием Антония. Именно к греческому переводу восходит издаваемая славянская версия Жития. Сверка текстов показала, что для перевода была выбрана редакция „а“, старшая из существующих и ближе других придерживающаяся латинского оригинала¹¹.

⁵ Книга житий святых. Декабрь–февраль. М., 1852. Январь, л. 72.

⁶ С е р г и й, архимандрит (Спасский). Полный месяцеслов Востока. Т. 2. Вып. 2. Владимир, 1901, с. 25.

⁷ B u t l e r, С. Цит. соч., 192–193.

⁸ H a r n a c k, A. Das Mönchthum, seine Ideale und seine Geschichte. 2. verbesserte Aufl. Giessen, 1882, p. 25.

⁹ См. N a u, F. Le texte grec original de la Vie de S. Paul de Thèbes. – *Analecta Bollandiana*, 20, 1901, 129–134, 147–148.

¹⁰ Предполагают, что греческая версия принадлежит Софронию, другу Иеронима, который перевел его Житие Илариона, а, возможно, и „Книгу о знаменитых мужах“.

¹¹ H a l k i n, F. *Bibliotheca hagiographica graeca*. Т. 2. Bruxelles, 1957, No 1466.

Хотя известные мне славянские списки не идут дальше XV в., сам перевод привязывается к более раннему времени. Он может быть помещен в „золотой век“ болгарской литературы – эпоху царя Симеона и его преемников. Прежде всего напомним, что к переводам „золотого века“ относится Житие Антония Великого, которое, как мы знаем, связывают с сочинением Иеронима неразрывные узы. Не исключено, что болгарские книжники обратились к Житию Павла в связи с работой над творением Афанасия Александрийского. Учтем также, что чтение Жития Павла начинается на 15 января Устав патриарха Алексея в древнейшем списке XII в. ГИМ, Синодальное собр., № 330¹². Более важны для датировки данные самого текста. В числе его морфологических особенностей отметим такие архаические явления, как плюсквамперфект, последовательно используемую категорию двойственного числа, правильные формы кратких и членных причастий и прилагательных, в том числе в косвенных падежах. Специально выделим корректные формы вопросительного местоимения во множественном числе – *ѡн* и причастия от глагола с суффиксальным *н* в инфинитиве – *оучоушь*. В области синтаксиса обращают на себя внимание: дательный беспредложный, указывающий направление действия (прѣлѣжающеу сѧ странамъ срачньскѧмъ), инфинитивные конструкции с дательным падежом, обозначающим логический субъект действия (например, разоумѣти бѣженномуу Антонию), и с двойным дательным падежом (спѣтъиши емоу быти поутн мѣаше сѧ). Надежной приметой бытования текста в болгарской среде является смешение носовых, хорошо известное по болгарским рукописям с древнейшего времени (засвѣдѣтельствоуа из засвѣдѣтельствоуа вместо засвѣдѣтельствоуа).

Датирующим признаком могут служить некоторые типы ошибок. Многие из них порождены подменой близко звучащих или близких по написанию греческих слов. Случалось также, что переводчик не понимал внутренней формы греческого слова. Приведу список ошибок, генезис которых мне удалось определить:

- 1) *ѡкѡже* в гл. 1 – переводчик смешал греч. *ἤτερ* („нежели“) и *ἥτερ*;
- 2) *нмѣти* в гл. 1 – переводчик спутал греч. *ἔχει* (3-е лицо единств.) с инфинитивом того же глагола;
- 3) *сѣжеши* в гл. 3 – прилагательное *διακαής* („раскаленный“) переводчик понял как инфинитив глагола *διακαίω*;
- 4) *вбычан нмѣца* в гл. 3 – греч. *διηνθισμένω* („украшенный цветами“) ошибочно произведено от глагола *ἐθίζω*;
- 5) *бестоуни* в гл. 3 – переводчик смешал *εὐεῖδής* („красивая“) и *ἀναιδώς*;
- 6) *неуслѣбнѣ* в гл. 3 – переводчик смешал *ἀπαλῶς* („нежно“) и *ἀπαύστως*;
- 7) *срамѣтоу* в гл. 3 – греч. *οὖν* (эта частица читается в некоторых списках) *ἔδει* („нужно было“) спутано с *ὄνειδος*;
- 8) *не хѡтащоу* в гл. 4 – переводчик спутал слова *ἀθέμιτος* („беззаконный“) и *ἄθυμος*;
- 9) *прочее* в гл. 5 – переводчик прочел *τὸ πέρας* („край“) как наречие *πέρα*;
- 10) *вбразѣмѣ* в гл. 6 – переводчик спутал слова *ὁ τόπος* („место“) и *ὁ τρόπος*;
- 11) *дрѡуѓин... пощахѣ сѧ* в гл. 6 – переход к множественному числу от единственного греч. оригинала, возможно, объясняется смешением форм *συγκρατεῖται* и *συγκρατοῦνται*;

¹² В и н о г р а д о в, В. П. Уставные чтения. Вып. 1. Сергиев Посад, 1914, с. 65.

- 12) ѡφθῆνнкѣ в гл. 7 – переводчик спутал ἡ ἡμέρα („день“) и ἡμερος;
 13) ѡφѣща в гл. 7 – переводчик спутал глаголы ὑποκρίνομαι („притворяться“) и ἁποκρίνομαι;
 14) кѣ (прѣбывающнмъ) в гл. 8 – переводчик смешал числительное εἷς („один“) и предлог εἰς;
 15) срѣте в гл. 8 – причастие ἀπατηθεῖσα („введенная в заблуждение“) переводчик понял как форму глагола ἀπαντάω;
 16) Чнстнн мленіе в гл. 8 – θρησκειῦει („поклоняется“) переводчик прочел как прилагательное θρησκος, согласованное с πρεσβεῖον;
 17) пѡмышлаа в гл. 9 – переводчик спутал глаголы διανύω („завершать“) и διανοέομαι;
 18) прнносѣ в гл. 9 – переводчик спутал глаголы πρόσκειμι („подходить“) и πρόσκειμι („присоединяться“);
 19) дв ѡсмаго (часа) в гл. 9 – по-видимому переводчик прочел ἕκτος („шестой“) как ὄγδοος;
 20) скорѣ в гл. 12 – кажется, переводчик связал глагол ἀποθέσθαι („сбросить“) со словом πόθος;
 21) (мнѣтн)мн в гл. 15 – переводчик прочел отрицательную частицу μή как местоимение μέ;
 22) нѣдѣше в гл. 16 – переводчик, вопреки смыслу, произвел глагол ὑπῆρχεν („был“) от ὑπέρχομαι;
 23) ѡφδѡбѣствѡмъ поѹтн ѡфмѣна в гл. 16 – переводчик прочитал εὐθεῖα („прямая дорога“) как εὐθετος, а в διανύοντες („окончившие“) увидел форму глагола διανοέομαι;
 24) стѡща в гл. 16 – по-видимому переводчик понял числительное ἓνός („одного“) как форму глагола ἵστημι;
 25) нѣстрѡннѣ в гл. 16 – вместо ἀναμφιβόλως („недвусмысленно“) переводчик передавал ἀμφιβόλως.

Разновидности ошибок, которые встречаются в славянской версии Жития Павла Фивейского, отмечены во многих других переводах X в.¹³ Приводившая к грубым ошибкам подмена одних греческих слов другими объясняется не слабыми познаниями переводчиков в греческом языке, в чем их подозревали некоторые исследователи (А. Лескин). Можно думать, что в промахах подобного рода повинна сама техника тогдашнего перевода, способствовавшая изоляции слова от контекста. Как бы то ни было, многочисленные ошибки и пословный принцип передачи оригинала, которого неукоснительно придерживался автор славянской версии, затрудняют понимание Жития Павла. Его текст проясняется только при сравнении с греческим. Нарочитая затемненность смысла характерна для всего корпуса переводов X в.

Окончательный вывод о времени перевода позволяет сделать его лексика, зарегистрированная в других памятниках „золотого века“, но редкая в более поздних текстах: ѡсѡвѣлѣтн сѣ (греч. καταφαίνομαι), ѣдннѣ (греч. μοναχός), ѡбразъ (греч. τρόπος), вѣзнака (греч. ὑπτιον), напастъ (греч. ἀνάγκη), прѣчестне (греч. προάρεσις), прѣспѣѣѣ (греч. προκόπτων), тоагъ (греч. βακτηρία), пѣтн шествѣнѣ (греч. ὁδοπορία), днѣн (греч. θηρίον), роѹтнѣ (греч. ἄσθμα, βρυγμός), заѡвнѣтельствѣзющѣ (греч. διαβεβαιούμενος), вѣѣѣ (греч.

¹³ Примеры и указание на литературу см. в кн.: Буланнн, Д. М. Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв. München, 1991, 108–109 (Slavistische Beiträge, Bd. 278).

κλάδος), wшествіе (греч. ἀναχώρησις), вѣднѣ са (греч. φιλονεικέω), wпашь (греч. οὐρά), тѣшнѣ са (греч. κολλαεύω) и др.

Списков древнеболгарского Жития Павла Фивейского относительно немного, потому что интересующий нас перевод был вытеснен из рукописной традиции более поздним, воспроизводящим контаминированную редакцию Жития – редакцию „N“¹⁴. Этот последний памятник, появление которого в славянской письменности я отношу к XIV в., заслуживает отдельного исследования. Что касается перевода X в., то он сохранился лишь в русских, притом относительно поздних списках. Знакомство с ними убеждает, что в рукописях обращалось два варианта текста, история которых должна быть рассмотрена порознь. Первый вариант известен мне в трех списках XVI в., находящихся в прямой зависимости друг от друга¹⁵. Это прежде всего январский том Великих Четьих Миней митрополита Макария, содержащий наш текст среди статей на 5 января. Поскольку в Софийском комплекте Макарьевских миней январский том не сохранился, в распоряжении исследователей остаются соответствующие книги из более поздних Успенского и Царского комплектов¹⁶. Третий известный мне список находится в сборнике РНБ, собр. Соловецкого мон., № 819/929, в котором Житие Павла занимает л. 139–145 об. Рукопись представляет собой выборку из Великих Четьих Миней за декабрь и январь, выборку, почти современную своду митрополита Макария¹⁷. В основной части рукописи филиграни отсутствуют, однако оглавление, занимающее л. 1–2 об., написано на особой бумаге, на которой просматривается филигрань – двуручный кувшинчик типа Лихачев, № 2851 – ок. 1560 г. Оглавление, надо думать, писалось после завершения работы над рукописью, поэтому дата филиграни – это верхняя хронологическая граница. При недоступности Успенского и Царского списков Великих Четьих Миней выборка Соловецкой рукописи оказывается поистине незаменимым источником, без которого мы не могли бы восстановить архетип Жития Павла Фивейского.

Обратимся ко второму варианту древнеболгарского перевода, который также попал в Великие Четьи Миней, но под другим числом – 29 февраля. Познакомившись с одним только списком варианта – в февральском томе из Софийского комплекта Великих Четьих Миней (РНБ, Софийское собр., № 1320, л. 416–418), я высказал предположение, что Житие Павла Фивейского входило в сборник болгарских переводов и сочинений X в., который отразился в чтениях Макарьевского свода на 29 февраля и который я реконструирую, сравнивая февральскую Минею с другими восточнославянскими рукописями¹⁸. Мое предположение укреп-

¹⁴ Halkin, F. Цит. соч., No 1470.

¹⁵ Если судить по заглавию Жития, первый вариант читается также в четьи минее на декабрь–январь РГБ, ф. 113, собр. Иосифо-Волоколамского мон., № 593, которая включает Житие Павла под 15 января, и датируется в новейшем каталоге второй половиной XV в.: Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (Для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР). Сост. А. А. Турилов. М., 1986, № 2088.

¹⁶ И о с и ф, архимандрит. Подробное оглавление Великих Четьих Миней всероссийского митрополита Макария, хранящихся в Московской Патриаршей (ныне Синодальной) библиотеке. М., 1892. [1], стб. 380; Горский, А. В., К. И. Невоструев. Описание Великих Четьих-Миней Макария митрополита всероссийского. – Чтения в Обществе истории и древностей российских 1, 1886, с. 102.

¹⁷ Перечень статей см. в кн.: Описание рукописей Соловецкого монастыря, находящихся в библиотеке Казанской духовной академии. Ч. 2. Казань, 1885, 408–414.

¹⁸ Буланин, Д. М. Цит. соч., 124–136.

дьялось тем фактом, что Житие Павла под 29 февраля дублирует это же Житие, помещенное, как мы помним, под 5 января. Дублировку заметили и составители Четиих Миней¹⁹, не случайно в Царском комплекте Житие убрано из числа чтений на 29 февраля. Добавлю также, что кроме зависящих от Макарьевского свода Милютинских миней, история почитания Павла Фивейского не знает других памятников, приурочивающих его память к 29 февраля²⁰. Казалось несомненным, что Житие Павла Фивейского попало в чтения на 29 февраля как составная часть древнеболгарского сборника, послужившего источником других статей последнего февральского дня.

И все же знакомство с новыми списками перевода во втором его варианте заставляет признать мое предположение ошибочным. Дело в том, что второй вариант Жития читается в нескольких списках Стишного Пролога на вторую четверть года (декабрь–февраль). Все известные мне списки относятся к рубежу XV и XVI вв.: 1) ЦГИА, ф. 834, оп. 3, № 3934, л. 469–476, об., конец XV в.²¹; 2) ЦГИА, ф. 834, оп. 3, № 3972, л. 471–479, конец XV в.²²; 3) РНБ, собр. Соловецкого мон., № 702/810, л. 384–390 об., конец XV – начало XVI в.²³ Житие Павла Фивейского помещается в самом конце Пролога, последней из завершающих книгу дополнительных статей, состав которых совпадает в перечисленных рукописях и отличается от других списков Стишного Пролога. По-видимому кто-то из его читателей не был удовлетворен краткой проложной памятью, сообщавшей о Павле Фивейском под 5²⁴ или под 15 января²⁵, и решил переписать житие первого отшельника в конце соответствующей части Пролога. Тем самым Житие Павла оказалось в ряду статей на последний день февраля, ибо вторая четверть Пролога завершалась этим месяцем. Не приходится сомневаться, что аналогичным списком пользовались составители Макарьевских миней, включившие произведение в число чтений на 29 февраля.

Наш вывод подтверждается и другими соображениями. Три перечисленные списка Пролога происходят из монастырей, находившихся в юрисдикции новгородского архиепископа: первый – из Варлаамиево-Хутынского монастыря, второй – из Тихвинского Успенского, третий – из Соловецкого. Происхождение рукописей важно постольку, поскольку новгородские списки Стишного Пролога характеризуются и другими особенностями, противопоставляющими их московским спискам²⁶. По наблюдениям А. А. Турилова, эти особенности перешли в Великие Четии Ми-

¹⁹ Ср. запись под 29 февраля в рукописи из Софийского комплекта РНБ, Софийское собр., № 1320, л. 416: А то слово написано генвара в 29^м.

²⁰ С е р г и й, архимандрит (Спасский). Цит. соч., с. 59.

²¹ Датировку см.: Т у р и л о в, А. А. Оригинальные южнославянские сочинения в русской книжности XV–XVI вв. – В: Теория и практика источниковедения и археографии отечественной истории. М., 1978, с. 41.

²² Филигрии: одноручный кувшинчик типа Лихачев, № 1281–1282–1499 г.: рука типа Брик, № 1498–1470 г. и не учтенной в справочниках разновидности: буква „P“ типа Piccard (P i c c a r d, G. Wasserzeichen Buchstabe „P“. Stuttgart, 1977. 1–3. Teile), Abt. VII, No 1417–1508 г. и Abt. IX, No 319–1487 г.; солнце – разновидность, не учтенная в справочниках.

²³ Филигрии: корона типа Piccard (P i c c a r d, G. Die Kronenwasserzeichen. Stuttgart, 1961), Abt. XII, 37–1500–1506 гг.; голова быка типа Piccard (Piccard, G. Die Ochsenkopfwasserzeichen. Stuttgart, 1966. 1–3. Teile), Abt. XVI, No 209–1490–1504 гг.

²⁴ См., например: БАН – СПб., 13. 7. 13. (собр. Сырку, № 75), л. 135, об. – 136; РНБ, собр. Кирилло-Белозерского мон. № 1/1240, л. 145, об. – 146.

²⁵ См., например: БАН – СПб., собр. Романченко, № 93, л. 323–323 об.

²⁶ Т у р и л о в, А. А. Цит. соч., с. 43.

неи, составители которых здесь, как и в других случаях, отдавали предпочтение новгородско-псковскому письменному наследию. Более того, выяснилось, что состав Хутынского Стишного Пролога 1479 г. на первую четверть года (сентябрь – ноябрь) ЦГИА, ф. 834, оп. 3, № 3933 совпадает с составом Пролога РНБ, Софийское собр., № 1327, а связь последнего с проложными статьями Макарьевских миней – хорошо известный факт²⁷. Разновидность Пролога, представленную тремя перечисленными списками с Житием Павла Фивейского, можно считать источником Макарьевского свода на вторую четверть года.

Второй вариант древнеболгарского перевода известен, помимо списков Пролога и Великих Четиих Миней, в некоторых других рукописях²⁸. К истории текста нашего памятника они не прибавляют ничего нового. В целом списки второго варианта сохраняют весьма устойчивый текст, так что решить, какой из списков Стишного Пролога послужил протографом Четиих Миней, не представляется возможным. Заслуживает обсуждения другая, значительно более важная проблема: какой из двух вариантов Жития Павла Фивейского лучше отражает архетип перевода, осуществленного в X в. Занимаясь этой проблемой, мы будем пользоваться рукописью РНБ, собр. Соловецкого мон., № 819/929 (далее С) в качестве представителя первого варианта и рукописью РНБ, Софийское собр., № 1320 (далее М) в качестве представителя второго варианта.

Изъяны второго варианта видны невооруженным глазом. Это, прежде всего, пропуски словосочетаний, слов и частей слова, которые имеют соответствие в оригинале и без которых текст часто утрачивает смысл: *срѣѣланѣ нмѣтн вѣразѣ* (С *сен срѣѣланѣ нмѣтн вѣразѣ*); *емоу же слава творецъ* (С *егмже слаѣ творецъ оупмкентаоурѣн нарекуша*), *В коен странѣ* (С *Тевѣ глѣю, в квен странѣ*), *н прншѣ ѣкоже вѣда* (С *прншѣ, начать акѣ вѣда*), *н по сѣ, рече, восхнщенѣ въѣзѣ* (С *н пм снхѣ ѿ срачннѣ восхнщенѣ въѣзѣ*), *Гѣн дѣхѣ предасть* (С *пмтрѣбноѣ Гѣн дѣхѣ предасть*), *на колѣноу клѣчаща* (С *на квлѣноу клѣчаща стѣо*), *се разоумѣ звѣрен* (С *се раззмѣтн звѣрма*), *ѿ ван бѣ ю оустронѣ* (С *ѿ ванн бѣ ю себѣ оустронѣ*), *с вѣроу* (С *с вѣрѣю егѣ*). К тому же результату приводит порча отдельных слов или замена одних словоформ другими: *кѣ нѣсн* (С *с нѣсн*, греч. *οὐρανόθεν*), *вѣщан* (С *вѣщан*, греч. *ὁ θεσμός*), *оутѣшенѣа* (С *оутѣша-тн*, греч. *κολακεύειν*), *оувѣдѣхѣмъ* (С *оувѣдѣхѣмъ*, греч. *ἐμάδοεν*), *граде Ннскын* (С *граде Алексаѣрѣнскѣн*), *лнкѣ* (С *лнкы*, греч. *χороός*), *спѣшенѣе прешѣ* (С *спѣшнѣ прншѣ*, греч. *διηνυκέναι*), *подвнжнмъ послоушаннемъ* (С *пѣвнженнемъ пмслашаннемъ*, греч. *κινήσει τῶν ὥτων*), *се стронѣ са* (С *сѣстрѣнт са*, греч. *συυχυθείς*). В целом таких простейших ошибок не слишком много.

Гораздо интереснее случаи сознательных изменений текста во втором варианте. Это, в частности, касается лексических замен. Словарные эквиваленты двух вариантов образуют пары, в которых более архаическую лексику удерживает, как правило, первый вариант:

²⁷ Там же. О Софийском Прологе и Великих Четиих Миней см.: Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. Под ред. А. И. Пономарева. Вып. 2. СПб., 1896, с. XII.

²⁸ См., например: РНБ собр. Соловецкого мон., № 850/960, л. 207 об. – 222, вторая четверть XVI в.; № 826/936, л. 401 об. – 414 об., конец XVI – начало XVII в.; № 814/924, л. 430–439 об., вторая четверть XVII в.

С

взатн (греч. ἀναίρειν)
 мыслаше (греч. ἐβούλετο)
 проварн (греч. προσέτατтен)
 newслабнѣ (греч. ἀπαλῶς, ошибочно
 прочитанное как ἀπαύστως)
 сѣдѣтъ (греч. περιποιήσεται)
 тоагъ (греч. βακτηρία)
 казаше (греч. ἐδείκνυ)
 пw поланѣ (греч. τὸ πεδίον)
 w пагочѣ (греч. τῇ ἀπωλείᾳ)
 прехwдѣ (греч. διαπερῶν)
 клепаю (греч. κρούω)
 в малѣ (греч. μετ' ὀλίγον)
 вwннома (греч. τοῖς στρατιώταις)
 сѣтлѣтн (греч. φθαρησόμενον)
 прншѣшоч (греч. παραδενομένου)
 нарwкомѣ (греч. ἐπίπλαστον)
 пwѣствwваше (греч. διηγείτο)
 оупастн (греч. πίπτει)

М

прелстнтн
 помышляаше
 прѣварн
 newскоу днѣ
 ѿтворѣ
 жезлѣ
 показовааше
 по стѣсн
 w погнбелн
 шествоватн
 толкоу
 по малѣ
 рабома
 нстлѣтн
 дошѣшю
 званнемъ
 сказавааше
 ѿпастн

Переработка не ограничилась поновлением лексики. В отдельных фразах редактор счел нужным изменить порядок слов. В тех местах, где текст казался ему недостаточно вразумительным, он смело дополнял и разъяснял древний перевод. Дополнения второго варианта легко определяются при сравнении с первым, строго следующим за греческим оригиналом: до днѣшнаго днѣ засвѣдѣтельствоуютъ (ср. в С до днѣшнагw засвѣдѣтельствуютъ), ꙗже выша прѣ Декїн н Валерїанѣ (ср. в С ꙗ прѣ Декїн н Валерїанѣ), за нма Гѣ ꙗ Хѣ (ср. в С за нма ꙗ Хѣ), превывающю в вѣрѣ Хѣѣ (ср. в С превывающѣ в вѣрѣ) и т. д. В приемах распространения текста, к которым прибегал редактор, можно увидеть определенную последовательность. Например, его категорически не устраивали конструкции без подлежащего, и по мере надобности он то и дело вставляет слова Антонїе, старецъ, велнкнн (имеется в виду Антоний).

Пересмотр древнего перевода производился без дополнительной сверки с греческим, о чем говорят нередкие случаи неверного понимания текста. Так, редактор полностью переосмыслил эпизод с гиппокентавром: согласно второму варианту, кентавр сначала пугает старца (оустрашаа стго глы), но когда последний слышит какие-то утешительные речи (оутѣшенїа глы), он сам стремится к беседе с чудовищем (ноужааше са къ вѣсѣдѣ с нн). Размышления автора Жития, который не знает, смущал ли Антония диавол или это пустыня явила диковинное существо, редактор передает от имени старца (Велнкнн же рече в сѣвѣ). В эпизоде с сатиром неверно распределены реплики действующих лиц: вопрос к сатиру, кто он такой, во втором варианте обращен к Антонию, а ответ сатира произносит сам старец (Велнкнн же рече).

Иногда второй вариант хранит следы неоконченной работы: редактор пытался изменить перевод, но не довел дела до конца, оставив в тексте смысловые дублеты. В длинном периоде, сообщающем о юношеских годах Павла Фивейского, редактор решил перенести группу сказуемого

в начало предложения (в тон же весн жнваше), но не потрудился убрать эти слова в конце периода (сн же въ своен весн жнваше). В рассказе о том, как Антоний возомнил себя первым отшельником, одно и то же действие выражено двумя причастиями, которые отличаются только временем (бывыи и сын). Рассказывая о волчице, которую увидел Антоний, редактор отметил, что это произошло в начатцѣ днѣн, но не отменил соответствующего выражения первого варианта (к томуоу самому днѣн).

Архаичность первого варианта доказывают некоторые грамматические явления, исчезающие под пером позднейшего редактора. Так, во втором варианте вместо древних форм аориста находим пожнве, достнѣхъ (ср. в С пожн, двстнѣхъ). Изгоняются формы двойственного числа – прѣѣ лнцемъ, ѿсыпающе... чающе, главами покорнами, ѣзыкомъ, звѣрен (ср. в С прѣдѣ лнцама, ѿсыпающе... чающе, главами покорнама, ѣзыкыма, звѣрьма). Встречается смешение разных типов склонения – свѣрю вшедшю, подражателн (ср. в С звѣрю вшедшоу, подражателе). Появляются ошибки в косвенных падежах кратких причастий – рѣкама свазаномъ, слнцю рѣжѣжнгающе, грѣшннкоу... носаше (ср. в С роукама свазанамъ, слнцы рѣжѣжающе, грѣшннкъ... носаше). Краткие прилагательные в атрибутивной функции второй вариант заменяет членными – варварскѣмъ гласомъ, роутнемъ велнкнмъ (ср. в С варварскымъ глсомъ, роутнмъ велнкымъ).

Близость первого варианта к архетипу не означает, что он свободен от ошибок, довольно частых в том позднем списке, которым мы вынуждены пользоваться. Это простые описки, легко устраняющиеся по спискам второго варианта. Вместе с тем наличие во втором варианте более исправных чтений, и это при общей стабильности текста, заставляет думать, что существующие списки второго варианта восходят к значительно более древнему протографу. Ведь последний базировался на таком списке первого варианта, который был свободен от позднейших ошибок. Помимо этих общих соображений, мы, к сожалению, не располагаем какими-либо данными для датировки второго варианта. Не исключено, что он появился на Балканах, ибо оттуда пришел на Русь Стишной Пролог, содержащий старшие списки Жития Павла. Новгородское происхождение старших списков не противоречит этому допущению, потому что у Новгорода были давние и независимые от Москвы связи с южными славянами²⁹.

Житие Павла Фивейского публикуется по списку первого варианта РНБ, собр. Соловецкого мон., № 819/929, л. 139–145. Исправления сделаны по М – списку второго варианта РНБ, Софийское собр., № 1320, л. 416–418. По этой же рукописи приведены разночтения. Перевод сверялся с греческой редакцией „а“ по кн. “Studies in the Text Tradition of St. Jerome’s “Vitae Patrum” (Ed. W. A. Oldfather. Urbana, 1943, 158–172). В случае необходимости греческая версия сравнивалась с оригиналом блаженного Иеронима по изданию: PL, t. 23, col. 17–28.

²⁹ Турпилов, А. А. Цит. соч., с. 43.

Да срамѡѹ воннѣ Гнѣю сѣдѣть⁶², чтѡ смышлати, еже ѿ страсти непѡвнженое и хѡтаѹю побѣженоу быти ѿ двѡстрѣтїа? Н се⁶³ же⁶⁴ нбѣ⁶⁵ дохѡуѡвѣ⁶⁶, хопленне-мѣ ѣзыкѣ свои оукоушѣ⁶⁷, на лице еи плѡноу⁶⁸, и такѡ двѡстрѣтїа пѡхѡѡ ѡсѣче за болѣзное⁶⁹ велнчестѡ.

4. 70 Пѡ томоу же оубо временн, в неже⁷¹ такоѡдѣ сѣдѣвахоу⁷², в ннжнїи⁷³ фнвандѣ блженны⁷⁴ Павелѣ⁷⁵ со⁷⁶ свѡею сн сестрою⁷⁷, бывши⁷⁸ еи замѡужемѣ оуже⁷⁹, ѡбѡма ѡцѣн оуже оумершоу, и їменнаго причастна Павелѣ небрегѣ, лѣтѡ⁸⁰ двѣма на десѣть⁸¹ сын, кннгам же елѡннскымѣ и егѡпетѣскимѣ двѡ конца нзвыкѣ, ⁸²кѣ дѡшн и крѡтѡстн⁸³ прнлагда⁸⁴, бѣ любѣ⁸⁵, еще оуцѣх гоненнїю, ⁸⁶ѡ своен сн весн жнвын⁸⁷. (л. 140 об.) Нѡ и пѡмыслы чѣлескыя и презѡрѣствѡ сѣдѣати не хѡтаѹю не оудѣтѣ? Н ⁸⁸мѡжѣ бѡ⁸⁹ сестрѣи его сегѡ предѣтн тѣашѣ са⁹⁰, еже храннѣтн⁹¹ потребнѡ бѣ. Н не⁹² жены же⁹³ слезы⁹⁴, нн рѡда ѡбѣчан⁹⁵, нн⁹⁶ бѡ же⁹⁷, всакаѡ нмѣян, ѡ негоже⁹⁸ прѣлѡженѡгѡ помысла сегѡ вратнѣтн, но терпашѣ, сѡровѣствѡ во блѡчѣтна мѣсто соврѣшатнѣ тѣа са.

5. І абне еже⁹⁹ кѡлючеванїе¹⁰⁰ егѡ ѡкѡ смыслѣнѣ оуноша внмѡа, в поустынїю на краснаѡ мыста ѡбѣгѣ, гѡненна прочее оуклѡнаше са и напастѣ вѣ прѣчестнѣ ведѣашѣ са. Н пѡмѡаѣ прѣспѣа, ѡбрѣте каменѣ гѡроу, в неже пещѣра бѣ маѡа, каменнемѣ заѡалѣна. Н ѡѡалнѣѣ¹⁰¹, влѣзе в ню и пакы тѣм же каменемѣ затѡрїю, несѣтнѣ вѣнѣстрѣнаѡ сѣдѣѡа. Н абне же вндѣ² вноуѣтрыѡдоу нѣтѡчнннѣ чѣѣ сѣлѡ.

6. Се же оубѡ ѡзлюбнѣѣ мѣствѡ, ѡкѡ се фѡ бѣа подаѡое емѣ на пребыванїе^х, все время ³в пѣстынн жнѡѡта своегѡ⁴ сѣтворнѣ, пнѣх и ѡдѣѣѣѣ ѡ фнннка нмѣа. Да не неѡзѡможнѡ вѣдѣтѣ мннмѡ⁵, кѣ засѣдѣтѣльствѡѡа и сѣѣа агѣлы⁶, тѣмѣ ѡбразѡмѣ пѣстына, прнѡнѡжаѡщемѣ са странѡмѣ срачннѣскаѡмѣ, вндѣхѡмѣ мннхн, нхже бѣ^п едннѣ^ч ѡсѣ⁷ (л. 141) ѡ лѣѣ в затѡрѣѣ⁸, ѡчнѣнѣѣ⁹ хлѣѡѡмѣ и ¹⁰мѣтною вѡдою¹¹ пнѣтаѡще са¹², дроуїн же вѣ ѡмѣ дрсїн вѣтѣсѣ, еже^ш нарнѣает са елѡннскнмѣ ѣзыкѡмѣ жнѡѡтнаѡ¹³ ѡама, чресѣ пѣ днѣ поѣахѣ са пѡ всѡ нѣла. Снн же неѡѣрна ѡѡлѡют са неѡѣрнѡмѣ.

7. Но да¹⁴ на та же вѣзѡраѡѡу са, ѡннѡдѣ же бѣхѣ и началѣ, Рѣ¹⁵ и третнѡгѡ десѣтн бѣ ¹⁶оуже Павелѣ¹⁷ лѣѣты, нѣѡе жнѣїе жнвын на землн, и деѡѣѣ десѣтнѡгѡ лѣѣѣ вѣ дрсїн поустынн ѡнтонїн жнѡашѣ, ѡкѡже тѣн самѣ испѡѡѣѣашѣ нзѡѣствнѡ¹⁸, в похѡалѣнїи ¹⁹пѡмысла сынѣ^ш своегѡ²⁰, ѡкѡ^ж²¹ ннктѡже дрсїн вѣ внѣстрѣнїшнн²² пѣстынн мнѣ^х пребывѡа²³. Ноцїю^ѣ мѣѣ²⁴ са²⁵, ѡкѣры са

^сСлово вписано над строкой. ^тВ латинском оригинале цитируется „Энеида“ Вергилия (III, 56–57). ^иИспр. по М, в ркп. соврѣшатн са. ^ѣСлова пропущены и вставлены на полях. ^иИспр. по М, в ркп. бѣхѣ. ^ѣВставлено по М. ^иИспр. по М, в ркп. еще. ^шВставлено по М.

⁶²сѣтворнѣ. ⁶³сн. ^{64–65}кѣ нбѣн. ⁶⁶Доб. н. ⁶⁷Доб. н. ⁶⁸плѡноуѡвѣ. ⁶⁹болѣзное. ^{70–71}Н в тѣ оубо времена, в наже. ⁷²Доб. са. ⁷³Доб. вѣ. ⁷⁴Доб. же. ⁷⁵Доб. в тон же весн жнѡашѣ. ^{76–77}сестрою своєю. ^{78–79}оуже еи замѡужемѣ. ^{80–81}кѣ. ^{82–83}н в дѡшн своен крѡтѡстѣ. ⁸⁴Доб. н. ⁸⁵Доб. н. ^{86–87}снн же вѣ своен весн жнѡашѣ. ⁸⁸Нѡ. ⁸⁹Нѣт. ⁹⁰Доб. н. ⁹¹сохраннѣтн. ⁹²неѡѡашѣ. ⁹³Нѣт. ⁹⁴слезѣ. ⁹⁵ѡбѣчан. ⁹⁶но. ⁹⁷Нѣт. ⁹⁸негѡ. ⁹⁹же. ¹⁰⁰кѡлючанїе. ¹⁰¹Доб. же каменне н. ²вндѣѣѣ. ^{3–4}жнѡѡта своегѡ в пѣстынн. ⁵Доб. н. ⁶Доб. н. ⁷Нѣт. ^{7–8}в затѡрѣѣ ѡ лѣѣѣ нмѣ. ⁹ѡчнѣнѣѣ. ^{10–11}ѡдою мѡѣтною. ¹²Доб. н. ¹³жнѣтнаѡ. ¹⁴Нѣт. ¹⁵Нѣт. ^{16–17}тоу Павелѣ оуже. ¹⁸Доб. бывын же. ^{19–20}сын своегѡ помысла ѡнтонїе. ²¹Доб. нѣѣѣ. ²²внѣстрѣнїн. ²³Доб. ѡкѡ же дрсїн. ²⁴мѡлаѡашѣ. ²⁵Доб. н. ѡ оуцѣемѣ.

сѣцннмъ²⁶ дрѣземъ внѣтрѣннѣшн²⁷, мнѣзѣмъ егѣ²⁸ болша, к немѣже н потребнѣе пѣвсѣдѣватн²⁹. Авне же³⁰ оуѣдннѣс прешѣдѣш³¹, блѣженнѣи же³² старецъ, тоагъ сѣвн сн носѣ³³, начатъ³⁴ поуѣтъ шестѣвѣатн³⁵, не вѣдн пѣтн. Авіе же пѣлоуѣдннѣ³⁶ бывшоу, н сѣнцѣ всѣаа ражѣзѣающѣ³⁷, не пѣчнѣашѣ ѿ прѣлежѣагѣ поуѣтн, глѣ: „Вѣрѣю бгѣу мѣмѣ, ѣкѣже раба своегѣ, егѣ ѿвѣща мн, пѣкажѣтѣ“³⁸. Авне же³⁹ оуѣрѣ чѣка вѣскѣрѣ, кѣне смѣсна, егѣже⁴⁰ слѣ тѣврѣцѣ⁴¹ оуѣпѣкѣнтѣ (л. 141 об.) оуѣрѣн нарекѣшѣ⁴². К немѣже рече⁴³: „Тѣбѣ глѣ⁴⁴, в кѣнѣ странѣ⁴⁵ рабѣ бжѣн прѣбывѣаетѣ?“⁴⁶ ѿвѣща же емоу ѣн варѣварѣскѣмъ глѣсѣмъ, оуѣстраа⁴⁷ пѣчѣ⁴⁸ глѣ, ѣкѣже⁴⁹ нзѣавѣлаа⁵⁰, нз оуѣтѣ⁵¹ же оуѣстрашенѣ оуѣтѣшатн авѣлаа са⁵², нождашѣ⁵³ к вѣсѣдѣ⁵⁴. Н⁵⁵, деснѣю рѣкѣ прѣстерѣ⁵⁶, желѣмѣн⁵⁷ казѣше⁵⁸ поуѣтъ. Такѣ⁵⁹ же пѣ шнрѣцѣ⁶⁰ полѣнѣ тѣкѣн⁶¹, ѿ ѣчѣю днѣващѣу са антѣннѣю нѣвнѣднѣмъ бѣ⁶². Но⁶³ се же⁶⁴ лѣбѣ лн днѣвѣлѣз кѣз оуѣднѣленѣю⁶⁵ емѣ ѿвѣща, лнѣ пѣ ѿбѣчѣ⁶⁶ пѣстѣннѣ⁶⁶ чѣнѣ⁶⁷ жнѣвтѣ⁶⁷ пѣказѣше⁶⁸ са — ежѣ что лѣбѣ рѣцн естѣ не мѣжѣмъ.

8. Тѣмѣже днѣа са антѣннѣи ѿ внѣдѣннѣи, ежѣ внѣдѣ⁶⁹, в сѣбѣ же⁷⁰ пѣмѣшѣлаа⁷¹, вѣ дрѣгоуѣю же вѣхѣдѣ оуѣдѣлѣ в нѣкѣоуѣю каменѣу, малѣвѣзѣрастнѣ чѣка оуѣрѣтѣ, пѣсредѣтѣ чѣла рѣгѣ нмѣща, емѣже н на концѣ тѣла кѣзнѣ ногн бахѣ. Н сѣ⁷²же внѣдѣннѣ в немѣ⁷³. ѿроуѣжѣе вѣрѣи н цѣтѣ на дѣжѣоу⁷⁴ дѣвѣрѣи пѣвнѣжннѣкѣ воспрѣнмѣ⁷⁵, — „кѣтѣ есн?“ — внѣднѣмѣн ѿпрашѣше⁷⁶. „Смѣртѣнѣ⁷⁷ есѣмѣ дѣзѣ, н кѣ прѣбывѣающнѣмъ в пѣстѣннѣ⁷⁸, — рече⁷⁹, — еажѣ⁸⁰ мнѣгѣгѣразнѣчнѣе ѣзѣкѣ дѣвѣбѣшеннѣе срѣте⁸¹, сѣтоуѣрѣз же нарнѣдѣмо⁸². Чнѣтн⁸³ мѣленнѣе прншоуѣ ѿ стада своѣ⁸⁴. (л. 142) Млѣмѣ са, да ѿбѣцаго блѣкѣ млѣте ѿ на, нѣв сѣпнѣе мнѣроуѣ пакѣи прнхѣдѣащѣе оуѣвѣдѣхѣ⁸⁵, н вѣ всю земѣлю нзѣде вѣцѣаннѣ⁸⁶ егѣ⁸⁷. Снѣцеѣа же емѣ глѣоуѣоуѣ, старецѣ⁸⁸ пѣтн шѣстѣвнѣ пѣмѣшѣлаа⁸⁷, слѣзамнѣ лнѣце сн⁸⁹ мѣчѣ, радѣвѣащѣ⁹⁰ са ежѣ ѿ хѣвѣ слѣвѣтѣ н ѿ⁹¹ пагоуѣвѣ⁹⁰ сѣатѣннѣвѣ. Нѣ ѿ днѣа са, ѣкѣжѣ н возѣможнѣ⁹¹ егѣ слѣвѣса⁹² разѣоумѣтн, авіе же н⁹³ тоагѣомъ⁹⁴ сн⁹⁵ в земѣлю внѣ⁹⁶, глѣашѣ⁹⁷: „Гѣре тѣбѣ, гѣрадѣ Алексѣандрѣнскѣн⁹⁸, жѣ вѣ бгѣ мѣстѣ дѣбѣломъ своѣмъ⁹⁹ са пѣклѣанѣешн!“¹⁰⁰ Гѣре тѣбѣ, гѣрѣ¹⁰¹ блѣоуѣнѣ, в немѣже всѣгѣ мнѣра бѣсн сѣбнѣрашѣ¹⁰². Н кѣтѣврѣн ѿвѣтѣтѣ нмѣтѣн, днѣвнѣмъ хѣ нс-пѣвѣдѣающнѣмъ¹⁰³ ѣкѣжѣ¹⁰⁴ глѣмъ егѣ¹⁰⁵ ѿ негѣ¹⁰⁶ сконѣдѣемъ¹⁰⁷, ѣжѣ¹⁰⁸ н кѣрнѣлатѣ жнѣвѣнѣое бѣвѣзѣ, ѿвѣжѣе. Н сѣ же да ннѣкѣомѣуѣже нѣвѣврнѣмъ ѣвѣнтѣ са. Бѣстѣ бѣ сѣ прн цѣрн Кѣстантннѣвѣ, всѣн всѣленнѣ¹⁰⁹ пѣвѣсѣшѣстѣвѣоуѣнѣжѣ, вѣ Алексѣандрѣнѣ¹¹⁰ такѣмѣоуѣ жнѣвѣтѣноуѣ

²⁶Испр. по М, в ркп. Н еще мн. ²⁷Испр. по М, в ркп. оуднвлѣннѣю. ²⁸Испр. по М, в ркп. чѣнѣ. ²⁹Ср. Еф. 6, 14 и 16. ³⁰Испр. по М, в ркп. вѣцѣаннѣ. ³¹Пс. 18, 5: Рим. 10, 18. ^{11а}Слово вписано над строкой. ³²Слово вписано над строкой. ³³даю вписано над строкой. ³⁴Слово вписано над строкой. ³⁵не вписано над строкой. ³⁶Испр. по М, в ркп. всѣленнѣ. ³⁷Испр. по М, в ркп. пѣвѣсѣшѣстѣвѣцн. ³⁸Испр. по М, в ркп. Аксѣдрѣнѣ.

²⁷внѣоуѣтрѣшеннѣ поуѣстѣннѣ. ²⁸тѣбѣ. ²⁹тн н. ^{30–31}нощн прншѣлѣннѣ. ^{32–33}Антѣннѣ, вѣзѣмѣ ежѣ пошѣащѣ жѣзѣлѣ своѣн, н. ³⁴Доб. же. ³⁵Доб. же. ³⁶полоуѣднѣ. ³⁷Доб. н. ³⁸Доб. н. ³⁹Нѣт. ⁴⁰емоуѣже. ^{41–42}Нѣт. ⁴³Доб. старецѣ. ^{43–44}Нѣт. ^{45–46}прѣбывѣаетѣ рабѣ бжѣн. ⁴⁷оуѣстрашѣла. ⁴⁸сѣтѣго. ^{49–50}слѣшѣа велѣнкѣн. ^{51–52}страшенѣ оуѣтѣшеннѣ глѣ. ⁵³Доб. са. ⁵⁴Доб. сн. ⁵⁵мѣжѣ же. ⁵⁶Доб. н. ⁵⁷Доб. емоуѣ. ⁵⁸показѣващѣе. ⁵⁹Сѣм. ^{60–61}н велѣнѣцѣн тѣкѣн тѣснѣн. ⁶²Доб. Вѣлѣнкѣн же рече в сѣбѣ. ^{63–64}Нѣт. ⁶⁵Доб. в. ⁶⁶Доб. сѣн. ⁶⁷жнѣвнѣ. ⁶⁸показѣващѣе. ⁶⁹Доб. н. ⁷⁰сѣ. ⁷¹пошѣшѣлаащѣе. ^{72–73}в немѣ бѣ внѣдѣннѣе. Вѣлѣнкѣн же воспрѣнмѣннѣ. ⁷⁴на дѣжѣ. ⁷⁵ста. ^{75–76}внѣднѣмѣн ѿпрашѣащѣе: „Кѣтѣ ты есн?“ Вѣлѣнкѣн же рече. ⁷⁷Доб. чѣлѣсѣ. ⁷⁸Доб. сѣн нзѣдѣ. ⁷⁹Доб. н оуѣжѣсѣ са. ⁸⁰ежѣ ⁸¹Доб. Не оуѣжѣсѣн са, рече. ⁸²нарнѣцаю са. ⁸³ѿчѣтнѣтелѣю. ⁸⁴Доб. н. ⁸⁵оуѣвѣдѣхѣомъ. ⁸⁶Доб. же. ⁸⁷Доб. н. ⁸⁸Доб. же. ⁸⁹Нѣт. ⁹⁰погнѣвѣан. ^{91–92}слѣвѣса егѣ. ⁹³Нѣт. ⁹⁴жѣзѣломъ. ⁹⁵Нѣт. ⁹⁶ѣашѣе. ⁹⁷н глѣ. ⁹⁸Нѣнѣскѣн. ^{99–100}поклѣанѣешн са. ¹⁰¹сѣвѣрѣнѣа са. ¹⁰²Доб. н. ¹⁰³Доб. снѣмъ. ¹⁰⁴Нѣт. ¹⁰⁵вѣлѣнѣкагѣ. ¹⁰⁶Доб. снн же. ¹⁰⁷ѣа.

НИЗВѢСТН, ВЕЛИКѢ ЧЮДЕСНОМУЮ. И ПѢ СНХЪ ЖЕ, ОУМѢШОУ ЕМОУ⁴⁸, ТѢЛѢ ЕМѢ РАЗРѢШЕ-
НА⁹ РАДМА ЕЖЕ ѿ ВОЗОУХА ПѢМАЗАНО БЫТЬ ЗМѢНОЮ, НЖЕ ВЪ АНТИХНН КЪ ЦРКВНОМУ
УБРАДОУ ДБНЕ ПРИНЕСЕН.

9. Но ѡбаче на прѣлежащее да са возвраща, Антонїи нача¹⁰ поутн прехъда¹¹, двнхъ тѣка (л. 142 об.) слѣда зра в твалцѣ широтѣ пстынѣн, н¹² свѣа же¹³ сздѣбатї, се же прешѣшемъ дроуѓинмъ днѣмъ, пшмышлаа¹⁴ же¹⁵, се предъ вчнма нмѣаше, ꙗко невозможно естъ ѿ хѣ¹⁶ егѡ вставити¹⁷. Втворюю же оубо нщѣ въ млтвѣ бдѣ, к томоу самъмоу днн¹⁸ влѣчню¹⁹ вндѣ въ начатцѣ²⁰ г҃ры, со многн роутннмъ ндѣшу. Ен же пшсѣдовавъ²¹ н блнзъ пещеры бывъ, н²² звѣрн²³ шѣшоу²⁴, прншѣ, начатъ²⁵ акѡ вндѣ, пш писанномъ — „сзверштѣ любви страѡ лагае-тъ“^и. Н едва вночтрѣнн свѣтъ вндѣвъ, такъ насытно прнносѣ²⁶, преже тѣкноувъ же в²⁷ камень єдинъ²⁸, ѿ сегѡ гласъ сзтворивъ. Ємже²⁹ гласъ вышъ, блаженн Павелъ, вхъдѣ ѿ верьстоу свѣа, затворн. Тогда же оубо Антонїи прѣ дверемъ падъ, дв всаго часа вхъдоу сподобн са ѿверестн, „ктѡ емъ азъ, — гласъ, — н ѿксѣдѣ, н почто прнндѡ, аще н в себѣ нѣсмъ “двостоннъ вндѣнна тн“. Н єдиначе — аще не внждѡ, не првшоу. Іакъже н двѣя прнматн, а чловѣка пшчто ѡмещеш са? Въыскахъ бѡ н ѡврѣтѡ, клеплю³⁰ же, да ми ѿверзетн. Єгоже аще не пвлѣчу, да зѣ³¹ да³¹ оумръ прѣ дверемъ тн, да поне тѣло мое вн (л. 143) дѣвъ, погрєбешн“. Снцевѣа же емъ засвндѣтельствующѣ^о, едва ѿвѣтъ полоучн, блженному Павлу глѡцю^п: „Никтоже такъ ншетъ, прета, н³² никтѡже со^p слезамъ ѡглѡчетъ“. Такѡ радѡстѣа, вхѡ емъ ѿверзе. Н абїе целовавъ дрѹгъ дрѹга, коѡ блжннагѡ сконмъ³³ нменемъ целоваше.

10. Н пѡ сѣбѣм же целованіи сѣшоу Павлоу съ Антоннемъ³⁴: „Къего селника троѹда свѣзиска?³⁵ Зрѣши³⁶ сѣгнѣша старца, вѣдѣши члѣка, прѣхѣмъ в ³⁷ малѣ боѹдѣща. Но пѡнѣже любѣи всѣ терпѣтъ^с, рѣи ми, мѣю та, како естъ рѡдъ члѣвъ, н въ нескѣннихъ градѣхъ новѣша зѣніѣ вѣстѣхъ³⁸, како же ли мѣръ цѣрѣетъ³⁹, н ⁴⁰лѣтъ сѣхъ кѣнѣ⁴¹ ѡ бѣсѣвѣскихъ прѣлѣнѣи плененнѣ бѣвають?“ Се же слово вѣсѣдѣющѣма нма, абѣ оѹзрѣста пѣнѣоу, нарѣцаемѹ вран, на вѣн сѣдѣща⁴². Какѹже ѡтѣдѣ с молчаніемъ прѣлѣтѣвъ, весь цѣлъ хлѣвъ ношаше, вѣнѣма же двѣащѣмѣ емоу⁴³, прѣдѣ лицѣма еѹ пѣложн. Емоу же пѡ вѣществѣи глѣ Павелъ Антонію: „Глѣ нама вѣдѣтъ пѣсла. Вѣнѣстнѣоу бѹ⁴⁴ оѹбо⁴⁵, такѹ еднѣноу частѣ оѹкроѹ хлѣва прѣнѣмѣхъ. Но прѣшествѣѣ ти радѣча сѣома сѣ вѣнно (л. 143 об.) ма⁴⁶ хѣ въ двѣи сѣгѣн⁴⁷ пѣшеннѣно сѣ⁴⁸.

^аСр. 1 Иоан. 4, 18. ^бВписано над строкой. ^вВ ркп. внд, внна тн двостоннъ, цифра-
ли восстановлен первоначальный порядок. ^гСр. Мф. 7, 7. ^де вписано над строкой. ^еВ
латинском оригинале цитируется „Энеида“ Вергилия (II, 650; VI, 672). ^жСлово вписа-
но над строкой. ^зСр. 1 Кор. 13, 7. ^ине и н (второе) вписаны над строкой; далее зачеркн.
БѢСѢСЫХЪ.

⁸Доб. н. ⁹разрѣшенїа. ¹⁰Доб. са. ¹¹шествовати. ¹²⁻¹³жеаеомое. ¹⁴помышляаше. ¹⁵Доб. н. ¹⁶⁻¹⁷вставленои быти емоу. ¹⁸Доб. н абїе в начатцѣ днїи видѣвъ. ¹⁹⁻²⁰сз. ²¹послѣдоваше Антонне. ²²Нем. ²³Доб. же. ²⁴Доб. внотрь н. ²⁵Нем. ²⁶зрл. ²⁷⁻²⁸едннѣ ѿ каменни. ²⁹семоу же. ³⁰толкоу. ³¹Нем. ³²Нем. ³³своего нмь. ³⁴Доб. н рече Павелъ. ³⁵Доб. н. ³⁶Доб. лн. ³⁷по. ³⁸восташа. ³⁹црьствоу-
ѣ. ⁴⁰⁻⁴¹кнаш лѣ снхъ н. ⁴²Доб. н. ⁴³Доб. н. ⁴⁴Нем. ⁴⁵Доб. брате. ⁴⁶рабома. ⁴⁷соугоуѣ. ⁴⁸Доб.
Посла.

14. Н ншѣ^А IIIа вонъ, ни малы⁹³ пица прїимъ⁹⁴, пѣтемъ ншѣ^{А6}, ндаше, многу жажа⁹⁵, многу очн н оумъ любя. Мыслаше въ⁹⁶, не съ (л. 144 об.) цюу⁹⁷ емоу тѣ, повтрєбноѣ⁹⁸ Гѣн дхъ предасть⁹⁹. Дроугиomoу же днн наставшоу, кз третнемоу часъ¹⁰⁰, вндѣ^{IV1} по пѣтн дгльскна чныи н пррческы², дпльскын анкы³, в нхъже смѣга свѣтаѣнша Павла, блещаша са н на нѣна⁴ ввсху даша. Абне же оувѣ Антwnн

19

НИЦЬ ПЛ^Δ5, ПЬСКСММЗ⁶ СН ГЛДЗ⁷ ПУСЫПАДЗ, ПЛАЧА Н СТЕНА, ГЛДШЕ: „ПУТО МА, ПАВЛЕ,
УСТАВЪ? ПУЧТО МН ПУВЕЛЪ ѠНТН, НЕ Ѡ МЕНЕ КУНЕЧНАГУ АУБЫЗАННА ПРІИМЗ?“

15. ⁸Пѡвѣстѣхъаше же пѡ сѣхъ влѣхныи Антѡнїи⁹, тѡхнѣхѡмѡу оуѣскоренїю н прѡчѣмъ¹⁰ пѣти спѣшнѣ¹¹ прїшѣ¹², ѣкѡже мнѣти мѣ, не прелетѣти пѣтнцы, еже ѡ негѡ быти пѣти шестѣне. Н¹³ вшѣ же в вертепъ¹⁴, вѣдѣ¹⁵ на кѡлѣбѡу клѡчаща сѣгѡ¹⁶, гѡрѣ же нѡмѡуца глѡвѣ н роуцѣ прѡтерѣтѣ. Н ѡнъ же мнѣвъ прѣѣ, ѣкѡ жнѣъ есть, тѣмъже н с нѣмъ мѣаше сѣ. ѡ негѡже нѣ стѣнѣнїѣ пѡ обычаю молащагѡ сѣ бѣ, разѡумѣ же, ѣкѡ н тѣлѡ вѣгѣ на поклѡненїе прївѣде, н нже всегда же¹⁷ жнѣеть.

16. "Тѣмже и вѣнѣвъ, положн тѣло^т съ хвалами н пѣньми пв преданнію хрѣ-
аньскагв оустава. Прнскврѣнъ же ндааше¹⁸ Антвнн, іакоже бо^д не ваше прннеслз
мвтычнца, (л. 145) еюже бы, нсквпавше¹⁹ земаю, пвлжнтн²⁰. Мыслащюу же в себѣ
ї паче размышляющюу, глѣщюу же в себѣ²¹, оумысл авне в мнѣнастѣрь нтн: не
двѣланѣ соущю чѣтыремъ днѣм пѣтн, глѣше: „Оумроу н азъ, іакѣже естъ правѣнѣ –
влнзъ раба тѣверѣ, Хѣ“. Снцевѣа же емоу пвмышляющю – се два два ѿ вноутрѣнаа
поустына на^е нь²² текѣща. Іаже вндѣвъ, Антвнн запѣрѣва оубѣа са, пв снхъ же, кз
бгоу оумъ сн вѣзвѣдъ²³, іако глѣшнщю ею зра, безъ вѣдзнн прѣвѣсть. Вна же,
оудѣвѣствѣмъ поутн оумрѣна, оу телесе блженнагв старца стаѣта. Вѣв впашьма
тѣшѣща са, прн нѣгѣ егѣ падѣста, роутнмъ велнкѣмъ ревоуща, іакоже разоумѣтн
блженномуу Антвнн плачь звѣрюу в прѣставленїи блженнагв Павла. Пв снхъ же
начѣста^ж свѣнма сн нѣгама земаю кѣпатн н, перѣсть же тѣсѣпающа²⁴, члѣка стѣнѣща
вкѣпѣсте днѣ. Авне троуѣда свѣргѣ²⁵ мзоу чающа прѣатн²⁶, пѣвнженнемъ²⁷ пѣсѣшан-
нымъ²⁸, главама пѣкорнама кз Антвннїю прнстоупнѣта, рѣцѣ емѣ н нозѣ²⁹ іазыкѣма
лнжѣща³⁰, іакѣже н се разѣмѣтн³¹ звѣрьма³² бѣ, іакѣ (л. 145 об.) блѣвѣсѣнїа нс-
каѣта ѿ нѣгѣ. Н сѣ нѣ³³ нѣстрѣннѣ на слѣвѣ блжнїо съѣстрѣнт³⁴ са, іакѣже вѣ н вѣсѣлѣвѣс-
ное ѣствѣ большѣа разоумѣтѣ, н пѣмѣлн са, глѣ: ³⁵ „Гн, блжѣ!³⁶ Твоегѣ³ повѣлѣнна свѣнѣ
н лнѣтѣ ѿ дрѣва не мѣжѣть оупѣстн³⁷, нжѣ ѿ птнцѣ в землн стѣлѣтн³⁸. Дѣжѣ нмъ,
іакѣже вѣсн“. Н рѣкою вѣзмахѣа, ѿнтн повѣлѣ. Н пв ѿшѣствн³⁹ же ею, стѣе тѣлѣв
вземъ, полѣжн е⁴⁰ пв вѣычаю. Тѣчѣ⁴¹ пв днѣхъ іакоже законѣнъ наслѣннѣкъ рнзоу егѣ
прннмъ, іакѣже блженнѣ Павелъ ѿ ванн бѣ ю себѣ⁴² оустрѣнлѣ. Н дѣшѣдъ же вѣ
⁴³ свѣн сн мнѣнастѣрь⁴⁴, всѣ пв чннѣ свѣнмъ сн сказа оучнѣкѣмъ. Н вѣ прѣзннѣкъ же
Пасхѣ н Пѣнтнѣкѣтнѣ прнѣв в Павѣлѣвоу рнзоу вѣлачѣшѣ, глѣ:

17. „Іакоже Бж҃ню хвтѣнню хвѣс рнзоу П^авл^ав^оу нмѣтн н⁴⁵ с вѣр^ню ег^ву⁴⁶, іакоже се цр҃ьскоу вагранци^ю съ саном еа⁴⁷. Боу ншемоу П^об^ае^т слава⁴⁸ ннѣ, ї пр҃но, н вѣ^кн^к вѣкомъ, амннь.

^{в-г}Слова пропущены и вставлены на полях. ^дСлово вписано над строкой. ^еИспр. по М, в ркп. н.а. ^жста вписано над строкой. ^зИспр. по М, в ркп. Своегw. ^иСр. Мф. 10, 29. ^кВставлено по М.

⁵Доб. н. ⁶Доб. же. ⁶⁻⁷главоу сн. ⁸⁻⁹По сѣ же сказовааше Антоніе блаженын. ¹⁰Проче. ¹¹спѣшнїе. ¹²прешѣ. ¹³Нет. ¹⁴Доб. н. ¹⁵Доб. его. ¹⁶Нет. ¹⁷Нет. ¹⁸нже пришедын. ¹⁹нскопалъ. ²⁰Доб. тѣло. ²¹Доб. н. ²²вѣстоко. ²³возведе н. ²⁴Доб. н. ²⁵⁻²⁶приати чающе мѣзоу. ²⁷подвѣжннмъ. ²⁸послаоуша-
ннмъ нхъ н. ²⁹⁻³⁰анжюша своимъ языкомъ. ³¹разоумѣ. ³²звѣрен. ³³не. ³⁴се стронѣ. ³⁵⁻³⁶Бѣ, Гѣ ꙗ
Нзрагелѣ! ³⁷ѡпастн н. ³⁸нстаѣтн. ³⁹ѡсѣствено. ⁴⁰его. ⁴¹Тако. ⁴²Нет. ⁴³⁻⁴⁴монастырь свон. ⁴⁵Нет.
⁴⁶Нет. ⁴⁷Доб. н. ⁴⁸Доб. н держава сѣ ѣтымъ его дхѡмъ.

THE LIFE OF PAUL OF THEBES – A BULGARIAN 10TH CENTURY TRANSLATION

Dmitrii Bulanin (Russia)

(Summary)

The Life of the Egyptian anchorite Paul of Thebes, written by the Blessed Jerome in 374/375, is analysed in the article. The Old-Bulgarian translation, subject to analysis in the paper, was made from the Greek text which had appeared perhaps during the Blessed Jerome's lifetime. Linguistic arguments in favour of the emergence of the Old-Bulgarian text in the 10th c. are given in the article. Two versions of the text are considered: the first has been preserved in the three Russian menologion manuscripts of the 16th c., two of which are from the Uspenski and Royal sets of the Great Menologia of Metropolitan Makarios; the second version has been preserved in the Sofia set of the Great Menologia of Metropolitan Makarios and in three Russian copies of the Verse Prologue of the late 15th – early 16th c., as well as in several codices of the 16th and 17th c. The comparison of the two versions of the text shows that the 10th c. translation is preserved in the first version, whereas the second constitutes a text of the translation edited later. The first version at that is not free from errors, while more correct readings are sometimes present in the second which come from a very old protograph. In the article is published the text of the first version after manuscript 819/929 of the collection of Solovetsk Monastery in the Russian National Library in St. Petersburg with variants based on the copy in the Sofia set of the Great Menologia.

ДВАТА СТАРОБЪЛГАРСКИ ПРЕВОДА НА ПСЕВДО-МЕТОДИЕВОТО ОТКРОВЕНИЕ

Мария Йовчева, Лора Тасева (България)

От появата на славянския превод на Откровението на Псевдо-Методий, наричано още Слово, Апокалипсис, Видение, Летопис, през цялото Средновековие интересът на книжовниците към него не стихва. Многобройните запазени преписи, компилации и интерполирани в други съчинения части от него¹, очертават богатата му литературна традиция, която трайно привлича вниманието на изследователите. Най-значителен е приносът на руския учен В. И. Истрин, който в обхватния си труд „Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах“² проследява историята на творбата, разграничава два славянски превода, публикува три славянски, четири гръцки и един латински текст, прилага речник на гръцките лексеми със славянските им съответствия по двата превода. В по-късна своя работа той допуска, че е възможен още един ранен славянски, според него руски, превод³. А. А. Шахматов отнася към този превод, считан от него за най-стар, преписа от Възкресенско-Новоерусалимския манастир, а при анализа на двете препратки за 1096 г. в „Повесть временных лет“ стига до заключението, че съставителят на Лаврентиевия летопис от 1118 г. е използвал компилирана версия от двата ранни превода⁴. Подобно мнение в по-ново време изразява П. Пенкова във връзка с два копенхагенски преписа на Методиевото слово⁵, единият, споменат още от И. И. Срезневски⁶. Ф. Томсън не само характеризира трите славянски

¹ Части от Псевдо-Методиевото Откровение се откриват в Тълковната палея, Сказание Исаево, Видение и Тълкувание Даниилово. Срв. Милтенова, А., М. Каймаканова. Неизвестно старобългарско летописно съчинение от XI век. – *Palaeobulgarica*, 7, 1983, № 4, 52–73; Милтенова, А. Цикълът от историко-апокалиггични творби в Драголювия сборник – произход, източници, композиция. – *Старобългарска литература*, 25–26, 1991, 135–144; Пенкова, П. Българските преводи на Псевдо-Методиевия летопис през XI–XIV век и разпространението им в Русия. – *Старобългарска литература*, 2, 1977, с. 113.

² Истрин, В. И. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах. М., 1897.

³ Истрин, В. И. Откровение Мефодия Патарского и Летопись. – *Изв. ОРЯС*, 29, 1924, с. 381.

⁴ Шахматов, А. А. Повесть временных лет и ее источники. – *ТОДРЛ*, 4, 1940, 25–27 и 92–104.

⁵ Пенкова, П. Цит. съч., с. 108 и 112.

⁶ Срезневский, И. И. Еще два сборника старого русского письма в Копенгагенской библиотеке. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. – *СБОРЯС*, 12, СПб. 1875, с. 370.

превода и анализира взаимните въздействия между някои преписи на Откровението, но и въвежда в научно обръщение другия старобългарски превод по Копенхагенския ръкопис № 147⁷.

Независимо от възможния път на компилирането им вставките и от двата ранни превода на Откровението в „Повесть временных лет“ доказват приетото в науката мнение, че те са възникнали преди XI в.⁸ Като допълнителен аргумент А. А. Шахматов посочва общия топос *оугрн* и *оури* за гр. Тоѹркои каѹ ’Аѹрои в първия превод на Методиевото съчинение и в Хрониката на Георги Амартол, а за гр. Скѹѹаи каѹ Вѹрѹорои в Симеоновия Златоструй⁹.

Още В. И. Истрин въз основа на следите от български оригинали в Хилендарския и в Синодалния препис приема, че първият славянски превод на Откровението възниква в България¹⁰. По-късно Г. Баранкова¹¹, В. Тъпкова-Займова и А. Милтенова¹² го причисляват към книжовната продукция на Симеоновия кръг, важен аргумент за което е и обкръжението от преславски текстове на най-стария препис в Хилендарския сборник № 24¹³. Другият старобългарски превод навлиза в активно научно обръщение почти столетие след първия и затова дълго време остава встрани от вниманието на изследвачите. Напоследък Ф. Томсън въз основа на архаичните езикови черти в Копенхагенския препис изказа мнение, че вторият ранен превод е направен през X в. и също възхожда към България¹⁴. В наскоро защитената си кандидатска дисертация Кр. Костова го използва като източник на данни за фонетичните особености на преславските текстове¹⁵.

Така днес науката разполага с два отделни, но близки по време и място на възникване превода на небогослужебно произведение. Този рядък за старобългарската литература факт предоставя интересната възможност чрез сравнение помежду им да открием преводаческите похвати и словни употреби, характерни за всеки от тях. Въз основа както на общите, така и на специфичните им особености ще се опитаме да намерим тяхното място сред други вече датирани и локализирани старобългарски преводни или оригинални творби.

Тъй като досега не е установено единство в назоваването на трите превода, ние ще си позволим за удобство и според особеностите им да наречем условно „първия“ по Истрин и по Томсън „свободен“ (по-ната-

⁷ Thomson, F. The Slavonic Translations of Pseudo-Methodius of Olympu Apokalypsis. – В: Търновска книжовна школа. Т. 4. Четвърти международен симпозиум, Велико Търново, 16–18 октомври 1985 г. С., 1985, 143–173.

⁸ Библиография по въпроса вж. у Thomson, F. Цит. съч., 152–153 и 154–173.

⁹ Шахматов, А. Цит. съч., 45–46 и 92, виж и статията на Tărkova-Zaimova, V. „Problemes de terminologie étatique et ethnique chez le Pseudo-Methodius de Patara“ (Etudes balkaniques, 28, 1992, No 3–4, 111–116).

¹⁰ Истрин, В. И. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические..., с. 143, 147.

¹¹ Баранкова, Г. Лексикални особености в паметниците от Преславската книжовна школа Изборник от 1073 г. и Шестоднев на Йоан Екзарх Български. – Език и литература, 37, 1982, № 1, с. 47.

¹² Тъпкова-Займова, В., А. Милтенова. „Пророчествата“ във византийската и старобългарската книжнина. – Palaeobulgarica, 8, 1984, № 3, с. 27; Милтенова, А. Цит. съч., с. 140; Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1993, с. 305.

¹³ Иванова, Кл. За Хилендарския препис на Първия Симеонов сборник. – Старобългарска литература, 5, 1979, с. 59 и 70.

¹⁴ Thomson, F. Цит. съч., с. 155.

¹⁵ Костова, К. Проблеми на нормативността в правописа и фонетиката на преславските текстове. Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1993, с. 3.

тък – Св.), а „втория“ по Томсън „буквален“¹⁶ (по-нататък – Б.). Преписите от свободния превод – Хилендарски (по-нататък – Хил.), Синодален (по-нататък – Син.), Драголов (по-нататък – Драг.) и Берлински (по-нататък – Берл.), използваме съответно по изданията на В. И. Истрин, Н. Тихонравов, П. Сречкович и Х. Миклас¹⁷. Направихме сравнения и с преписа от XVI в. в ръкопис № 40 от Белградската библиотека (по-нататък – Белгр.)¹⁸. Макар според нас този препис да е най-близък до Хилендарския, използваме го ограничено, защото в него липсва края на Откровението. Нашите изводи за свободния превод се основават преди всичко върху Хилендарския препис, тъй като според Истрин в него най-добре е съхранен оригиналът¹⁹. Липсващите в Хилендарския препис места възстановяваме по Синодалния²⁰. Буквалния превод представяме по Копенхагенския ръкопис от XVII в.²¹ Византийските паралели привеждаме по изданието на А. Лолос²².

Големият брой издадени преписи от свободния превод прави относително сигурно възстановяването на оригиналните четения. За съжаление буквалния превод познаваме само от един публикуван препис, при това отдалечен с около седем века от възникването на първообраза. Тъй като късните напластявания в него на места променят първоначалния текст и така затрудняват проследяването на някои особености на превода²³, някои от четенията съобразяваме с бележките на издателя му Ф. Томсън, а други възстановяваме сами.

Досегашните изследователи са единодушни, че единият ранен превод се отличава с по-голяма свобода при предаване смисъла на текста, достигаща понякога до неясноти, докато другият се характеризира със

¹⁶ Приемаме тези определения от П. Пенкова (Цит. съч., с. 111 и 112), като подчертаваме, че „буквалният“ превод е такъв само по отношение на другия ранен превод. Всъщност по-късният превод в Поп-Филиповия сборник показва много по-стриктно спазване на гръцкия оригинал.

¹⁷ Хилендарският препис е в ръкопис № 382 (24) от Хилендарския манастир. Според В. Истрин е от XIII в., според по-новата датировка на П. Лавров и Кл. Иванова той възхожда към края на XIII – началото на XIV в. (срв. И в а н о в а, Кл. Цит. съч., с. 59). Използуваме го по изданието на Истрин, В. И. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические... Синодалният е от XV–XVI в. в ръкопис от ГИМ Синод. № 591. Използуваме го по изданието на Тихонравов, Н. Памятники отреченной русской литературы. Т. 2. Москва, 1863, 268–281. Драголовият препис е в Драголовия сборник от XIII в. № 651 (632) в Белградската народна библиотека. Използуваме го по изданието на Сречкович, П. С. Сборник попа Драголя. Сadržина и пророштва. – Споменик Српске Краљевске Академије, 5, Београд, 1890, 17–20. Берлинският препис от XIII–XIV в. се пази в сбирката на Вук Караджич под № 48 в Берлинската библиотека. Използуваме го по фототипното издание на Miklas, H. *Berlinski sbornik. – Codices selecti. Vol. 79. Graz, 1988.*

¹⁸ Изказваме сърдечна благодарност на А. Милтенова, която ни насочи към този препис и ни предостави снимки от него.

¹⁹ Истрин, В. И. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические..., 154–155.

²⁰ Примерите за свободния превод обикновено даваме от Хилендарския препис, като посочваме само страницата и реда по изданието на Истрин. В случаите, когато си служим с друг препис – Синодален, Берлински, Драголов, назоваваме преписа, а след това страницата и реда по съответното издание. Разночетенията се дават в квадратни скоби, а нашите пояснения към текста – в кръгли.

²¹ Thomson, F. Цит. съч., 156–173.

²² Lolos, A. *Die Apokalypse des Pseudo-Methodius. – Beiträge zur klassischen Philologie*, 83, 1976. За удобство цитираме примерите по съответната страница и въведената от издателя номерация на редовете в отделните глави. Разночетенията от първата редакция поставяме в квадратни скоби [], а от втората – в двойни квадратни скоби [[]]. С [–] отбелязваме липсващ в разночетенията израз от основния текст, а с [+...] – добавен. При словоредни различия предпочитаме най-близкия до славянския превод вариант.

²³ Thomson, F. Цит. съч., с. 147, 149–150 и 154.

строго придържане към формата на гръцкия оригинал. Нашите наблюдения показват, че на редица места, в които буквалният превод точно следва гръцкия образец, свободният само най-общо преразказва съдържанието на текста:

1) ἐν ταύτῃ τοιγαροῦν τῇ εἰρήνῃ ἔσονται [καθίσουσιν] οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ τῆς γῆς μετὰ χαρὶς καὶ εὐφροσύνης τρώγοντες καὶ πίνοντες, γαμοῦντες καὶ ἐκγαμίζοντες [γαμίζοντες], σκιρτῶντες καὶ ἀγαλλιώμενοι 43, 10–13 – Б. в тон оубо мнр вѣдѣтъ ѿлвцн с радостію н веселіемъ ѿдѣше н піюше, женѣше са н посѣгающе, скончѣюще (sic!) н веселѣше ѿ 168, 5–6 – Св. въ ты днн оубо сѣдѣше бѣтъ ѿлвцн на землн мнрно 98, 20–21:

2) ὥστε μὴ δύνασθαι αὐτοὺς μήτε πυρὶ μήτε σιδήρῳ [+μήτε] ἢ τινὶ ἐτέρῳ ἐπινοίᾳ τὰς τοιαύτας ἀναμοχλεῦσαι πύλας καὶ ἀποδρᾶσαι 82, 41–42 – Б. ꙗко не моѣмъ нмъ ни вгнемъ ни желѣзомъ ни кнмъ оумышленіемъ таковыя некрѣпшнѣ врата н ѡтѣжати 161, 14–15 – Св. да тако любо хытросѣ не оупѣють ннѣсѣже томоу 90, 6–7:

3) οὗτοι οἱ εἴκοσι καὶ δύο βασιλεῖς καθεστήκασιν ἐφρούριοι [[ἐν φρουρᾷ]] ἔνδον τῶν πυλῶν ὧν Ἀλέξανδρος ἔπηξεν 82, 52–53 – Б. сн ꙗ ѿрѣ н ѣ в' затворн сѣтъ нзѣтрѣ враты, ꙗже поставн ѿрѣ александръ 161, 22–23 – Св. снн ꙗд ѿрѣвнѣ, ꙗже вѣгна акын въ вградѡу александръ н заклоу [Син. заклѡу] ѡ ннхѣ врата 90, 14–15;

4) πάσας γὰρ τὰς παριοίας [–] τῶν [ὧν] περ εἰσιν] δαιμόνων ἐπινοίας εἰόλους τε καὶ κενὰς ἀπεργάζεται 80, 36–38 – Б. вса во ꙗже сѣтъ вѣсов'скаа оумышленіа прѣздн'на н т'ѣа покѣзет' са 161, 10–11 – Св. всакын во сѣ хытросѣ днѣволе скратетѣ тоу н не оупѣють ннѣсѣже 90, 4–5;

5) ὅφ' οὗ καὶ τὰ τῆς οἰκουμένης πέρατα λίαν πανσόφως περιγράφονται [κατὰ τε πλάτος καὶ μῆκος καὶ ὕψος καὶ βάθος] 88, 45–46 – Б. нмъже оуселеныа страны прѣмѣдрѣ назнаменѣютъ са шнрнною н долготѡю н высотѡю н глѣбнною 162, 28–29 – Св. на нѣмъже вса вселенѣа до конца тврьдо напнсаетѣ [сѣ в Берл.] н ѡ вьстока до запада н ѡ пладнѣ по [до в Берл.] полоуноцнн 91, 23–24.

Обикновено в буквалния превод се използва точното речниково съответствие на гръцката лексема, докато в свободния тя се превежда според нейното значение в контекста, което понякога дори не е посочено в наръчниците. Стилистично натоварените думи правят езика на свободния превод картинен и изразителен и му придават по-висока художественост:

1) ἔσονται αἱ χῶραι ἄβατοι διὰ τὸ ὀλιγωθῆναι τὴν ἀνθρωπότητα 108, 96–97 – Б. н вѣдѣтъ земла неходнмы н оумнленіа (от оумаленіа) радн ѿлка 166, 8 – Св. н бѣтъ землѣ непроходнне ѡпоустѣннѣмъ ѿлѣкъ 95, 16–17;

2) ἐν δὲ τῷ τριακοστῷ χρόνῳ τῆς ἐξόδου αὐτῶν τοῦ παραδείσου 48, 2–3 – Б. во .л. ноѣ же лѣто неходѣа еѡ не породн 156, 2–3 – Св. въ трнѣсетное же лѣто нзгнаннѣа еѡ ѡ раѣа 84, 2–3;

3) φθαρήσονται οἱ ἄνθρωποι καὶ ριφῆσονται ἀπὸ [ἐπὶ] προσώπου [–] τῆς γῆς ὥσπερ χοῦς 116, 8–9 – Б. погнѣнѣтъ ѿлвцн н поверженн вѣдѣтъ на лнцн всеа земла ꙗко н прахъ 166, 23–24 – Св. нзмъжѡуть ѿлвцн н рѣзпрашетъ сѣ по всен землн акын прѣтъ 97, 4–5;

4) καὶ δίκην πετεινῶν ταύταις κεχρημένοι ἵπταντο ἐπὶ τῶν ὑδάτων 66, 18–19 – Б. ꙗко птнѣа тыа сотворше лѣтахѣ на водахъ 158, 29–30 – Св. н акы птнѣа наѣше парнѣа по водамъ 87, 9–10;

5) ἐν ταύτῃ τοίνυν τῇ Γαβῶν πεσοῦνται ἐν στόματι μαχαίρας πάντες οἱ δυνάσται τῶν Ἑλλήνων τουτέστι τῶν Ῥωμαίων καθὼς γὰρ [–] καὶ αὐτοὶ ἀπέκτειναν τοὺς δυνάστας τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν Περσῶν 96, 8–11 – Б. в' томъ

оуѣо гаварѣѣ велнцѣмъ паѣѣт ѡстрнем мѣчнымъ всн цѣри еленѣстин, рек'ше рнм'стин, ѡкоже н тн нѣзвнша мѡгѣты жндѡвскн н персескн 164, 10–11 – Св. въ томъ бо гаватѣ паѣѣѣтъ мѣчѣмъ всн болѡре елннѣсцнн рек'ше рнм'стин [грѣѣсцнн] ѡкоже внн бѣхѣ нѣвклн болѣре жндѡвѣскнѣ н перѣскн 93, 8–10;

6) τοῖς αὐτοῖς μυσαροῖς καὶ ἐναγέσιν ἐκέχρηντο δράγμασι 52, 10–54, 11 – Б. скверненаа дѣлаа твѡрахѣ 157, 2 – Св. тынже нечѣтынѣ н сквернѣнѣ блѡдн н наѣѣше твѡрнтнн 85, 10–11;

7) ῥομφαία ταῖς ἐν γαστρὶ ἐχούσαις κεντήσωσι 110, 102 – Б. лнпсва – Св. ѡроѡжнѣ своѣ калѣтъ въ бражнхѣ жѣнахѣ 95, 20–21.

И в двата превода се допуска на една грѣцка дума да отговарят две и повече славянски, но в буквалния тази синонимия е по-слабо застъпена. Чрез широката употреба както на пълни, така и на контекстуално обусловени синоними отново се осъществява характерното за свободния превод разнообразие на изразните средства. Ето примери за явлението:

1) ἐξέρχασθαι 56, 2 и 7; 64, 6–7; 68, 37; 82, 44–45; 96, 2; 128, 96; 130, 102; 138, 53 – Б. нзнтн 157, 8–9 и 10; 158, 19; 159, 11–12; 161, 17, 164, 5; 167, 14; 168, 8; 169, 30 – Св. нзлѣстн 90, 8–9; 97, 25, нзнтн 85, 16 и 19; 93, 3; 98, 22, прнтн 87, 1; 100, 17, стнтн Снн 271, 21;

2) εἰσέρχασθαι 56, 13; 64, 10; 72, 13; 84, 14; 136, 42 – Б. взннтн 157, 17; 158, 21; 159, 34; 162, 1; 169, 23 – Св. вѣселнтн са 85, 26, взннтн 87, 3–4, нзлѣстн 88, 15, влѣстн 91, 1; 100, 9;

3) ἔθνος 60, 36; 66, 11 и 24; 70, 44, 45 и 49; 74, 4; 80, 39; 88, 42; 92, 16; 128, 97; 130, 102; 138, 51 и 54 – Б. ѡзѣкѣ 159, 17; 160, 9; 168, 8 и 12; 169, 29, странѣскѣ 158, 21 и страна 157, 35; 158, 16; 161, 12; 162, 25; 163, 12; 169, 31 – Св. ѡзѣкѣ 88, 2; 90, 5; 91, 21, 98, 22 и 26; 100, 16 и ѡзѣкѣскѣ 87, 4 и 14; 88, 4 и 25, блѡднѣ 100, 18, ѡловѣцн 86, 10, страны 88, 1; 92, 9;

4) παρεμβολή 64, 7; 66, 13; 68, 33–34; 78, 25; 124, 65 – Б. плѣкѣ 158, 19 и 24; 159, 9; 167, 19, вса елнко бѣше 160, 35 – Св. рѡдѣ 87, 1; 98, 1, плѣма 87, 5; 89, 21, вѡн 87, 20;

5) σελήνη 92, 25 и 136, 34 – Б. лѡѣна 163, 19 и 169, 17 – Св. лѡѣна 92, 14 и мѣсаць 100, 2;

6) ἐκκόπτειν 94, 31–32 и 33–34; 124, 62–63 – Б. ѡпастн 163, 25 и 27 и повнтн 167, 17 – Св. расѣпатн 92, 21, разѡрнтн 92, 23, неѣцн 97, 29;

7) τότε 66, 15; 68, 31; 90, 12–13; 92, 19; 112, 5 и 10; 122, 55; 128, 88 и 95; 140, 58 и 61 – Б. тогда 158, 27; 163, 5 и 15; 167, 11; 168, 2; 170, 1 и 4 – Св. в то время 87, 19, тогда 92, 6; 96, 1 и 3; 97, 23; 98, 17; 100, 21 и 23, отъ толѣ 87, 7;

8) ἀλλήλων 52, 9; 60, 32; 62, 3; 74, 22–23; 76, 2; 100, 34–35 – Б. дрѡѡгѣ дрѡѡга 157, 1 и 32, 158, 2 и 14; 164, 32 и сеѣе 160, 7 – Св. дрѡѡгѣ на дрѡѡга 86, 8–9; на са 85, 9; 86, 12 и 23 и 93, 29; вѣкѡѡпѣ 88, 23 и 89, 5.

Изследователите изтъкват, че богато разгърнатата синонимия отличава езика на Йоан Екзарх, в който съжителствуват т. нар. „кирило-методиевски“ и „преславски“ лексеми²⁴. Данни за употребата на такива двойки думи в свободния превод ще разгледаме по-нататък.

Стремещът към вариативност в предаването на грѣцкия образец личи при глагола μέλλω + инфинитив. В свободния превод на това съчетание освен хотѣтън + инфинитив съответствува и безличната конструкция иѣтъ

²⁴ Благова, Э. Лексика Супрасльской рукописи и лексика Иоанна Екзарха. – В: Проучвания върху Супрасльския сборник. Старобългарски паметник от X век. С., 1980, с. 118; Давидов, А. Шестодневът на Йоан Екзарх и старобългарската лексика. – Славянска филология, 19, 1990, с. 97.

8) δεικνύσαι 72, 2 – Б. казати са 159, 23 – Св. быти оуказанне 88, 6.

Изследователите на Кирило-Методиевите преводи на Евангелието, Псалтира и Апостола забелязват склонност към описателно предаване на гръцките синтетични глаголни форми²⁹. Тази традиция следва и Йоан Екзарх, за чийто стил е характерно аналитично изразяване на предиката чрез глаголите быти, творити, приети + име³⁰, докато замяната на съчетания от типа вѣржати с деноминативни глаголи (например вѣржати) се смята за един от белезите на преславската редакция на богослужебните книги³¹.

При предаването на някои гръцки словосъчетания буквалният превод отново по-последователно се придържа към принципа за „количествената идентичност“, докато свободният, в който водеща е концепцията за смисловата вярност, допуска чести несъответствия в броя на лексикалните единици:

1) ἐποίησαν τὸν κολετὸν 48, 7 – Б. сътворенета... желя 156, 5–6 – Св. плакста се 84, 6;

2) ἐμφανῶς γενήται 134, 21–22 – Б. явѣ боудѣтъ 169, 9 – Св. обнхнѣ се 99, 24;

3) κατὰ μηδένα τρόπον 90, 8 – Б. ни по єднномѣмъ вѣржѣ 163, 4 – Св. никакоже 92, 3;

4) τὰ νεκρὰ σώματα 130, 105 – Б. мѣртвыхъ тела 168, 15 – Св. мръцнын 98, 28.

В свободния превод принципът за предаване на „дума срещу дума“ се нарушава и от вмъкнатите отделни лексеми или цели изрази, които липсват в гръцкия оригинал³². На тази особеност се спират в изследванията си В. Истрин³³ и Ф. Томсън³⁴, като я подкрепят с немалко примери. Тук ще илюстрираме явлението само с тези случаи на вмъкнати думи, които се срещат поне в трите преписа на свободния превод:

1) ὁμοία γὰρ αὐτοῖς οὐτε γέγονεν, οὐτε γενήσεται ἐν ὅλαις ταῖς γενεαῖς τῆς γῆς 98, 22–23 – Б. подобна томъ не быст ни бѣдетъ тогда во вѣхъ родѣхъ 164, 22 – Св. нѣ бо тѣмъ нмѣ при рѣсѣхъ во вѣхъ родѣхъ ни было ны быти 93, 19–20;

2) οὗτοι κατεκόπησαν ὑπ' αὐτῆς 94, 36–37 – Б. те погнѣвѣнн быша тѣмъ 163, 29 – Св. погнѣвѣтъ ѿ грѣхъ н повоюють перснн 92, 25;

3) ἦσαν γὰρ ὡς ἀκρίδες 66, 13–14 – Б. вѣхъ бо яко прѣжн 158, 24 – Св. вѣхъ бо мнози яко проузн 87, 5–6;

²⁹ Срв. Добрев, И. Апостолските цитати в Беседата на Презвитер Козма и преславската редакция на Кирило-Методиевия превод на Апостола. – Кирило-Методиевски студии, 1, 1984, 59–60; Карачорова, И. Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. – Кирило-Методиевски студии, 6, 1989, 140–141; Славова, Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – Кирило-Методиевски студии, 6, 1989, с. 73, 113–114; Пенев, П. Към историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на Апостола. – Кирило-Методиевски студии, 6, 1989, с. 275, 307.

³⁰ Hansack, E. Die Vita..., р. 27.

³¹ Срв. Добрев, И. Апостолските цитати..., 59–60; Славова, Т. Цит. съч., с. 73, 90, 113–114; Пенев, П. Цит. съч., с. 275 и 307.

³² В буквалния превод също откриваме думи или изрази без съответствие в гръцкия текст, но не можем да твърдим, че явлението е типично и за него, тъй като Копенхагенският препис, с който единствено разполагаме, не е достатъчно меродавен. Някои от забелязаните в него глоси не се потвърждават по публикуваните от А. Шахматов части от Възкресенско-Новоерусалимския препис, а Ф. Томсън посочва и немалко преки заемки от свободния превод (срв.: Шахматов, А. Цит. съч., 94–95; Thomson, F. Цит. съч., с. 147).

³³ Истрин, В. И. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические..., 126–127.

³⁴ Thomson, F. Цит. съч., с. 147.

4) καὶ αἰχμαλωτεύσει τὰς γυναῖκας [+ αὐτῶν] καὶ τὰ τέκνα αὐτῶν 124, 60–61 – Б. н пленитъ жены нх н ѹада нх 167, 15 – Св. н раснплет се власть нмь н плѣнитъ жены нхъ н дѣти нхъ 97, 27;

5) αὐτὸς οὖν ἐλιπάρησε τὸν θεὸν 80, 29 – Б. в' скорѣ н молн во бѣга 161, 4 – Св. н тоу авнѣ помолнше бѣ зѣло страхоу 89, 24;

6) ἡ κολάσεως ἡ αἰκισμῶν 112, 11–12 – Б. липсва – Св. н нын моуѣнмнн ннкынмже нн бынемъ 96, 6–7;

7) ὑπὸ τῆς τῶν Ῥωμαίων βασιλείας 25, 6 – Б. ѡт рнм'ска цѣства 163, 21 – Св. рнмскоу властню еже нннѣ грѣуьска 92, 16–17.

При съпоставка с гръцкия текст забелязваме някои словосъчетания, които биха могли да се тълкуват като двоен превод („Doppelübersetzung“ по терминологията на Е. Ханзак)³⁵:

1) τὰ ἀκάθαρτα [[πᾶν ἀκάθαρτον]] 130, 103 – Б. нечѣста 168, 13 – Св. вса нечѣста н гноусноиѣ 98, 27;

2) ὁλεθρὸς 128, 89 – Б. пагѣва 168, 2 – Св. пагоуѣва н погнѣваль 98, 17–18;

3) καὶ ἐξαγαγὼν [ἐξήγαγεν] αὐτοὺς 78, 25 – Б. н спсѣти а 161, 1 – н нзвѣе... н ведеѣ е 89, 21–22;

4) ἀνῆλθον 66, 19 – Б. н придоша 158, 29 – Св. н пондоше... н дондоше 87, 10–11;

5) ἐν συντόμῳ 138, 49 – Б. в' скороѣ 169, 27 – Св. авнѣ... скоро 100, 14;

6) οὐ μὴν [[ταῦτα οὐ μόνον]] 78, 18 – Б. не тоуноу же 160, 30 – Св. не тѣуноу же то еднно 89, 16;

7) εἰς τὰς φαντασίας 134, 29 – Б. в' мечтѣх 169, 13–14 – Св. н ѹнодотворѣннн въ ѡуноу мѣтѣмъ 99, 31–32;

По-тясната зависимост от формалната страна на гръцкия образец в буквалния превод се проявява и на словообразователно равнище – както при префигираните, така и при двукоренните лексеми. Славянските съответствия в него възпроизвеждат морфемния строеж на изходните лексеми по-често, отколкото в свободния, където се търси идентичност в общото значение на думата, но не и на нейните компоненти. Ето някои от примерите:

1) ἐπινοία 80, 37 и 82, 41–42 – Б. оумышленне 161, 11 и 15 – Св. хытросѣ 90, 4 и 6–7;

2) ἄνομος 90, 13 – Б. беззаконьникъ 163, 9 – Св. пагоуѣбнъ 92, 7;

3) ἐκρίσθαι 96, 2 – Б. нскореннѣ са 164, 4 – Св. рѣзорнѣ са 93, 2;

4) ἀντιτάττεσθαι 94, 39–40 – Б. протнвоуѣуѣннѣ са 164, 1 – Св. вокеватн на 92, 28;

5) προαγορεύειν 90, 1 и 136, 38 – Б. прорѣствѣватн 162, 32 и прорѣцн 169, 21 – Св. глаголатн 91, 26 и 100, 7;

6) προσκολλᾶσθαι 138, 55 – Б. прнстатн 169, 32 – ѡвѣснѣ са 100, 19;

7) ἀποστασία 90, 8; 108, 88, 89 и 90; 112, 6 – Б. ѡтѣстѣплѣнне 163, 5; 166, 1, 2, 3 – Св. попоуѣщенне 92, 3; 96, 1; Син. 277, 5, 6 и 7;

8) ἀπογράφειν 104, 65 – Б. вѣпнсатн 165, 19 – Св. властн Син. 276, 21;

9) καταπλᾶναι 50, 16 – Б. рѣзшнрнѣ са 156, 14 – Св. оузмѣножнѣ са 84, 14;

10) проσαποφαινεσθαι 136, 40 – Б. прѣжде ѡтѣвѣцѣатн 169, 22 – Св. ѡтѣвѣцѣатн 100, 8;

11) μεγαλόψυχος 86, 20 – Б. веледоушнъ 162, 6 – Св. доброушмъ 91, 6.

³⁵ H a n s a c k, E.: 1. Die Vita..., p. 24; 2. Zum Übersetzungsstil des Exarchen Johannes. – Die Welt der Slaven, 24, 1979, 121–171.

Разглежданата особеност ярко проличава при гръцките думи с представка *ὕπερ-*. Срещу 9 форми от изходния текст в буквалния превод има 7, като 5 от тях превеждат първата съставка *прѣ-*, а от осемте съответствия в свободния *прѣ-* съдържат само три словоформи (*прѣзъръство* и *прѣзърънкъ* – 2 п.), които влизат в кръга на преславската лексика.

1) *ὕπεράϊρεσθαι* 90, 10 – Б. *прѣвъзъноснѣн* сѧ 163, 6 – Св. *възъноснѣн* сѧ 92, 4;
2) *ὕπερηφανής* 92, 22 – Б. *ѧвѧнѣн* (грешен превод) 163, 17 – Св. *высокъ* 92, 12;

3) *ὕπερηφάνια* 104, 59–60 – Б. *прѣзъръство* 165, 14 – Св. Син. 276, 20;

4) *ὕπερорγος* 104, 60 – Б. *прѣзърънкъ* 165, 15 – *высоко* Син. 276, 21;

5) *ὕπερηφανος* 114, 18 и 27 – Б. *липсва* – Св. *прѣзърънкъ* 96, 12 и 21;

6) *ὕπερυψοῦσθαι* 66, 24 и 106, 72 – Б. *възъвыснѣн* 159, 2 и *прѣвъзъвыснѣн* сѧ 165, 24 – Св. *възънеснѣн* сѧ 87, 14–15 и Син. 276, 19;

7) *ὕπερβάλλων* 86, 19 – Б. *прѣвъзъногъ* 162, 5 – Св. *липсва*.

Приблизително на половината от гръцките двукоренни думи в буквалния превод отговарят славянски композита (ок. 46%), а в свободния те са една трета (33%). Останалата част се предават с еднокоренни лексеми или чрез словосъчетания, като в свободния превод преобладава употребата на аналитичните конструкции. Съотношението между словосъчетания и еднокоренни думи в свободния превод е 36 към 31%, а в буквалния – 20 към 34%. Илюстрация на посоченото различие са следните съответствия:

1) *θεοπάτωρ* 88, 41 – Б. *богоотъць* 162, 24 – Св. *божнѣн отъць* 91, 20;

2) *μακροθυμεῖν* 118, 19 – Б. *длъготръпѣнѣн* 166, 34 – Св. *трьпѣнѣн* 97, 12;

3) *γεωργός* 104, 68 – Б. *земьнъ* 165, 21 – Св. *дѣлатель земьны*³⁶ 94, 22;

4) *κακοτεχνία* 80, 39 – Б. *зѧлохѣтрьство* 161, 12–13 – Св. *зѧлокъзънѣное дѣло* 90, 6;

5) *φίλαυτος* 114, 18 и 27 – Б. *липсва* – Св. *нже себѣ прѣвѣнѣнѣн* 96, 20 и *себѣ годѧщѣ* 96, 11;

6) *φιλάργυρος* 114, 18 и 27 – в Б. *липсва* – Св. *зѧтолюбѣць* 96, 11, *нже зѧто вратѣн* 96, 20;

7) *ἀφιλάγαθος* 114, 20 – Б. *липсва* – Св. *не твораць бѧлгородѣнѣн* 96, 14.

Измененията, на които се подлага даден текст в неговата писмена традиция, засягат в различна степен отделните езикови равнища. Морфо-синтактичните и синтактичните особености като относително устойчиви спрямо преписваческата намеса са твърде важни при сравнението между двата превода³⁷, още повече, че работим с твърде късен препис на буквалния превод.

И в двата превода се наблюдава засилена употреба на пролагателни имена вместо гръцки приименен родителен падеж. Например:

1) *οἱ ἰχθύες τῆς θαλάσσης* 104, 66 – Б. *рыбы морскѧ* 165, 20 – Св. *рыбамѣн морскымѣн* Син. 276, 25;

2) *ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας* 102, 56 – Б. *земѧ вѣѣтнѧ* 165, 12 – Св. *земѧ вѣѣтнѧ* Син. 276, 17–18;

3) *ἕως καιροῦ τοῦ τεταγμένου* 104, 60 – Б. *до времѣне оуставленнаго* 165, 15 – Св. *до времѣне оуставнаго* Син. 276, 21;

³⁶ Йоан Екзарх също превежда *γεωργός* с *дѣлатель земьны* – срв. Н а n s а с k, E. Die Vita..., р. 28.

³⁷ Минчева, А. Архаизми и нови черти в езика на Преславската книжнина. – Славянска филология, 19, 1990, с. 139.

4) ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας 130, 113–114 и 132, 7 – Б. снъ погнвельн 168, 22 и 29 – Св. снъ пагоуѣнн 99, 5 и 11;

5) εἰς ὄλεθρον τῆς ἀμαρτίας 54, 14–15 – Б. в ров грѣховнын 157, 5 – Св. въ ровъ грѣховнын 85, 14;

6) εἰς τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ 90, 11 – Б. во храмѣ божин 163, 7 – Св. на мѣстѣ бжнн 92, 5;

7) ἡ τῶν Ῥωμαίων βασιλεία 90, 14 – Б. црѣство рнм'ско 163, 10 – Св. гръцьско црѣствнѣ 92, 7.

Високата честота на притежателните прилагателни е обусловена и от големия брой лични и географски имена в Откровението. В буквалния превод по-широко се проявява склонността за образуване на адективни словосъчетания – около 160 случая срещу 130 в свободния. Ето някои от тях:

1) εἰς τὴν [–] γῆν Ἀραράθ 72, 10 – Б. в землю арарат'скую 159, 29–30 – Св. въ землю араратъ 88, 12–13;

2) ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας 108, 89–90 – Б. ѱлкъ беззаконнын 166, 3 – Св. ѱловѣкъ беззаконнн 95, 11;

3) ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας 108, 90 – Б. снъ пагоуѣнн 166, 3 – Св. снъ погнвельн Син. 277, 6–7.

Прилагателните със суфикс *-jъ се използват активно и в двата превода, но в преписите на свободния те се срещат значително по-често:

1) τοῦ ἀνθρωπίνου γένους 136, 38–39 – Б. ѱлвска рода 169, 21 – Св. ѱлвчю родау 100, 7;

2) ἡλίον χώρας 58, 14 и 78, 13 – Б. нwзχора (sic!) 157, 18 и солноуное мѣсто 160, 24 – Св. слнчѣ землѣ 85, 27 и слнчѣ землн 89, 12;

3) τὰς θυγατέρας Κάιν 54, 13–14 – Б. дщери канновы 157, 4 – Св. дщере каннѣ 85, 13;

4) τῆς τοῦ Κάιν συγγενείας 52, 10 – Б. каннова рода 157, 2 – Св. каннѣ рода 85, 10;

5) τὰς τῶν δαιμόνων ἐπινοίας 80, 37 – Б. б'сов'скаа оумышлениа 161, 10–11 – Св. хытростн днѣволе 90, 4;

6) τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων 138, 48 – Б. рода ѱлѣа 169, 27 – Св. сновъ ѱлвчъ 100, 13;

7) ψευδοσημεῖοις 136, 33–34 и ψευδοποιᾶ αὐτοῦ σημεῖα 134, 29–136, 30 – Б. ложнхъ знаменнх 169, 14 и лжинхъ знаменнх 169, 17 – Св. лжамнъ знаменнх 99, 31 и лжмннъ знаменнн 100, 3;

8) τοῦ πατρὸς προσηγορίαν 86, 24 – Б. ѱт'чю нарoкѣ 162, 8 – Св. ѱт'ю нмемнн 91, 8;

9) οἱ υἱοὶ τοῦ βασιλέως 124, 62 – Б. сновѣ црн 167, 16 – Св. сновѣ црї 97, 28.

В отделни случаи притежателните прилагателни се явяват дори вместо предложен родителен:

1) κρέα ἐκ καμήλων 66, 14–15 – Б. мѣсо вельблюжѣе 158, 25 – Св. меса вельблюжа 87, 6;

2) καὶ παύσει ἡ πᾶσα [–] θυσία ἀπὸ τῶν ἐκκλησιῶν 116, 4 – Б. престанетъ (п'вснъ пропуснато) ѱт црквн сѣых 166, 19–20 – Св. ѱстанетъ всѣа пѣѣ црквнѣа 97, 1;

3) [ἐρπετὰ] τὰ ἔρποντα ἐπὶ τῆς γῆς 130, 104–105 – Б. гады ползѣща по землн 168, 14–15 – Св. ннын гадынъ земльннѣ 98, 28.

Както на лексикално, така и на морфо-синтактично равнище свободният превод показва по-богата вариативност при предаването на изходния текст. В него по-често, отколкото в буквалния на гръцки безпредлож-

ни модели съответствуват предложни и обратно – безпредложни падежи стоят вместо гръцки предложни съчетания.

Така например гръцкият приименен родителен неколkokратно е заменен с конструкцията *οἱ* + родителен:

1) *δορκάδες τῆς ἐρήμου* 108, 93 – Б. сѣрны пѣстнныа 166, 5 – Св. сѣрнн ѿ поустыне 95, 14;

2) *τὴν σωτηρίαν περιμένων τοῦ κυρίου* 134, 25 – Б. спаса *ω*зѣрает *ѿ*сѣна 169, 10–11 – Св. жѣды *н*зѣаѣленн *ѿ* *ѿ*а 99, 27;

3) *ἀπαιτηθήσεται [ἀπαιτηθήσονται] ὑπὲρ τῶν ψυχῶν αὐτῶν* 102, 53–54 – Б. воспроеат *за* дѣша тѣх 165, 9–10 – Св. просят *на* чѣнѣтъ *на* дѣша *ѿ* *н*н Син 276, 15–16 [вѣ *н*нхѣ Хил. 94, 10];

4) *τὰς γυναῖκας τῶν ἀδελφῶν* 48, 11 – Б. *на* жены братѣа своѣа 156, 9 – Св. женамъ *ѿ* сестръ (sic!) свѣхъ 84, 9–10.

Безпредложен родителен е предаден и с *πο* + местен за последователност във времето: *τῆς αὐτῶν δυναστείας* 66, 23 – Б. тоа снлы 159, 1 – Св. по съѡдѣлѣнн томъ 87, 14.

Специално внимание заслужава широко разгърнатата в свободния превод синонимна употреба на различни предложнопадежни изрази за едни и същи гръцки конструкции.

Почти без изключение на *ἐπὶ* + родителен в буквалния превод съответствува на + местен, а в свободния се подбира съобразно контекста подходящата славянска предложнопадежна конструкция:

1) *ἐπὶ τῆς φλοιᾶς θύρας αὐτοῦ* 116, 12 – Б. *на* прѣзъ дѣрѣнѣм 166, 26–27 – Св. прѣзъ прагомъ свѣхъ дѣрѣн 97, 7;

2) *ἵπταντο ἐπὶ τῶν ὁδάτων* 66, 18 – Б. лѣтъхъ *на* водах 158, 29 – Св. *на*чѣше парнтн по водамъ 87, 10;

3) *ἐβασίλευσεν ἐπὶ τῆς γῆς* 58, 20 – Б. цѣрѣвоѡа *на* землн 157, 22 – Св. цѣрѣвоѡа... *на* землн 85, 31;

4) *ἐπὶ προσώπου[–] πάσης τῆς γῆς* 56, 12; *ἐπὶ πρόσωπον [προσώπου] πάσης τῆς γῆς* 96, 13; *ἀπὸ [ἐπὶ] προσώπου τῆς γῆς* 116, 9 – Б. по лицѣ всѣа земла 157, 16 и *на* лицѣ всѣа земла 164, 13 и 166, 24 – Св. по всѣн землн 85, 26; 93, 12 и 97, 5.

Каузалното значение на гръцкото съчетание *διὰ* + винителен освен чрез общата за двата превода конструкция *ра*дн/дѣла + родителен в свободния се изразява и чрез на + винителен за цел, по + дателен за причина и *ο* + местен „за, заради“:

1) *διὰ τὴν κοινὴν πάντων σωτηρίαν* 132, 15 – Б. *ѡ*бщѣа *ра*дн *с*псѣнѣа 169, 2 – Св. *за* *ѡ*бщѣе всѣхъ *с*псѣннѣе 99, 18;

2) *διὰ τὴν αὐτοῦ σοφίαν καὶ δυναστείαν* 74, 16 – Б. мѣдростн *ра*дн *н* снлы 160, 1 – Св. по своѣн мѡдростнн *н* снлѣ 88, 18–19;

3) *διὰ τὴν τῶν Αἰθιοπῶν βασιλείαν αἰνιττόμενος ὁ ἅγιος Δαβὶδ* 88, 36–37 – Б. *ѿ*ѣнѡпска дѣла цѣрѣва *на*зѣнаменѣа *ѿ*тын дѣдъ 162, 20 – Св. *ѡ* *ѿ*етнѡпсцѣ цѣрѣвѣ прѡрнѣе *ѿ*тын дѣдъ 91, 17;

4) *καὶ ὅτι δι' ἀπώλειαν καὶ πλάνην τῶν πολλῶν ἐξῆλθε* 138, 52–53 – Б. прелестн *ра*дн многы *н*зѣдет 169, 30 – Св. *н*ѣ тѣнѣю *на* прѣлѣсть *н* *на* пагоѡвоѡ многынѣмъ прншьѣа 100, 17;

5) *διὰ δὲ τὴν ὑπερβάλλουσαν αὐτῆς ὡραιότητα ἠγάπησεν αὐτὴν σφόδρα [αὐτοῦ]* 86, 18–19 – Б. премногѡа *ра*дн красѡты *ѿ*а *ѡ*злѡбн *ѡ* *ю* зѣло 162, 5 – Св. *н* *лю*бнтн *ю* *на*чѣ зѣло дѡбрѡтн дѣла 91, 5.

Докато за гръцкия модел метѡ + родителен буквалният превод последователно използва *сѡ* + творителен, то свободният избира между *сѡ* + творителен или *на* + винителен в зависимост от значението на предлога метѡ в дадения контекст:

1) τοῦ πολεμῆσαι μετὰ τοῦ βασιλέως Χοσρόου 62, 13 – Б. брати са со црѣмъ хорозднмом 158, 9 – Св. быти се съ црѣмъ хорозднмом 86, 18–19;

2) οὗτοι ἐπολέμησαν μετὰ τῶν Ἰσραηλιτῶν 68, 28–29 – Б. брата са со нзълты 159, 5 – Св. ты воєваше [на Син.] нзълтнн 87, 17;

3) ἡνίκα οὖν συνῆλθε [εἰσῆλθε] Σεнерῆν [Σενερί] τοῦ πολεμῆσαι μετὰ τοῦ βασιλέως Ἰνδίας 72, 13–14 – Б. егда вниде сенернтъ брати ѿ со црѣмъ ннднскимъ 159, 34–35 – Св. кгда же нзълъзъ снерндъ вон [воєвать Син. 272, 2] на ннднска црѣ 88, 15–16;

4) πάντα τὰ ἔθνη τὰ συγκρούοντα μετ' αὐτῆς 92, 16 – Б. вса страны сражающа ѿ (хаплография) тѣмъ 163, 12–13 – Св. все странын еже на ню покорѣшають се 92, 9.

Гръцката конструкция ἐν + дателен за означаване начин на действието се предава в буквалния 13 пъти с безпредложен творителен, 3 пъти с предлог въ + местен и 2 пъти с предлог съ + творителен. В свободния съответно има 15 случая с безпредложен творителен и само 1 с предлог съ + творителен. Ето някои примери:

1) ἐν τούτοις οὖν τοῖς ψευδοσημείοις καὶ φαντασιώδεσι τέρασι 136, 33–34 – Б. в тѣх его л'жнх знамензх н мѣетныхъ чудесѣх 169, 17–18 – Св. тѣмнн льжннн [мѣътными Син. 280, 34–35] знаменнн чюдеснн Хил. 100, 3;

2) ἐν εἰρήνῃ 126, 84 – Б. с миромъ 167, 35 – Св. миромъ 98, 14;

3) ἐν τοῖς τοῦ πνεύματος ὄμμασι 88, 33 – Б. дхъовныма оумма 162, 16 – Св. дхъовномъ разорумомъ 91, 14–15;

4) ἐν σιδήρῳ 80, 33 – Б. желѣзомъ 161, 8 – Св. желѣзомъ 90, 1;

5) ἐν πυρὶ 80, 34 – Б. огнемъ 161, 8 – Св. огнемъ 90, 2.

Тук заслужава да се споменат наблюденията на П. Пенев, че за втората (Преславската) редакция на Апостола е присъщо гръцкото съчетание ἐν + дателен да се изразява чрез безпредложен творителен³⁸.

Сравнението между двата превода показва, че също и за други, предимно предложни, гръцки модели свободният превод предпочита творителния падеж в различни негови функции – за причина, за ограничение, за мярка, за съпътстващо обстоятелство или начин:

1) καὶ δὴ τοῦτο γέγονε κατὰ τὴν διάταξιν [διαταγὴν] τοῦ βασιλέως Χοσρόου 74, 10–11 – Б. по повелѣннѣ црѣ кюрѣ 160, 15 – Св. то вн повелѣннѣмъ хоравсомъ 89, 3;

2) διὰ τὸ ὀλιγοθῆναι 108, 96–97 – Б. змнленѣ (вместо оумаленнѣ) радн 166, 8 – Св. впоустѣннѣмъ 95, 16–17;

3) ἐπλησίασαν ἀλλήλοις ἄχρι πηχῶν δυοκαίδεκα 80, 31–32 – Б. прнвлжнн ѿ к' себѣ до двѣю десѣте локотѣ 161, 6 – Св. тѣню ѿ лактъма не стогннше се в ныхъ 89, 26–27;

4) οἱ ἀσθενεῖς τῇ πίστει 114, 22 – Б. липсва – Св. немоцннн вѣрю 96, 16;

5) ἔσονται φονεῖς διεφθαρμένοι 110, 110 – Б. липсва – Св. боѣть рѣчню проказавы 95, 26.

И в двата превода на гръцкото съчетание ὑπὸ + родителен обикновено отговаря отъ + родителен, което е обусловено от преобладаващия начин за изразяване на страдателния залог чрез възвратни форми на глаголите. Общо шестте изключения с творителен падеж се появяват при конструкции, образувани с помощта на страдателни причастия³⁹.

³⁸ Пенев, П. Цит. съч., с. 268 и 311.

³⁹ За връзката между начина на изразяване на страдателния залог и падежа на логическия субект срв. Бауэрова, М. Беспредложный творительный падеж в старославянском языке. – В: Исследования по синтаксису старославянского языка. Прага, 1963, с. 303.

1) οὗτοι κατεκόπησαν ὑπ' αὐτῆς 94, 36–37 – Б. те погъвлени быша тѣмн 163, 29 – Св. погнѣновѣтъ ѿ грѣкъ 92, 25;

2) καὶ πάντα τὰ ὑπ' αὐτῶν 114, 33 – Б. н вса велнмаа тѣмн 166, 14 – Св. н все ѿ велнмоє Син. 278, 12;

3) ἡγνοοῦντο γὰρ ὑπὸ τῶν ἐταίριδων 100, 30 – Б. невѣдомн бывахъ владѣнцѣмн 164, 28 – Св. не знають бо се ѿ множества сплетеннѣа (sic.) 93, 24–25;

4) καὶ εἰρηνεύσει ἡ γῆ ἡ ὑπ' αὐτῶν ἐρημωθείσα 126, 73 – Б. н оумнрнт' са земла ꙗже ѡт тѣхъ нскажѣ ѿ 167, 26 – Св. н сверет се землѣа ѡпоущенѣа нмн 98, 6;

5) πῶς ὑπὸ τῆς τῶν Ῥωμαίων βασιλείας ἐξήλειπτο [ἐξήλειπται] 92, 27–28 – Б. како ѡт рнмѣска царства потребн [се] нх (sic!) 163, 21 – Св. како тн рнмѣскоу властнѣу ... повѣжѣнынъ выше 92, 16–17.

Интересна синтактична особеност в свободния превод е употребата на творителен предикативен след глагола прозъвати, докато двойният винителен в буквалния превод отговаря на граматичния образец от гръцкия оригинал: ὄναγρον ἀπεκάλεσεν ὁ θεὸς τὸν Ἰσμαὴλ τὸν πατέρα αὐτῶν 108, 91–92 – Б. ѿлка днвнѣагъ нарѣѣ бѣгъ нзманла ѡтца нх 166, 4 – Св. днвнѣн ослѣмъ прозѣа бѣ ѡца нхъ нзманла Син. 277, 8 [днвнѣмъ ослѣмъ прозѣа ... Белгр. 217г12–13; днвнѣмъ ѡслоуъ прозѣа ... Берл. 111v15–16 и Драг 18, 28–29], а в Хил. мястото липсва. За гръцкия израз ὢν τὸν μὲν ἕνα ἐπωνόμασε κατὰ [εἰς] τὴν τοῦ πατρὸς προσηγορίαν Ἀρμάλαον 86, 23–24 в буквалния превод се чете ꙗже нарѣѣ ѡ ннх (sic!) по ѡтѣю нарѣкъ армелен 162, 8–9, а в свободния превод стои ѿ нынѣже прѣваго прозѣа армеланѣмъ по ѡтѣю нменн 91, 8–9 или ...прозѣаша армеланѣмъ в Син. 273, 35–36. В Драголювия препис съответното място липсва, а в Берлинския и Белградския препис името стои във винителен падеж. Предикативната функция на творителния падеж не е широко отразена в старобългарските паметници и както К. Мирчев и А. Минчева изтъкват, тя има архаичен характер и се ограничава в източнобългарските диалекти⁴⁰.

Вероятно взаимодействието между различните преводи и версии⁴¹ е причина срещу гръцкото ὅτι [ὅτε] ἐξελθόντες ὁ τε Ἀδὰμ καὶ Εὕα ἐκ τοῦ παραδείσου παρθένοι ἐτύγγανον 48, 1–2 и в Копенхагенския, и в отделни преписи на свободния (Хил. и Белгр.), както и в интерполираната редакция да стоят еднакви изрази с творителен предикативен: Б. ꙗко юнотоу бѣ адамъ н еѡва егда нзгнана быста нз раа 156, 2–3, Св. ꙗко юнотоу бѣ адамъ н еѡва ꙗгѣ нзгнана быста нз раа 84, 1–2 и Белгр. 195г11–12. Същото място в Синодалния препис, чието начало се различава от свободния и се сближава с буквалния превод, гласи кѣ дѣствѣ быста 268, 3–4. Доколкото първите два случая на предикативен творителен са засвидетелствувани само в свободния превод, а Копенхагенският препис е доста късен и в разглежданата част се доближава до свободния превод, може да се допусне, че последният пример не е присъствувал в протографа на буквалния превод.

Още В. И. Истрин, а по-късно и Ф. Томсън⁴², посочват като характерна черта на свободния превод активността на глагола наѣати при образуване на описателни темпорални форми за минали, сегашни и бъдещи действия:

⁴⁰ Мирчев, К. Към българския исторически синтаксис. – Славистичен сборник. С. 1968, с. 15; Минчева, А.: 1. Творительный предикативный в „Шестодневе“ Иоанна Экзарха. – Вестник МГУ. Серия Х. Филология, 1973, 2, с. 72; 2. Архаизми и нови черти..., с. 141.

⁴¹ Thomson, F. Цит. съч., с. 147.

⁴² Истрин, В. И. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические..., с. 138; Thomson, F. Цит. съч., с. 148.

- 1) ἐκέχρηντο 54, 11 – Б. творѣхъ 157, 2 – Св. наѣше творити 85, 11;
- 2) κατεσκεύαζον 66, 17 – Б. строѣхъ 158, 28 – Св. наѣше творити 87, 9;
- 3) ἵπταντο 66, 18 – Б. летѣхъ 158, 29 – Св. неѣше парити 87, 10;
- 4) πίνουσιν 130, 102 – Б. пнютъ 168, 12 – Св. наѣшт ... пнтн 98, 27;
- 5) ἐσθίουσι 130, 103 – Б. ѣдѣят 168, 11 и 12 – Св. ѣстн наѣноуѣ 98, 26 и 27;
- 6) βούλονται [βούλονται] 80, 33 – Б. да аѣе хотѣтъ 161, 8 – Св. да аѣе н наѣноуѣ хотѣтъ 90, 1;

7) ἀντιτάζονται [ἀντιτάσσεται] 94, 39–40 – Б. протнвѣзѣннѣтъ сѧ 164, 1 – Св. вѣевѣтн наѣноуѣ 92, 28;

8) κατακρατήσουσι 104, 61 – Б. принмѣтъ 165, 15 – Св. властн наѣноуѣ Син. 276, 21;

9) ἐμπαίξουσιν δὲ καὶ διαγελάσουσι [διαγελάσωσι] 106, 77 – Б. рѣгаѣтъ сѧ н посмѣхаѣтъ ѣ 165, 28–29 – Св. рѣгатн сѧ наѣнѣтъ н смнѣтн Берл. 111r8–9 [вѣноуѣтъ Драг. 18, 11, в Син. е променено, а в Хил. липсва].

Тази особеност се откроява на фона на сравнително ограниченото използване на този глагол като спомагателен в старобългарските паметници⁴³ и може би бележи индивидуален преводачески стил. Тъй като наѣтн за разлика от другите спомагателни глаголи пази семантиката си, той поема функцията на представките, означаващи начало на действие-то. Така се оформят ред съответствия, при които срещу описателна конструкция с наѣтн + непрефигиран глагол в свободния, в буквалния превод стои обикновено глагол с представка въз- или про-:

- 1) ἡγάπησεν 86, 19 – Б. возлюбн 162, 5 – Св. любнѣтн ... наѣе 91, 5;
- 2) ἀπαιτηθήσεται [ἀπαιτηθήσονται] 102, 53 – Б. воспросѣтъ 165, 9 – Св. проснтн наѣноуѣ Син. 276, 15;

3) λαλήσουσιν 104, 60 – Б. возгѣтъ 165, 15 – Св. вѣсѣдовѣтн наѣноуѣ Син. 276, 20;

4) ἀτενίσας 136, 35 – Б. возрѣв 169, 19 – Св. вѣдѣвъ Син. 100, 4;

5) ἀνοικοδομήσουσιν 126, 84 – Б. возградѣтъ 167, 35 – Св. наѣноуѣ ... творити 98, 14–15;

6) ἀναβλέψουσιν 136, 31 – Б. прозрат 169, 15 – Св. прозрѣтн наѣноуѣ 100, 1 [Берл. наѣнѣтъ прозѣровѣтн 118v12];

7) ἀκούσωσι 136, 32 – Б. прослышат 169, 16 – Св. наѣноуѣ ... слышатн 100, 2.

Друг аспект на отбелязаната склонност към аналитичен изказ в свободния превод са конструкции с *l*-причастие, на които в буквалния превод отговарят прости глаголни форми. Най-често такива съответствия се срещат за гръцкия аорист (включително за аористно пасивно причастие), но има единични примери и за бъдеще време:

1) ἐποίησεν αὐτοὺς ὁ θεὸς λύτρωσιν 68, 29 – Б. нмъ створи бѣтъ нзбавленіе 159, 5–6 – Св. вѣ бѣ нзбавнѣлъ 87, 17–18;

2) ἔγημε 76, 6–7 – Б. поѣ 160, 5 – Св. вѣ поѣлъ 88, 21;

3) οὐτὲ γέγονεν [ἐγένετο] 98, 22 – Б. не быст 164, 22 – Св. нѣ бо ... нн было 93, 19–20;

4) οὐ γὰρ ἔγημε 84, 2 – Б. не женн бо сѧ 161, 25 – Св. не вѣтъ бо се женнѣлъ 90, 17;

5) εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας προστάξας αὐτοὺς ἀνοικοδομῆσαι τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ τὸν ὑπὸ [ἀπὸ] Ναβουχοδονόσωρ καθαιπτοθέντα 74, 9–10 – Б. дом бжнн, нже ѡт навѣходоносора разоренын 160, 14–15 – Св. на земаю обѣщаннѣ, юже вѣ навѣходоносѣръ плѣннѣлъ 89, 1–2;

⁴³ Граматика..., 306–307.

6) ἀπέκτειναν 96, 10 – Б. нѣбнша 164, 11 – Св. бѣхъ нѣбклн 93, 9 и съклн бнша Син. 275, 20;

7) τίς οὖν γέγονεν ἢ γενήσεται 92, 29–94, 30 – Б. кое оуѣо выст црство нлн ѣко нно вѣдет ѣкоже се 163, 23 – Св. кое црство нскоун стоѣло вѣще лнхѣ грѣѣскаа 92, 18–19 [Берл. 107v19–20 добавя спом. глаг. ѣ];

8) θύσω ὑμῖν 96, 7 – Б. положж кам 164, 9 – Св. вн нсѣмь зготовалъ 93, 6–7.

По начина за изразяване на страдателния залог двата превода се сближават, тъй като в преобладаващия брой случаи те предпочитат възвратни форми на глагола пред съчетанията от глагол + страдателно причастие. В Преславската редакция на богослужебните книги също се забелязва склонност към употребата на конструкции със са вместо такива със страдателни причастия⁴⁴:

1) τότε ἀνοιχθήσονται αἱ πύλαι τοῦ Βορρᾶ 128, 95–96 – Б. тогѣа втврѣзѣт са врата сѣверѣскаа 168, 8 – Св. тыгѣ ѡврѣзѣт се врата севернаѣ 98, 21–22;

2) καὶ ἀρθήσεται ἡ τιμὴ [+έκ] τῶν ἱερέων 116, 3 – Б. н возмет се ѣтъ вт ѣтнѣл 166, 18–19 – Св. н втнмет се ѣтъ ѡ пповъ 96, 27–97, 1;

3) καὶ ἡφανίσθη πᾶσα [–] ἡ πρώτη δημιουργία 54, 16–17 – Б. потрѣн са вса перѣаа ты роды 157, 6–7 – Св. потрѣнѣт се прѣвоѣ зѣннѣ 85, 15;

4) ὑφ' οὗ καὶ τὰ τῆς οἰκουμένης περὰ τὰ λίαν πανσόφως περιγράφονται 88, 45–46 – Б. нмѣже оуселеныѣ страны прѣмѣдрѣ назнаменѣют са 162, 28 – Св. на нѣмѣже вса вселенаѣа до конца тврѣдо напнсѣѣтъ [са Берл.] 91, 23;

5) ἕως θαλάσσης τῆς ἐπονομαζομένης ἡλίου χώρας 78, 12 – Б. до мора ... нарнѣамаѣ солноуѣное мѣсто 160, 24 – Св. до мора нѣе нарнѣет се сѣнѣа зѣмѣа 89, 12;

6) ἐκρίζοῦται ἡ τῶν Περσῶν βασιλεία 96, 2 – Б. нскорѣннѣ ѣ персѣско црство 164, 4 – Св. рѣзѣрнѣт се црство перѣско 93, 2.

Буквалният превод се придържа строго към гръцкия оригинал и обикновено адекватно предава граматичните категории в предикатите, изразени чрез съществителни, прилагателни, причастия или инфинитиви. За разлика от него свободният нередко се отклонява от изходните модели, като показва стремеж към по-висока вербалност.

От следните успоредици се вижда, че буквалният превод пази гръцките безкопулни съчетания, а свободният избягва тези несвойствени за славянския конструкции, като добавя лична глаголна форма – най-често сказуемо быти:

1) χριστιανοὶ ἀληθεῖς 112, 7 – Б. липсва – Св. нѣе вѣѣтъ по нѣтннѣ хрѣтнѣне 96, 2;

2) αὐτοὺς ἐπὶ τὴν πλάνην 114, 24 – Б. липсва – Св. ѣеже прѣѣлѣстѣннѣннѣннѣ вѣѣтъ 96, 17–18;

3) διότι ἐκ σπέρματος υἱῶν Χουσήθ 134, 18 – Б. елѣмаѣе вт сѣновѣ алнмѣпѣады 169, 5 – Св. ѣлма ѡ племена соѣтъ сѣна хѣвѣннѣна 99, 20;

4) καὶ Ἰούδας γὰρ ὁ Ἰσκαριώτης 138, 45 – Б. липсва – Св. ѣнюда же нѣе бѣ ѡ карѣвѣсн 100, 11–12;

5) οὕτω καὶ τότε ἐν τῇ καιρῷ ἐκείνῳ [–] τῆς τότε ἀποστασίας τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ 112, 5–6 – Б. липсва – Св. тако н тыгѣ вѣѣдетъ вѣ вѣѣме попѣѣщеннѣа на хрѣнѣнѣннѣннѣ сѣномъ нѣманѣекомъ 96, 1–2.

Подобен преводачески похват е отразен в Изборника от 1073 г.⁴⁵ и в

⁴⁴ Св. пак там, с. 261.

⁴⁵ Минчева, А. Старобългарският книжовен език в Симеоновия сборник по преписа от 1073 г. – В: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 1. Изследвания и текст. С., 1991, с. 177.

Житието на Йоан Златоуст от Григорий Александрийски⁴⁶, а Е. Дворжакова го посочва като типичен за Екзарховия Шестоднев⁴⁷.

По-рядко в гръцките елиптични изречения се вмъква пълнозначен глагол, подбран според контекста:

1) ἐν τῇ δευτέρᾳ [-] πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολῇ 90, 2–3 – Б. во епистолен к селончаном 162, 33 – Св. нарѣхънн, еже к соложнѣномъ поустн 91, 27–28;

2) καὶ ἐπλησίασαν ἀλλήλοις ἄχρι πηχῶν δυοκαίδεκα 80, 31–32 – Б. прнв-лнж ѿ к' себѣ до двѣю на десате локотѣ 161, 6 – Св. н състоупнше се ѿ нын, тѣхню бѣ лактѣма не стоупнше се ѿ нынхъ 89, 26–27;

3) ὡν τὸν μὲν ἕνα ἐπωνόμασε κατὰ τὴν τοῦ πατρὸς προσηγορίαν Ἀρμάλαον, τὸν δὲ ἕτερον Οὐρβανόν, τὸν δὲ ἄλλον Κλαύδιον 86, 23–25 – Б. ѿже нарѣхъ ѿ ннх по ѿтѣю нарѣхъ армелен, дрѣгѣ оуврѣн гѣго же клѣвдн 162, 8–9 – Св. ѿ нынхже прѣвѣго прозѣа армеланнмъ по ѿтѣю нменнн, а вѣторомѣ нме створн оуръванъ, а трѣтнѣмомѣ клѣвдн 91, 8–9.

В отделни случаи свободният превод предава гръцките девербални субстантиви с лични глаголни форми или деятелни причастия. Немалко подобни примери представят Е. Дворжакова по Шестоднева на Йоан Екзарх и Е. Ханзак по Житието на Йоан Златоуст⁴⁸:

1) καὶ ἐν τῇ πληρώματι τῶν δέκα καὶ ἡμῶν χρόνων 130, 113 – Б. н по скончанин бн. лѣтѣ 168, 21–22 – Св. н ѿже нскончѣют се ѿ. лѣтѣ 99, 5;

2) τὴν οἰκουμένην [οἰκουμένην] γῆν 64, 10 – Б. вселеннѣю зѣмлю 158, 21 – Св. зѣмлю нѣже жнѣхѣтъ ѣдѣ 87, 4;

3) ἐπὶ πᾶν εἶδος κάρπιμον 98, 15 – Б. на все дрѣво плодовнтѣе 164, 14–15 – Св. на всѣко дрѣво творѣшенѣ плѣд 93, 13.

Според Е. Дворжакова проява на вербализация на предиката в Екзарховия превод на Шестоднева е заместването с лични глаголни форми на гръцките съчетания от глаголи като ἔχειν, εἶναι, ποιεῖν, λαμβάνειν + девербални субстантиви в косвен падеж⁴⁹. В свободния превод също откриваме подобни промени там, където буквалният запазва гръцкия граматичен модел:

1) καὶ ἐποίησαν κοπετὸν ἐπ' αὐτὸν 48, 7 – Б. н сотворнста над нм желю 156, 6–7 – Св. н плакаста се ѿго 84, 6;

2) οὐτε σιδήρου [σίδηρος] ὑφίσταται τὴν κατάλυσιν [κατάκλυσιν] οὐτε πυρὸς [πῦρ] τὴν διάλυσιν 80, 35–36 – Б. нн желѣзнѣг прнмет рѣзданнѣ, нн ѿгне-наго жженнѣ 161, 9–10 – Св. нн желѣзо ѿго сѣѣ нн ѿгнѣ жеже 90, 3;

3) περικρατεῖς γεγόνασιν 74, 2–3 – Б. крѣпѣше выша 160, 8 – Св. влѣдн наѣшѣ 88, 24;

4) ἔνθα ἡ ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου γίνεται 58, 14 – Б. ѿтнѣдѣже естѣ востокѣ 157, 18 – Св. ѿноѣдоѣже ѣлнѣе вѣсходнтѣ 85, 27–28;

5) οὐκ ἔχουσιν ἀνάρρυσιν 120, 34 – Б. не нмѣтѣ ... нзѣытн 167, 9–10 – Св. погнѣше 97, 22.

Понякога в свободния превод гръцките членувани или нечленувани инфинитиви се предават чрез изречения с лична глаголна форма, докато в буквалния им съответствуват пак инфинитиви или отглаголни съществителни. Отново подобни примери се откриват в Шестоднева на Йоан Екзарх⁵⁰:

⁴⁶ Hansack, E. Die Vita..., с. 33.

⁴⁷ Dvořáková, E. K překladu nominálních konstrukcí v Šestodněvu Joana Exarchy. – Bulletin vysoké školy ruského jazyka a literatury, 3, 1959, с. 150 и 152.

⁴⁸ Пак там, с. 150–152.

⁴⁹ Пак там, с. 150.

⁵⁰ Пак там, с. 150–152.

1) ὥστε αὐτὸν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ καθίσαι 90, 10–11 – Б. ꙗкоже томъ во храмѣ божнъ свѣтъ 163, 7 – Св. н съдеѣтъ на мѣстѣ бжнн 92, 5;

2) εἰς τὸ μὴ ταχέως σαλευθῆναι ὑμᾶς ἀπὸ τοῦ νοῦς μήτε θροεῖσθαι 90, 5–6 – Б. ꙗко в скорѣ (вместо не скоро) подвнзати са вамъ wt смысла, нн боати са 163, 1–2 – Св. ꙗко да не стовпнѣ сн [ῥстоупнѣ Син. ?] своего оума нн смовтнѣ се 91, 29;

3) δίδωσιν αὐτοῖς δυναστείαν κρατῆσαι [[τοῦ κρατῆσαι]] τῆς γῆς τῶν χριστιανῶν 98, 21, – Б. даѣтъ нмъ прѣѣтѣ землю хрѣтианскъ 164, 21 – Св. даѣтъ нмъ снлоу да прѣвнмюѣтъ землю хрѣтианскоу 93, 17–18.

В един откъс от свободния превод, който перифразира апостолски цитати (I Тим. 4: 1–2 и I Тим. 3: 2–9), гръцки съществителни или субстантивирани прилагателни за означаване на човешки качества са преведени със сегашни деятелни причастия и дори с лични глаголни форми. Аналогични съответствия на гръцки термини се срещат в Шестоднева на Йоан Екзарх и в Житието на Йоан Златоуст⁵¹. За съжаление тук двата превода не могат да бъдат сравнени, защото този текст липсва в Копенхагенския ръкопис:

1) ἐν ὑποκρίσει ψευδόλογων 112, 15 – Св. къ лнцемѣроуѣцимъ н лъжоуцимъ 96, 10;

2) φίλαντοι 114, 18 – Св. себѣ годѣѣѣ 96, 11;

3) ἄσπονδοι 114, 19 – Св. не хотѣѣ вндѣти дроуѣгъ дроуѣга 96, 13;

4) ἀφιλάγαθοι 114, 20 – Св. не творѣѣѣ блгтн 96, 14;

5) οἳ τινὲς εἰσι φίλαντοι φιλόργυροι 114, 27 – Св. нже наѣноуѣтъ себѣ прѣвнн-тн н злато братнн 96, 20.

Членуваните гръцки причастия, най-често в разгърнати изрази, които са употребени атрибутивно, се заместват в свободния превод от подчинени определителни изречения с нже + лична форма. По наблюдения на Е. Дворжакова и А. Минчева тези съответствия са обичайни за Шестоднева на Йоан Екзарх и преславските преводи изобщо⁵²:

1) πάντα τὰ ἔθνη τὰ συγκρούοντα μετ' αὐτῆς 92, 16 – Б. н вса страны сражающа сѣ тѣмъ 163, 12–13 – Св. н все странын нже на ню покоушаѣѣтъ се 92, 9;

2) ἕως τῆς θαλάσσης τῆς ἐπονομαζομένης ἡλίου χώρας 78, 12–13 – Б. до моря ... нарицаемаѣ солноуное мѣсто 160, 24 – Св. до моря нже нариѣѣтъ са слнѣа земля 89, 12;

3) τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ τὸν ὑπὸ Ναβουχοδονόσωρ καταπτωθέντα 74, 9–10 – Б. дом бжнн, нже wt нав'ходоносоръ разоренын 160, 14–15 – Св. на землю обѣщаннѣ, юже бѣ нав'ходоносоръ плѣннѣ 89, 1–2;

4) καὶ πληροῦται ἡ προφητεία Δαβὶδ [[+ἡ]] λέγουσα 134, 16–17 – Б. н скон'ѣѣѣтъ са пророѣѣство дѣдво глѣущѣ 169, 4 – Св. да се своѣѣѣтъ прѣѣѣство дѣдво нже глѣ 99, 18–19;

5) Ἰούδας γὰρ ὁ Ἰσκαριώτης ὁ καὶ προδοὺς τὸν κύριον 138, 45 – Б. липсва – Св. нюда же нже бѣ ѡ кривъсн нже прѣдѣ глѣ 100, 11–12;

6) κατὰ τὴν προφητείαν τοῦ πατριάρχου Ἰακὼβ τὴν λέγουσαν 134, 22–23 – Б. липсва – Св. по прѣѣѣствоу нѣкова патрѣарха нже рѣ 99, 25–26;

7) ἡ γὰρ ἐκ τοῦ οὐτέρματος τῆς Αἰθιοπίας συνισταμένη βασιλεία αὕτη 88, 38–39 – Б. но нже wt сѣмѣнн еѣннѣска составленое црѣство то 162, 22 – Св. нже бо ѡ племѣне того възѣнже се црѣство то 91, 18–19;

⁵¹ Пак там, с. 161.

⁵² Пак там, с. 156–157; Минчева, А. За синтаксиса на Синайския патерик. – Slovo, 28, 1978, с. 97.

8) ἡ γὰρ ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου λεχθεῖσα παιδεία 108, 87–88 – Б. ѿ ἀπλз во реченное наказанне 166, 1 – Св. еже ꙗлетъ апль павель Син. 277, 5.

Исключение от общата тенденция показват няколко обратни съответствия:

1) ἡ ὑπ' αὐτῶν ἐρημωθεῖσα 126, 73 – Б. ꙗже ѿт тѣх нскази са 167, 26 – Св. ѿпоущеная нмн 98, 6;

2) τὴν θλίψιν τὴν ὑπὸ τῶν Ἰσραηλιτῶν γενομένην 118, 25–26 – Б. скорбн тон, ꙗже ѿт нзманинъ вдетъ 167, 2 – Св. печалн, вышн подъ нзманинъ 97, 16.

Буквалният превод съдържа единични примери за нже + нелична глаголна форма срещу изрази с членувано причастие, на които в свободния отговарят съгласувани причастия:

1) τοῦ ἐν μέσῳ τῆς γῆς παγέντος 88, 40 – Б. нже посредъ земла водржен был 162, 23–24 – Св. крѣта подроуженьнаго 91, 20;

2) ὑπ' αὐτῶν ἐναγῶς καὶ μυσαρῶς γενομένα [τὰ γινόμενα] 78, 21–22 – Б. еже ѿт тѣх сквернено быкаемо 160, 32 – Св. вынвощеи въ ннхъ скверныи 89, 18;

3) ἀλλ' ἐμπαίξουσιν δὲ [–] καὶ διαγελάσουσι [διαγελάσωσι] τοῖς τε ἐν σοφίᾳ διαλάμπουσιν [ἐκλάμπουσιν] καὶ τοῖς ἐν πολιτικοῖς καὶ δημοσίοις διαπρέπουσι [–] πράγμασι 106, 76–77 – Б. тых, нже премудрости в людскнх и народныхъ пребывающихъ в лѣтѣхъ вѣщ 165, 28–30 – Св. ходашимъ по бжн заповѣдн Син. 276, 34–35.

В двата превода не се забелязва последователност при предаването на гръцките конструкции с членувано име, вместо които понякога се появяват елиптически нже-изречения:

1) τὰς [τῶν] ἐν τῇ γῇ τῆς ἐπαγγελίας 66, 12 – Б. нже на землн ѿбѣщаниъ 158, 22–23 – Св. на землн ѿбѣтнѣн 87, 5;

2) ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνέμων τῶν ὑπὸ τῶν οὐρανῶν 102, 56–104, 57 – Б. ѿ д. вѣтръ нже подъ нбсемъ 165, 12 – Св. ѿ четьрь вѣтръ нѣны Син. 276, 18;

3) ἄνδρας δυνατοὺς καὶ ἐπιστήμονας [–] ἐκ τῶν τέκνων [υἱῶν] τοῦ Ἰάφεθ 58, 25–60, 26 – Б. мѣжа силныи ѿт ѡд дѣтѣвъ 157, 26 – Св. нже ѿ племени нѡафетова мѡжн силны 86, 3–4.

Разгледаните нже-конструкции без лична глаголна форма като превод на гръцки членувани словосъчетания се отнасят от някои изследователи към т. нар. „синтактични гърцизми“⁵³. Фактът, че те преобладават в буквалния превод, още веднъж потвърждава неговата по-голяма обвързаност с формалната страна на изходния текст.

От направената съпоставка можем да обобщим предпочитаните преводачески решения, които в своята съвкупност отграничават двата превода помежду им и формират специфичния облик на всеки един от тях. На лексикално равнище буквалният се характеризира с по-точни от речникови съответствия за гръцките думи. Стремежът към количествена тъждественост, включително и на словообразователните елементи, мотивира честото възпроизвеждане на морфемния строеж на лексемите, следствие от което е и увеличеният брой композита. В граматично отношение буквалният превод по-строго се придържа към гръцките морфологични и синтактични модели, като ги предава с еквивалентни граматични категории: причастия срещу причастия, безкопулни изрази срещу безкопулни, членувано гръцко причастие срещу нже-конструкции с причастие, безпредложни падежни употреби срещу безпредложни и предложни срещу предложни. Тези похвати, които са обусловени от засилената тенденция към формална близост до оригинала, заедно с честата употреба на

⁵³ Граматика..., с. 520.

притежателни прилагателни за гръцки приименен родителен, на префигиран глаголи и на страдателен залог със са вече са посочени от изследователските като типични за преславските преводи в Супрасълския сборник, Изборника от 1073 г., Синайския патерик, Симеоновия Златоструй⁵⁴.

Водеща в свободния превод е концепцията за разкриване смисъла на оригинала. Своята по-голяма независимост спрямо формалната страна на гръцкия образец той осъществява на лексикално равнище чрез предаване на контекстуалното значение на думите или словосъчетанията, отказ от пълна тъждественост в броя на словоформите, включително и „двоен превод“ на отделни лексеми, склонност към описателен изказ и дори вмъкване на глоси за пояснение. Отклоненията от морфо-синтактичните модели на оригинала се изразяват в честата употреба на притежателни прилагателни за гръцки Genitivus possessivus (обща за всички старобългарски преводи особеност), на предложен и безпредложен творителен в разнообразни функции, в повишената вербалност чрез замяната с лични глаголни форми на гръцки именни или причастни конструкции и с деятелни причастия на девербалните субстантиви. Общата насоченост на свободния превод към смисловата, а не към формалноизразната страна на оригинала отговаря на концепцията, изложена в Предговора към „Богословието“. Както бе отбелязано на съответните места, немалка част от преводаческите решения (богата синонимия, двоен превод, афинитет към творителния падеж и конструкции бѣти, творѣти, приѣти + име, повишена глаголност) съвпадат с изследвани вече от учениите стилно-езикови особености на Екзарховото творчество. Това ни позволява да свържем т. нар. „свободен превод“ с нормите и традициите на книжовния кръг около Йоан Екзарх. Отсъствието обаче на характерната за неговия език употреба на задпоставени показателни местоимения в съответствие на гръцки членни форми⁵⁵ ни възпира от по-конкретни заключения. В оригиналната част на Шестоднева се споменава за седмия век като последен и доколкото тази идея произхожда от Откровението на Псевдо-Методий, тя косвено свидетелствува, че Йоан Екзарх трябва да е познавал това съчинение⁵⁶.

Така разгледаните преводачески похвати дават сериозни основания и двата ранни превода на Откровението да бъдат причислени към продукцията на Преславската школа. Доколкото обаче преславската книжовна норма се характеризира преди всичко като лексикална, един анализ на речниковите особености би придал по-голяма сигурност на нашите заключения, още повече, че по отношение на лексиката можем да се доверим на късните преписи, защото тя също е относително устойчиво равнище на текста. Благодарение на проучванията на няколко поколения медиевисти днес вече е очертан кръг от думи, типични за Преславската книжна школа, които се считат за сравнително сигурно указание относно произхода на дадено произведение⁵⁷. В последните години бяха

⁵⁴ Иванова – Мирчева, Д. К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX–X до XIV века. – *Palaeobulgarica*, 1, 1977, № 1, 37–49; Minčeva, A. Цит. съч., 175–176; Минчева, А. Старобългарският книжовен език..., с. 177; Лалева, Т. Така нареченото четвърто слово на Атанасий Александрийски срещу арианите в превод на Константин Преславски. – Старобългарска литература, 22, 1990, 108–163.

⁵⁵ Трифонов, Ю. Към историята на членната форма в българския език. – Македонски преглед, 7, 1931, № 1, 7–27; Гълъбов, И. Проблемът за члена в български и румънски език. С., 1962, 7–99.

⁵⁶ Срв. Aitzemüller, R. *Das Hexameron des Exarchen Johannes*. T. 6. Graz, 1971, 266–267; Пенкова, П. Цит. съч., с. 108.

⁵⁷ За редакцията на богослужебните текстове вж.: Jagić, V. *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin, 1913; Воскресенский, Г. А. Древний славянский

уточнени и систематизирани словните двойки, типични съответно за Кирило-Методиевите богослужебни текстове и за „Цар Симеоновата редакция“.

При съпоставката с гръцкия оригинал се вижда, че и двата превода предпочитат тези лексеми, които учените отнасят към Преславската преработка на богослужебните книги. И в свободния, и в буквалния превод се срещат съответствия като⁵⁸:

- 1) порνεία 50, 17 и 54, 13 – Б. влѣдѣнь 156, 11 и 156, 15 – Св. влѣдѣ 85, 9 и 13; [πόρνος] 114, 28 – Б. липсва – Св. влѣдѣнькѣ 96, 21;
- 2) μέγας 58, 21; 66, 20 и 21; 76, 9; 122, 56 – Б. велнкѣ 157, 23; 158, 30 и 31; 160, 22 и 167, 33 – Св. велнкѣ 85, 32; 87, 12; 89, 9 и 98, 12;
- 3) [μαγικός] 80, 39 – Б. вѣволшева 161, 12 – Св. влѣшьвьнь 90, 5;
- 4) λυπεῖν 50, 12 – Б. влѣпѣлантн сѧ 156, 10 – Св. влѣпѣлантн сѧ 84, 10;
- 5) πρῶί 16, 11 – Б. зѧоутра 166, 26 – Св. зѧоутра 97, 7;
- 6) σπήλαιον 130, 99 – Б. пещѣра 168, 10 – Св. пещѣра 98, 24;
- 7) πονηρός 52, 2; 54, 12 и 118, 22 – Б. прѧнѣрьлнкѣ 156, 22, прѧнѣрьлнкѣ 157, 4 и прѧнѣрьлнкѣ 166, 35 Св. прѧнѣрьлнкѣ 85, 5 и 85 12;
- 8) πόλεμος 54, 13 и πολεμεῖται 92, 15 – Б. рѧть 157, 4 и рѧть прѧнтн 163, 12 – Св. рѧть 85, 13 и рѧть прѧнтн 92, 8;
- 9) ἐκ τρίτου 132, 5 – Б. трѧждѣ 168, 26 – Св. трѧнцн 99, 9;
- 10) ὃς μόνος, μόνον, μήν 58, 16; 62, 14 и 78, 18 – Б. тѣънѣж 157, 19; 158, 10 и 160, 30 – Св. тѣънѣж 85, 29; 86, 19 и 89, 16;
- 11) κιβωτός 56, 2 и 5 и λάρναξ 110, 109 – Б. ковѣуѣгѣ 157, 9 – Св. ковѣуѣгѣ 85, 17 и 19, 95, 25;
- 12) διὰ 74, 4; 86, 18; 88, 36; 98, 19 и 22; 100, 30 – Б. дѣла 160, 10 и 162, 20 – Св. 88, 26; 91, 5; 93, 16, 18 и 26; без гр. съотв. 91, 6 и 97, 15;

перевод Апостола и его судьбы до XV в. Опыт исследования языка и текста славянского перевода Апостола по рукописям XII–XV вв. М., 1879; Погорелов, В. Чудовская псалтирь XI в. Отрывок Толкования Феодорита Киррского на Псалтирь в древнеболгарском переводе. СПб., 1910; Львов, А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966; Добрев, И.: 1. Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. – Български език, 29, 1979, № 1, 9–21; 2. Апостолските цитати..., 44–62; Карачорова, И. Лексиката на Чудовския псалтир и преславската редакция на старобългарските богослужебни книги. – Български език, 34, 1984, № 1, 53–61; Славова, Т. Цит. съч., с. 15–129; Пенев, П. Цит. съч., 246–317. За преславската лексика от небогослужебни произведения вж.: Баранкова, Г. Цит. съч., 40–48; Давидов, А. Цит. съч., 90–98; Дограмаджиева, Е. Обстоятелствените изречения в книжовния старобългарски език. С., 1984, с. 48, 86, 117, 136, 150 и др.; Минчева, А.: 1. Предложните конструкции в „Шестоднева“ на Йоан Екзарх в светлината на българския исторически синтаксис. – Сборник Матице Српске за филологију и лингвистику, 27–28, 1984–1985, с. 480; 2. Старобългарският книжовен език..., 162–179.

⁵⁸ За пещѣра, тн, конѣць, дѣла, пѣчаль, алѣубѣ срв. Добрев, И. Апостолските цитати..., с. 56, 58, 59 и 60; за рѧть, велнкѣ, зѧоутра срв. Добрев, И. Текстът на Добромировото евангелие..., с. 15 и 19; за томѧтель срв. Добрев, И. Агиографската реформа на Симеон Метафраст и съставът на Супрасълския сборник. – Старобългарската литература, 10, 1981, с. 27; за влѣдѣ, алѣубѣ, вѣпѣлантн сѧ, зѧоутра, пещѣра, прѧнѣрьлнкѣ, рѧть, трѧнцн, тѣънѣж, на онѣ странѣ, дѣла, страна, жѧтнѣ, лѣсть, конѣчаннѣ срв. Славова, Т. Цит. съч., с. 70, 88, 97–98, 112–113, 36, 72, 32–33, 110, 110–112, 86–87, 92–94, 115–116, 54–55, 71–72, 66; за вѣдѧнтн сѧ, влѣшьвьнь, мѣчьнѣ ѣтъ срв. Пенев, П. Към езиковата характеристика на преславската (цар Симеоновата) редакция на старобългарския превод на апостола. (Върху материал от Слепченския апостолски препис). – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 21. Кирилметодиевистика. С., 1989, с. 150 и 152; за ѣръм срв. Славова, Т. Преславска редакция на старобългарския евангелски текст. Кандидатска дисертация (машинопис). С., 1984, с. 394; за мѣуѣ срв. Карачорова, И. Лексиката на Чудовския псалтир..., с. 58.

13) πείνω 124, 70 и πείνω 106, 86 – Б. алъѹба и алъѹнъ 167, 5 – Св. 98, 3 и 95, Син. 277, 4.

Само в свободния превод срещу гр. Ἀιθιοπίας 84, 5 и Ἀιθίοπων 84, 3 и 10 стои старата германска заемка моуѹъ Син. 273, 23 [Хил. мнѹъ 90, 24] и моуѹскъ Син. 273, 22 и 27, Белгр. 207г14 и 17 [Хил. морьскъ/мнрьскъ 90, 18 и 19], а в буквалния – ѿнѹпъ 161, 34 и ѿнѹпскъ 161, 27–28.

Само в Копенхагенския препис намираме писанне 163, 31 за γραφή 94, 39; съградити 175, 28 и 160, 4 за οἰκοδομεῖν 60, 27 и ἀνοικοδομεῖν 74, 9; възградити 167, 35 и 168, 6 за ἀνοικοδομεῖν 126, 84 и οἰκοδομεῖν 128, 94; томителъ 159, 4 и 160, 21 за гр. τύραννος 68, 26 и 76, 8.

Докато буквалният превод се придържа по-строго към т. нар. „преславска лексикална норма“, то свободният често допуска различни съответствия, чрез които постига разгледаните по-горе богати синонимни гнезда:

1) ἔθνος 60, 36; 70, 44 и 45; 80, 39; 88, 42; 92, 16; 128, 96–97; 130, 103; 138, 51 и 52 – Б. страна, странскъ – Св. страна 15, 8; 24, 10; 88, 1 и 92, 9 азыкъ и азыкскъ 88, 2; 90, 5; 91, 21; 98, 22 и 26 и 100, 16; люднѹ 100, 18 и чловѹци 86, 10;

2) ζωή 48, 6; 50, 16; 54, 11–12; 116, 2 – Б. житнѹ – Св. житнѹ 84, 14 и 85, 12 и животъ 84, 5 и 96, 27;

3) πλάνη 72, 3; 112, 115; 114, 24; 138, 51, 53 и 54 – Б. лъсть 169, 29; прѣлъсть 169, 30; прѣлъшатн 163, 4 – Св. лъсть 96, 9 и 100, 15, прѣлъсть 93, 30; 100, 17 и 18, прѣлъстьникъ 96, 18 и съблазнь (или блазнь) 88, 6;

4) τέλος 64, 1 и 126, 83 – Б. коньць 158, 15 и 167, 34 – Св. коньчаннѹ 86, 24 и коньць 98, 13;

5) κληρονομία 104, 68–69 и 126, 74 – Б. прнѹстнѹ 165, 21 и 167, 27 – Св. домовѹ Син. 276, 27, село 98, 7;

6) ζυγός 70, 44; 102, 52; 104, 62; 124, 69, – Б. ѹрьмъ 159, 16; 165, 8 и 17; 167, 22 – Св. ѹрьмъ 88, 1; 94, 9 и 98, 2 и власть 94, 17;

7) δυνατόν ἐστίν 136, 36 и 40 – Б. мощьно естъ 169, 18 и 22 – Св. вытн лъзъ 100, 3 и 8.

Както се вижда от посочените примери, свободният превод не ограничава избора си само между т. нар. „Кирило-Методиеви“ или „преславски“ думи, но търси и други варианти⁵⁹.

Съществена черта на Преславската редакция е замяната със славянски думи на онези гръцки заемки, които в Кирило-Методиевите текстове остават непреведени. Тази лексикална тенденция се проявява и в двата превода на Откровението:

1) ἀρχιτέκτων 60, 26 – Б. старѣншина дрѣводѣльскъ 157, 27 – Св. липсва;

2) ἀρχιστρατηγός 68, 26; 74, 16; 84, 5; 130, 110 – Б. воєвода 159, 4; старѣншина 160, 1 и воєвода старѣншин 161, 28 – Св. воєвода 87, 16, воєвода старѣншин 88, 18 и 90, 20, но и архнстратнгъ 99, 3;

3) ἀκρίς 66, 14; 104, 57 и 126, 77 – Б. пржгъ 158, 24; 165, 13 и 167, 29 – Св. пржгъ 87, 6; 98, 10 и Син. 276, 18;

4) ἱερεὺς 72, 3; 116, 3 и 4; 128, 85 – Б. чнстнтелъ 159, 24; сватнтелъ 166, 19; црьковьникъ 166, 20 и попъ 167, 36 – Св. жьрьць 88, 8 и попъ 97, 1 и 2 и 98, 15;

5) ἐπιστολή 60, 33 – Б. кннга 157, 33 – Св. нарѣчнѹ 86, 8;

⁵⁹ Подобно отношение към синонимите, както беше споменато, е характерно и за езика на Йоан Екзарх – срв.: Б л а г о в а, Э. Цит. съч., с. 118; Д а в и д о в, А. Цит. съч., с. 97.

6) ὄναυρος 96, 12 и 108, 91 – Б. днѣвнѣ ѹловѣкъ 164, 12–13 и 166, 4 – Св. днѣъ ослѣъ 93, 11 [Белгр. 217r12, Син. 277, 8]⁶⁰.

В изследванията на редица учени са посочени немалко думи, чиято употреба се ограничава предимно в преславски по произход преводни или оригинални произведения. По наши наблюдения от Словото могат да се извлекат лексикални съответствия, еднакви с безспорните преславизми, обобщени от А. Давидов, Г. Баранкова, А. Минчева и Ив. Добрев⁶¹. Общи за двата превода са думи като:

1) гонѣзнѣти – Б. 167, 36 и 170, 5–6, Св. 100, 25 и оугонѣзнѣти Син. 270, 31 за гр. ρύεσθαι 14, 63, ἀναπαύεσθαι 128, 86 и ὑπελείπεσθαι 62, 18;

2) прѣзрѣство за гр. ὑπερήφανία 104, 59–60 – Св. 94, 15, Б. 165, 14 и 15; прѣзрѣнѣъ за гр. ὑπερήφανος 114, 18 и 27 – Св. 96, 12 и 21; Б. 165, 15;

3) трѣба – Б. 164, 8–9, Св. 93, 6 за гр. θυσία 96, 7;

4) мѣуть и мѣутьнѣъ – Б. 169, 14 и 18, Св. 99, 32 и Син. 280, 35 за гр. φαντασία 134, 29 и φαντασιώδης 136, 34;

5) цюѣдѣъ – Св. 85, 13–14, цюѣдовнѣъ – Св. 84, 8 (вероятно = ѹденѣъ от Б. 156, 8), цюѣдовѣкъъ – Св. 88, 8, Б. 164, 9 за гр. γίγας 48, 9; 54, 14; 72, 4 и 96, 8;

6) воляре Б. 162, 7, Св. 93, 8 и 9 и волярьскѣъ Св. 91, 6–7 и 93, 8 за гр. δυνάστης 96, 9 и 10 μεγιστᾶνες 86, 21.

По-последователен в използването на преславските лексеми е буквалният превод, където се срещат:

1) пороѣа 156, 3 за гр. τοῦ παραδείσου 48, 2, докато в Хилендарския препис на свободния съответствува ран 84, 2;

2) самохотѣнѣъ 168, 31 за гр. ἐκούσιος 132, 10, а в свободния стои волянѣъ или воляж 117v10;

3) срьдѣвола 164, 27–28 за гр. συγγένεια 100, 29–30, а в свободния мястото е предадено по различен начин.

От своя страна свободния превод показва преславски лексикални замени, които в буквалния превод имат други съответствия, но това би могло да се дължи на вторични напластявания в късния – Копенхагенския – препис:

1) сѣпроста в Св. 89, 21 и 92, 15, но просто в Б. 160, 35 и 163, 20;

2) ἐν τοῖς πέρασιν τοῦ Βορρᾶ 80, 26–27 е преведено мно сѣверѣ в Св. 89, 22, но в краѣ сѣверскыѣ в Б. 161, 2;

3) оутварѣти (сѣ) Хил. 95, 23 за гр. ἐνδύεσθαι 110, 107; оутворѣти Хил. 95, 24 за гр. ἐπιτιθέναι 110, 108 и оутворѣти сѣ за гр. [ἐνδύεσθαι] 120, 3;

4) ѹрѣсъ морѣ Св. 90, 19, Б. 161, 27 за гр. [ἐν τῇ θαλάσσῃ] 84, 4;

5) прѣмнѣти: οἵτινές εἰσι φίλαυτοι φυλάργυροι 114, 27 – Св. нже наѹноуѣ сѣвѣ прѣмнѣти и злато братнѣъ 96, 20–21 [и наѹноуѣ сѣвѣ прѣмнѣти. злато братнѣъ Син. 278, 9].

Предпочитанието на определени съюзни средства (или изключителната им употреба) е съществена част от лексикалната характеристика на преславската книжнина. И в двата превода изпъкват съюзи, които според Е. Дограмаджиева в различна степен обединяват източнобългарски по произход паметници, като⁶²:

⁶⁰ Топосът ὄναυρος в Псалм 103: 11 остава непреведен и в преславската редакция на псалтирния текст. Срв. К а р а ч о р о в а, И. Кѣм въпроса..., с. 147.

⁶¹ За прѣзрѣство, гонѣзнѣти, пороѣа, самохотѣнѣъ, мѣуть, трѣба, сѣпроста срв. Б а р а н к о в а, Г. Цит. съч., с. 45; за прѣмнѣти срв. Д а в и д о в, А. Цит. съч., с. 92; за мно и ѹрѣсъ срв. М и н ч е в а, А. Предложените конструкции в „Шестоднева“..., с. 480; за воляре срв. М и н ч е в а, А. Старобългарският книжовен език..., с. 165; за цюѣдѣъ срв. Д о б р е в, И. Нови вести

1) рекъше за гр. ἥγουν 54, 12; 116, 5; 122, 56; 134, 28 и 136, 37 – Б. 157, 3 и 167, 15 – Св. 97, 2 и 23 и 100, 6; за гр. [ἥγουν] 50, 24 и 86, 30 – Б. 157, 3 – Св. 91, 13; за гр. τουτέστι 94, 36 и 96, 9–10 – Б. 163, 28 – Св. 93, 8; без гр. съотв. – Б. 162, 18 – Св. липсва; без гр. съотв. – Б. липсва – Св. 91, 6 и 97, 15;

2) да в съчинителна функция за гр. καὶ 134, 26 – Б. липсва – Св. 99, 28; за гр. δέ 88, 30 – Б. 162, 13 – Св. липсва; без гр. съотв. – Б. 160, 32 – Св. 90, 3 и 6 и 91, 6;

3) отънѣдоу же за гр. ἐνθα 58, 14 – Б. 157, 18 – Св. 85, 27; за гр. ἐξ ἧς 68, 35 – Б. друго съотв. – Св. 87, 21;

4) кѣлма же за гр. καὶ ἄλλα 92, 26 – Б. липсва – Св. Син. 274, 32; за гр. ἐπειδή 108, 91 – Б. 166, 4 – Св. други съотв.; за гр. διότι 134, 18 – Б. 169, 5 – Св. Син. 280, 19–20.

Само в свободния превод се откриват съюзи като:

1) акы за гр. καθάπερ 98, 25 и 120, 33 – Св. 93, 21 и 97, 21; за гр. ὡς 66, 14; 104, 57 и 116, 4 – Св. 97, 2, Син. 271, 6 и 276, 18; за гр. ὥσπερ 116, 9 и 128, 90 – Св. 97, 5 и Син. 279, 26; за гр. ἄπερ 100, 28 – Св. 93, 23; за гр. δίκην 66, 18 – Св. 87, 9; без гр. съотв. – Св. 90, 15;

2) тн само в числови стойности и затова без гр. съотв. Св. 85, 16, 23 и 32 [Син. 269, 26 и 33 и 270, 7, 19, 28 и 33; 271, 13 и 280, 4];

3) донелъ же за гр. ἕως 90, 12 – Св. 89, 22 и 92, 6; за гр. ἥνίκα 116, 6 – Св. Син. 278, 18; за гр. μέχρις ἄν 62, 16 – Св. Син. 270, 29; за гр. ὡς ὅτι 90, 7 – Св. Син. 274, 20; за гр. ὅτι ἔάν 90, 8 – Св. 92, 3 и Син. 274, 21;

4) иже то за гр. τουτέστι 94, 36 – Св. 91, 24;

5) икоже се за гр. καθάπερ [καθώς] 122, 57 – Св. Син. 279, 4;

6) даже до за гр. ἕως ἄν 116, 2 – Св. 96, 27;

7) такожде же за гр. ὁμοίως 100, 33 – Св. 93, 28; за гр. ὡσαύτως 98, 27 – Св. 93, 23; за гр. τὸν αὐτὸν τρόπον 68, 30–31 – Св. Син. 271, 18.

Само в Копенхагенския препис четем:

1) за гр. καὶ γάρ 92, 15, τὲ γάρ 100, 32 или без съответствие – неволъ 163, 12; 164, 30 и 166, 3;

2) за гр. διότι 96, 12 и ὅτι 98, 18 и 20 – нмъ же 164, 13, 18 и 20.

В заключение бихме обобщили, че анализът на лексикалните и граматичните особености на двата превода позволява те да бъдат отнесени към преславската литературна продукция. Различните принципи на превод ограничават две противоположни преводачески концепции, чието съвместно съществуване е възможно само в рамките на една широка книжовна норма, каквато, явно е била преславската.

за прабългарите в панегиричната литература. – Старобългарска литература, 11, 1982, 21–22; за оутвариатн см срв. И в а н о в а - М и р ч е в а, Д. Въпроси на българския книжовен език до Възраждането – от IX до XVIII в. С., 1987, с. 272.

⁶² За рекъше срв. Д о г р а м а д ж и е в а, Е. Преводачески похвати при предаването на съюзните средства в Синайския патерик. – Slovo, 28, 1978, с. 78; за отънѣдоу же, кѣлма же, даже, донелъ же, такожде же срв. Д о г р а м а д ж и е в а, Е. Обстоятелствените изречения..., с. 48, 50–51, 76, 136, 150, 86, 117; за акы и да срв. М и н ч е в а, А. Архаизми и нови черти..., с. 139; за тн срв.: Д о б р е в, И. Апостолските цитати..., с. 58; С л а в о в а, Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия..., с. 56; за иже то и икоже се срв. М и р ч е в, К. Родопското *каксо* – *касо* и старобългарското икоже се. – В: Сборник в памет на Ст. Стойков. С., 1974, 509–515; за даже до срв. Н а н с а с к, Е. Zum Übersetzungsstil..., p. 165.

TWO OLD-BULGARIAN TRANSLATIONS OF PSEUDO-METHODIUS' APOCALYPSIS

Maria Yovcheva, Lora Tasseva (Bulgaria)

(Summary)

Two Old-Bulgarian translations of Pseudo-Methodius' Apocalypsis are considered. The analysis of their lexical and grammatical peculiarities permits their attribution to the production of the Preslav literary school. The comparison of the methods of translation shows that a considerable part of the features of the so-called "free translation" are identical with the stylistic and linguistic characteristics of John the Exarch's works. Exactly these similarities give grounds to connect it with the norms and traditions of the literary circle of the distinguished Old-Bulgarian man of letters.

ЖИТИЕТО НА СВ. КОНДРАТ – ПЪРВОНАЧАЛНАТА ИСТОРИЯ НА НЕГОВИЯ СЛАВЯНСКИ ТЕКСТ И РАЗВИТИЕТО НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ПРАВОПИСНА СИСТЕМА С ГОЛЯМ ЕР

Андрей Бояджиев (България)

I

През 1821 г. архиепископ Евгений Болхотинов (по-късно Псковски митрополит) предава на Ал. Востоков наред с други старини и откъс от пергаментен ръкопис с текста на житие на св. Кондрат. Ал. Востоков първи го описва в писмо до архиепископа¹. Въпреки че днес на науката са известни два листа от ръкописа, от неговото описание личи, че той е видял само един-единствен лист от паметника. Възможно е вторият лист да е бил задържан по някаква причина у архиепископа. Не е ясно как ръкописът попада у него. По-късно ръкописите на Евгений Болховитинов преминават в колекцията на М. П. Погодин. През пролетта на 1851 г. сбирката е закупена от Петербургската публична библиотека² и оттогава ръкописът се съхранява в нея, в сбирката на Погодин под № 64³. По този начин паметникът навлиза в научно обръщение рано и на него обръщат внимание редица учени още през XIX в.

Откъслекът е издаван няколко пъти и е бил предмет на внимание от страна на мнозина специалисти⁴. Снимки от него се срещат в работите

¹ Переписка А. Х. Востокова. СПб., 1873. След него описание прави П. Кеппен в „Список русским памятникам, собранным П. Кеппеном“ (М., 1822).

² Сега Российская национальная библиотека.

³ Вж. напр. Отчет Имп. Публичной библиотеки за 1852 год. СПб., 1853, с. 24.

⁴ Вж. напр.: Срезневский, И. И. Древние памятники руського письма и языка. СПб., 1882, с. 40; Погодин, М. П. Образцы славянского древлеписания. М., 1840; Буслаев, Ф. Историческая хрестоматия. М., 1861, 317–318; Jagić, V. Zur Berichtigung der altrussischen Texte. I. Das Fragment der Passio s. Condrati. – Archiv für slavische Philologie, 4, 1882, 224–228 (описание), 228–231 (текст); Schmidt, H. Martyrium des Kondratius. – Archiv für slavische Philologie, 18, 1896, 172–182 (гр. текст); Ляпунов, Б. М. Отзывы о сочинениях „О языке Жития Кондрата по старо-славянскому списку Супр. сб.“ и „Житие Кондрата по спискам XI века“. – Записки Императорского Новороссийского университета. Офиц. отдел. Вып. 5. Одесса, 1912, 108–147 (отзив за две непубликувани студентски работи); Огієнко, І. Історія церковно-слов'янської мови. Том п'ятий – Пам'ятники старо-слов'янської мови X–XI віків. Варшава, 1929, 179–183; Марков, В. М. К истории редуцированных гласных в русском языке. Казань, 1964, с. 87, 88 и др.; Мирчев, К., Хр. Кодов. Енински апостол. С., 1965.

на Е. Ф. Карски, Н. М. Карински, И. Огиенко и В. М. Марков⁵. Най-доброто критично и фототипно издание на ръкописа с преглед на литературата за него, палеографското и езиково проучване принадлежи на унгарския славист Имре Тот⁶. Той също така публикува резултатите от изследването си върху правописа и езика на паметника в обобщаващата си книга за руската редакция на старобългарския език⁷.

Както се спомена по-горе, в наше време ръкописът се състои от два листа. Съдържа част от Житието на мъченик Кондрат, пострадал за християнската вяра при император Валериан (253–260). Между двата листа има доста голяма липса на текст. Най-ранният препис на това житие се открива в Супрасълския сборник на с. 97–119 за 10 март. Както отбелязва и И. Тот, староруският препис се различава значително от текста със заглавие мѣсѧца марта въ їмѣѧа стѧаго кодрѧта н ѡже съ нѣмѣ в Супрасълския сборник⁸. Текстът, който съвпада между двата ръкописа, в Супрасълския сборник е на страници 100–102 и 113–114.

Житието на св. Кондрат е един от най-ранните източно-славянски ръкописи. П. Шафарик дори така е бил впечатлен от писмото и езика му, че го смята за най-стария паметник на кирилското писмо и го датира между 860 и 950 г. В. Ягич, а малко след него и А. Шахматов са единни в мнението си, че ръкописът е много стар, и го определят като южноруски паметник⁹. Според Огиенко датата на появата му трябва да се постави в самото начало на XI, „ако ли не в края на X век“¹⁰. Причина за тази ранна датировка на паметника са неговият правопис и език.

Допълнението, което може да се направи към досегашните описания на писмото на староруското Житие на Кондрат, определяно като „красиво, равно, старателно уставно писмо“¹¹, е че в него без труд се различава тенденцията буквите да „висят“, а не да стоят на реда. Това се проявява в графиката на букви като а, р, ш.

Когато отбеляза начертанието на а, Тот пише, че „лявата част на буквата е малка, тясна и с кръгла форма, макар и да се среща вариант с ъгловато начертание. Овалът пресича стълбеца на буквата почти в средата. Самият стълбец се пише с наклон вляво. Подобно написание има буквата л в Остромировото евангелие.“¹² Именно при варианта с ъгловата триъгълна петлица се открива тенденцията буквата да е подравнена по горния си край. Петлицата при това не слиза до реда. Тази зависимост е обща за славянските и византийските ръкописи.

Начертанието на р е много древно. Горната част на буквата се подравнява отгоре и главичката не достига реда. Подобно начертание на буквата се открива в крепчанския надпис от 921 г., добруджанския надпис от 943 г., надписа на Павел Хартофилакс, надписа от Теке-Козлуджа (Избул), надгробния надпис на Тудора, Самуиловия надпис от 993 г., в някои от бесарабските надписи, Листовете на Ундолски, а от по-късните писмени паметници тази особеност се споделя от ръкописи с „народен“

⁵ Карский, Е. Ф.: 1. Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII вв. Варшава, 1912, с. 9; 2. Славянская кирилловская палеография. М.-Л., 1928, с. 373; Каринский, Н. М. Образцы письма древнейшего периода русской книги. Л., 1925, табл. 21; Марков, В. М. Цит. съч., с. 89.

⁶ Тот, И. Х. Житие Кодрата. – *Studia Slavica Hungarica*, 21, 1975, 237–275.

⁷ Тот, И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI–начале XII в., С., 1985.

⁸ Тот, И. Х. Житие Кодрата, 238–239.

⁹ Jagić, V. Цит. съч., 224–228.

¹⁰ Огиенко, I. Цит. съч., с. 182.

¹¹ Тот, И. Х. Житие Кодрата, с. 240.

¹² Пак там.

почерк, като Добромировото евангелие, Кодовия триод, някои от кирилските приписи в Асеманиевото евангелие, Битолските листове, на страниците на Триод 203 от НБКМ, ръкопис Q.п.I.28 от РНБ. Вероятно Щепкин е прав, когато смята, че това е най-старият тип славянско начертание на буквата. От староруските паметници подобно начертанието се открива освен в Житието на Кондрат в сребърните монети на Ярослав Мъдрий (ум. 1054 г.)¹³, а също и в някои от ранните новгородски брезови грамоти, в някои надписи и графити на стените на църквите „Св. София“ в Новгород и Киев.

Начертанието на ш също издава ориентация към висящо писмо. В редица случаи то е по-малко от заобикалящите го букви и е подравнено „отгоре“. Много важна в случая е и срещашата се на места (напр. в оумърешин 1613, слышалъ 1614) различна височина на хастите на буквата, които намаляват от ляво на дясно. Аналогично начертание на глаголическата буква ш може да се открие при втория древен почерк на Киевските листове, почти на всички листове в Синайския глаголически псалтир, в Охридските листове, в най-старата част на Зографското евангелие, а от кирилските ръкописи – на места в Савината книга и като тенденция в Листовите на Ундолски, в Енинския апостол, Добромировото евангелие, Кодовия триод и др. По-всяка вероятност това също е древна черта в кирилицата, наследена от най-старата, висяща глаголица¹⁴.

Свидетелство за следи от висящо писмо се открива и при ѱ. Тенденцията е първия елемент ѱ да се свързва с ѱ, чиято петлица „виси“ на реда. Като цяло вторият елемент на диграфа е по-малък от първия.

Може би с подобна стара школовка на писача, свързана с навик за висящо писмо, трябва да се обясни и начертанието на ѳ в ръкописа. За него И. Тот отбелязва, че е „тясно и продълговато“¹⁵. Усещането, че буквата е „по-висока от другите букви“, вероятно се дължи именно на тази тенденция. Наклонът вдясно е отличителният ѳ белег. Тази особеност се среща при почти всички примери.

И други буквени набертания в Житието на Кондрат представляват интерес за палеографа. Буквата м например има свой паралел в сходните написания на Енинския апостол и други ръкописи, което е особено подчертано от Хр. Кодов¹⁶. И. Тот привежда паралели в това отношение със староруски ръкописи, като Туровските листове и Пандектите на Антиох. Формата на з също е сходна с Енинския апостол и Листовите на Ундолски – удължена до височината на цяла буква горна част и долна половина, рязко издадена надясно по посока на писането.

Особено архаично е и начертанието на ѳ – с малка триъгълна петлица и кобилица под равнището на останалите букви. Това също е старинен белег, характерен за ръкописите до XII в.¹⁷

Една от най-ярките правописни черти в паметника е употребата само на з на етимологическото място на двата праславянски ера – *ъ и *з. Тази особеност веднага определя и важното място на ръкописа в историята на славянската писменост. Само четири са случаите на изключение от това правило – неѹстнѹзѹнъ 1624, неѹстнѹзѹнъ 2г20, хѹ/лювьцѹнъ 2г8–9, жрътѹнъ 2г26. Всички те са на етимологическите си места, където по принцип следва да се очакват. Подобно колебание се открива и в Листовите на Ундолски.

¹³ Щепкин, В. Н. Учебник русской палеографии. М., 1967, 109–110.

¹⁴ Велчева, Б. Добромирово евангелие. С., 1975, с. 14.

¹⁵ Тот, И. Х. Житие Кондрата, с. 241.

¹⁶ Мирчев, К., Хр. Кодов. Цит. съч., 170–171.

¹⁷ Щепкин, В. Н. Цит. съч., 112, вж. и Тот, И. Х. Житие Кондрата, с. 244.

Характерна черта на писмената система на Житието на Кондрат е графиката на ери с две свързани части. Това е характерна черта на еднородния правопис с голям ер.

В Житието на Кондрат липсват следи от изясняване на еровете. И. Тот възстановява за протографа на текста изпадане на еровете в съчетанията *ps, dw, mn, kt, zl, čt, zr* (в корените), *nc, wš, nm, šd*, като подчертава, че в тези позиции се наблюдава изпадане още в най-старите паметници на старобългарския език¹⁸. Другата позиция, в която се среща пропуск на ер, е в края на реда за спестяване на място. В такъв случай пропускът се отбелязва с точка над буквата, напр. можеѣ 1а7, положнѣ 163, чѣуднѣхъ 1617–18, болаѣ 1в20, мнѣ 1в20, сконѣ 2г13. Точка се среща също и в неетимологични случаи, на мястото на които не трябва да се очаква ер – коѣдратѣ 1а3, 16211, 1в211–5, коѣдрантѣ 1а17–18, аѣѣпатѣ 1а8, 15, 20, 1611 и др.

Положението на носовките в ръкописа е също архаично. Само няколко са примерите с *оу* вм. *ж* и обратно. И. Тот предполага един ранен етап на урегулиране на правописа с *ж* и *а*. Интересно е, че при *а* се наблюдава разширена употреба. Тя е предпочитана буква в интервокално положение и след мека сонорна съгласна – срв. напр. *непрѣаѣнѣн 1г23, прѣстоаѣжю 2в12–13, а* (вм. *ѣ*) *2г2, моласта 2в11*. Като цяло при носовките могат да се обобщят следните изменения в правописа. Буквата *ѣ* се заменя с *ю*. Това е най-напредналото изменение, което внася староруският книжовник; употребата на *ѣ* трябва да се отнесе към старобългарската основа на ръкописа. Тя се среща само в етимологични случаи – *отѣвѣѣаѣѣма 2в24, съ/мноѣ 2а15–16*. Замяната *ж > оу* още не е извършена изцяло в правописа. Ако се сравни с паметници от самия край на XI или началото на XII в., като Бичковския псалтир, Архангелското евангелие от 1092 г., Новгородските минеи от 1095–1097 г., то процесът тук е все още в една начална фаза. Стремeжът да се замести *ѣ* и *ѣ* с *а* в интервокална позиция и след мека сонорна съгласна издава също така една ранна неоформеност на източнославянските езикови черти.

Интерес предизвикват и отношенията между *ѣ* и *ѣ* в ръкописа. След *р* се употребява *ѣ*: *заповѣдѣ цѣѣ лежнѣ 1в6*. На староруска почва съгласно стремeжа след мека сонорна да следва *а* тази черта на старобългарския правопис се трансформира в случай като *заповѣдн цѣа 1615*. След *н* се употребява също *ѣ* – *блаженѣ 2г6, прѣлежнѣ 2а11, чѣстнѣ 2г15* и др. Изключение са два случая, възникнали на източнославянска почва – *на на 2в14, 18*. След *л* обаче се откриват редовно случаи с *ѣ* – *бола еѣ 1в2, славлашѣ 2а14*. В началото на дума и след гласна присъствува редовно *ѣ* – *дрѣзновенна 1а2, кѣстнѣнѣ 1в22, ѣкоже 2а22*. Случаите с *ѣ* без изключение в интервокална позиция изискват може би да се предположи наличието на правописна система в старобългарския оригинал с употребата на тази буква в същото положение. При примера *внѣте прѣлѣжнѣ 2а23–24* според И. Тот може да се предполага старобългарска форма с *ѣ*, както при глаголите от типа *несѣте, двѣгнѣте*, която староруският писач е предал с *а*¹⁹.

Характерно за правописната ситема на Житието на Кондрат е отсъствието на буквите *ѣ, ѣ, ѣ*. За отсъствието на *ѣ* е трудно да се предположи дали е свързано с липса на буква за втора малка носовка в оригинала,

¹⁸ Тот, И. Х. Житие Кодрата, с. 256, срв. също напр. В а н - В е й к, Н. История старославянского языка. М., 1957, 148–150.

¹⁹ Тот, И. Х. Житие Кодрата, с. 259; Кульбакин, С. М. Древнецерковнославянский язык. Харьков, 1913, с. 185.

или премахването на ѱ (или а, ѱ, а) е изменение, възникнало на староруска почва. За отсъствието на ѱ и ѱ обаче може със сигурност да се твърди, че е старинна особеност, която вероятно възхожда към неговата старобългарска основа.

Като древна черта в ръкописа трябва да се посочи и липсата на контрахирани (стегнати) форми на местоименните прилагателни и във формите на глагола в имперфекта. За оригинала на Житието на Кондрат е била характерна една кирилска древна черта като употребата на і само в ѱъ и неговите форми. Стара особеност на текста е употребата на ѱ. Начертанието има кръстовидна форма. Според Востоков и Тот това е архаична особеност на почерка на Житието на Кондрат²⁰. С тази си форма буквата се среща в Савината книга, Супрасълския сборник, Изборника от 1073 г., Остромировото евангелие от 1056–1057 г., кирилската част на Реймското евангелие²¹. Към старобългарската основа трябва да причислим вероятно и по-новите форми на -ст-: дъ/стъ 1а10–11, крѣтнѣмъстъ 1б5. Обратно, отсъствието на буква за dz вероятно се дължи на староруския период в историята на текста.

От гледна точка на морфологията интерес представлява изводът на И. Тот, че паметникът отразява изцяло особеностите на старобългарския език. Важно е да се отбележат двата случая на описателно бъдеще време с глагола не имѣти: не имашн въхъитити 1г19–20 и не имашн вѣдѣти 2б4–5. Към оригинала на паметника принадлежат вероятно и миналите деятелни причастия на -нѣ: положѣ 1б3, възъпнѣ 2в14.

Появата на Житието на Кондрат трябва да се отнесе към най-ранната история на източнославянската писменост. В полза на това твърдение, подчертано и от И. Тот²², могат да се приведат редица аргументи, като голямия процент на запазване на носовките на етимологичните им места; липсата на изменение в старобългарските съчетания рѣ, лѣ на мястото на праславянските **tъrt*, **tъrt*, **tъlt*; отсъствието на характерното староруско окончание за тв. п. ед. и дат. п. мн. ч. м. р. -ѣмъ (ѣ); липсата на редица староруски изменения, като например є на мястото на ѣ. Тези черти отнасят Житието на Кондрат към времето около или преди написването на Остромировото евангелие и правят възможна хипотезата за ранната му датировка. Палеографският анализ потвърждава напълно подобен извод.

* * *

След като появата на паметника може да се определи като една от най-ранните в историята на староруската ръкописна култура, то очевидно следващият въпрос ще бъде дали чертите на Житието на Кондрат, които могат да бъдат определени като архаични и дошли от старобългарски оригинали, е възможно да се свържат само с една старобългарска правописна система, или пред нас е съчетание на отделни черти, които не се срещат вкупом нито в един от запазените старобългарски писмени паметници.

Според И. Тот оригиналът на Житието на Кондрат е съдържал следните особености: 1. Едноеровата графика с ѣ; 2. Правилна употреба на буквите ж, ѱ, а; 3. Ограничена употреба на букви за йотувани гласни: липсват буквите ѱ, ѱ; 4. Пише се рѣ, лѣ; 5. Не се различава ери от монофтонгичен от ери от дифтонгичен произход 6. Отсъствие на буква за фоне-

²⁰ Тот, И. Х. Житие Кодрата, с. 244.

²¹ Карский, Е. Ф. Славянская кирилловская палеография, с. 209.

²² Тот, И. Х. Житие Кодрата, с. 267.

мата *dz*; 7. *ц* на мястото на праславянското съчетание **tj*; 8. Наличие на минали деятелни причастия на *-нвз*; 9. Употреба на местоименни (сложни) прилагателни без контракция. Към този списък Тот прибавя и разпространеност на формите без контракция въобще и наличие на конструкции с дателен притежателен в местоименията²³.

Фактът, че върху старобългарските ръкописи и надписи също с *з* има още неголяма литература, задължава изследователят да се спре по-подробно на материала от старобългарските, среднобългарските и староруските писмени паметници.

Известният български езиковед и историк на славянската писменост Иван Гълъбов в своята класификация на старобългарските писмени системи не се решава да обобщи основните особености на школата само с *з*, а само отбелязва: „Четвъртата школа е също едноерова, но в нея като единичък еров знак се употребява само *з*. Нито в старобългарския период, нито по-късно тя не е широко застъпена, поради което засега нейните черти – вън от посочената – и отношенията ѝ към останалите школи остават неизяснени.“²⁴

Издателите на най-стария текст на Апостола – Енинския, подчертават, че двата старобългарски кирилски ръкописа – Енинския апостол и Листовете на Ундолски, принадлежат към една и съща писмена школа – само с *з*²⁵. Какви са нейните характерни белези?

И за Енинския апостол, и за Листовете на Ундолски стара черта, показателна за връзка с глаголицата, в ръкописи като Киевските листове, Синайския глаголически псалтир, Охридските листове, някои части в Асемениевото, Мариинското, Зографското евангелие и Клоцовия сборник е подравняването на реда в неговата горна част. От другите кирилски паметници тази черта е присъща на Добромировото и Вълкановото евангелие, преписвано от български оригинал. Особено показателен е фактът, че писачът С в Добромировото евангелие изравнява буквите по същия начин, както в Енинския апостол и Листовете на Ундолски. У другите двама писача А и В отсъствува напълно кирилското изравняване по долния край на буквата²⁶.

В Енинския апостол и в Листовете на Ундолски, както и в повечето от запазените старобългарски ръкописи писмото има наклон вдясно. Кодов пише за тази особеност като „общ типичен белег на почти всички кирилски старобългарски паметници“. Тук спадат Савината книга, Хилендарските листове, листът на Гилфердинг, Добромировото евангелие и по-късните среднобългарски Слеченски апостол (1 почерк), Охридски апостол и др.²⁷ И двата ръкописа притежават редица особености, характерни за ръкописите с т. нар. „народни“ почерци според термина на Щеп-

²³ Пак там, с. 254.

²⁴ Гълъбов, Ив.: 1. Старобългарски език с увод в славянското езикознание. С., 1980, с. 33; 2. Избрани трудове по езикознание. С., 1986, 115–116.

²⁵ Мирчев, К., Хр. Кодов. Цит. съч., 166–168, 181–182, 190, 201.

²⁶ Jagić, V. Evangelium Dobromiri. I. Grammatischer Theil. – Sitzungberichte der kaiserliche Akademieder Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Classe, 138, 1898, р. 3; Карский, Е. Ф. Листки Ундольского. Отрывок кирилловского евангелия XI-го века. СПб., 1904, 11–12; Gardthausen, V. Griechische Palaeographie. Bd. 1. Leipzig, 1913, 187–190; Лавров, П. А. Палеографическое обозрение кирилловского письма. – В: Энциклопедия славянской филологии. СПб., 1914, с. 55, 183; Мирчев, К., Хр. Кодов. Цит. съч., с. 166; Велчева, Б. Цит. съч., 13–14.

²⁷ Щепкин, В. Н.: 1. Листки Ундольского. – Русский филологический вестник, XLVIII, 1902, № 2, 250–251; 2. Волонская псалтырь. СПб., 1906, с. 62; Карский, Е. Ф. Листки Ундольского., с. 12; Мирчев, К., Хр. Кодов. Цит. съч., 165–166.

кин²⁸. Към тези ръкописи освен Енинския апостол и Листовете на Ундолски спадат също Добромировото евангелие (писачите А, В, С), Слѣпченския триод, Битолските листове, Кодовия триод, Аргировия триод, Охридския апостол (2 писач), Драгииното евангелие, Евангелие 1/12 от Рилския манастир (2 почерк), Струмишкият апостол, от Болонския псалтир може би книжовник Белослав. Следи от това влияние се откриват в Битолския триод. Късен представител на този стил в кирилицата е например Свищовският октоих, описан и издаден наскоро²⁹. За ръкописите с „народни“ почерци е характерно изправено а, при което петлицата не слиза до реда. Може да се каже, че двата елемента (петлица и стълбче) са взаимно свързани – няма а с изправена дясна част и с петлица, стигаща реда. Тази особеност се споделя и от Енинския апостол и Листовете на Ундолски. При Енинския апостол формата на петлицата има тенденция да се пише като триъгълник, а на места като трапец. Такова а се среща в надписа на Иван-Владислав от 1015–1016 г., Аргировия триод, на места в Битолския триод и др. В Листовете на Ундолски а има по-заоблена форма и напомня същата буква в Добромировото евангелие (писач В). Към общите палеографски особености трябва да се добави в с почти равна горна и долна петлица, д с тенденция към изчезване на раменете. В Листовете на Ундолски м се пише с остра средна част, което е характерно също за „народните“ почерци. Начертанието на същата буква в Енинския апостол има друга форма. Както я описва Кодов, „вътрешната част не се събира със страничните стълбци в ъгъл, а се съединява с тях чрез хоризонтални чертици, не много малки, еднакви и симетрични от двете страни“. Вътрешната част е със заоблена среда. Хр. Кодов свързва тази форма на м с развитието на глаголическата буква ѿ³⁰. Подобно м се открива в Савината книга, Супрасълския сборник, кирилската част на Реймското евангелие, Остромировото евангелие от 1056 – 1057 г., Архангелското евангелие от 1092 г., някои части на Изборниците от 1073 и 1076³¹.

Сред особеностите на буквите за специфични славянски звукове трябва да се спомене ч с дълбока чашка и ѣгловата форма, характерна за Енинския апостол и напомняща глаголическото ѣ³². Характерно за „народните“ почерци е и широкото начертание на малката носовка в Енинския апостол. Ръкописи от този кръг имат паралели с византийската писменост до XI в.

Прави впечатление и една интересна палеографска особеност, която свързва Енинския апостол и Листовете на Ундолски със Слѣпченския апостол и някои кирилски приписки от Асеманиевото евангелие – хоризонталната черта при з пресича вертикалната и излиза от двете и страни. Хр. Кодов определя това изписване като белег за писарска школа³³.

Като характерни особености на ръкописите с „народна“ кирилица могат да се добавят още две: неспазване на правописното правило, според което в края на реда може да стои само буква за гласна, и интерпунктуационен знак две точки (:) вместо широко срещаната една точка(.). Въз-

²⁸ Щепкин, В. Н. Болонская псалтырь, 63-64.

²⁹ Милтенова, А. Неизвестен ръкописен фрагмент от 15 век с елементи от т. нар. „народни почерци“. – В: Славянска палеография и дипломатика. С., 1980, 123–128.

³⁰ Мирчев, К., Хр. Кодов. Цит. съч., 170–171.

³¹ Срв. и Карский, Е. Ф.: 1. Образцы..., с. 9, 10, 12, 13; 2. Листки Ундольского...; Каринский, Н. М. Цит. съч., табл. 15, 16, 21; Ротт-Жебровский, Т. Кирилловская часть Реймского евангелия. Люблин, 1985, Приложение I.

³² Каринский, Н. М. Цит. съч., с. 7; Мирчев, К., Хр. Кодов. Цит. съч., 174–175.

³³ Мирчев, К., Хр. Кодов. Цит. съч., 168–170.

можно е първоначалната употреба на този знак да е била в заглавия и бележки към текста, както се открива в Енинския апостол и Листовете на Ундолски. Двата ръкописа са и най-древните, в които се открива тази черта наред с някои места в Синайския глаголически псалтир. В кирилската част на Рейнското евангелие двете точки се срещат най-често при числителни извън основния текст на Изборното евангелие, другите примери са редки³⁴. В добавената страница на Киевските листове наред със срещаната 27 пъти точка в няколко случая се открива и двоеточие. Два от тях са в заглавие: **СТЪН МАРН : ПОМЛОМ <СА>**, а другите два са в основния текст: <о>/сѣждаан <с>тоуждего раба : сво<емоу> /Гоу : стонтъ ан падетъ и вл<аже>/нѣн марнн : н отъ всѣхъ <ѣ>пос<татъ> нашнхъ сътворн нѣн...³⁵

Изглежда, че употребата на този знак постепенно се е разширявала, за да стане изключителен знак за отделяне на текстови цялости при писач В (Добромир) и по-късния книжовник Г в Добромировото евангелие, в Кодовия триод, Триод 203 от НБКМ, при втория почерк на Охридския апостол и първия писач на Слѣпченския апостол. Знакът се среща последователно в ранни босненски писмени паметници, като Грамотата на Бан Кулин, босненските евангелия Гильф. 14 и Гильф. 61. Сред паметниците с късна глаголица правопис с този знак се среща у писача, повторил избледнелия текст на л. 29с – d, 30а, както и у авторите на почти всички кирилски приписки в Асеманиевото евангелие, при книжовниците на Гръшковичевия апостол и Пражките листове. От новооткритите паметници на Синай трябва да се споменат Псалтирът на Димитър и може би Синайският миней³⁶. Частична употреба на знака е засвидетелствувана в Стаматовото евангелие, Зографския апостол 53, Будапещенския глаголически откъслек и Свищовския октоих.

Нарушаването на правилото за края на реда може да се открие в Енинския апостол почти на всяка страница. В Листовете на Ундолски, когато редът свършва на буква съгласна, обозначението на гласната се пише върху нея: **ѡ/гъ** 1а11–12, **ѣнъ** члѣвѣк/етъ 163 – 4; **н/прнѣзньнн** 1л5–6, **ск/онъчѣнне** 169–10, **ром/на** Па7 – 8, **постр/давъшн** Пб3–4. Ръкописи, които не спазват това правило, са Асемениевото евангелие (частта, писана в две колони), Добромировото евангелие, Кодовият триод, Аргировият триод, Битолският триод, Битолските листове, Триод 203 от НБКМ, кирилската част на Реймското евангелие, босненските ръкописи, новгородските брезови грамоти, а също и брезовите грамоти от Стара Руса.

Както в Енинския апостол, така и в Листовете на Ундолски книжовниците са писали на страница ту по 18, ту по 19 реда, като значително преобладава втория тип. Подобна неустановеност в броя на редовете се наблюдава при всички ръкописи с „народни“ почерци.

Докато в Енинския апостол се среща само буквата ѡ, то в Листовете на Ундолски се появява няколко пъти и ѣ – етъ 1а2, Гъ 1б2 и в състава на ери стѣа Па2. Ръкописи с ѡ, в които, макар и рядко, се среща и малък ер, са Житието на Кондрат, втория почерк на Охридския апостол, първия почерк на Слѣпченския апостол³⁷. В Житието на Кондрат появилият се малък ер е винаги на етимологичното си място (срв. примерите по-горе).

³⁴ Ротт-Жебровский, Т. Цит. съч., с. 25.

³⁵ Schaeken, J. Die Kiever Blätter. Amsterdam, 1987, p. 144, 187.

³⁶ Tarnanidis, I. C. The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at the St. Catherine Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988, 91–100, 103–108, 192, 194–198.

³⁷ Тот, И. Х. Житие Кондрата, с. 247; Кульбакин, С. М. Охридская рукопись Апостола. – Български старини, 3, 1907, с. XXXV; Ильинский, Г. А. Слѣпченский Апостол XII в. М., 1912, XVII–XVIII.

В първия почерк на Слѣпченския апостол ъ се появява в края на реда, както и еѣтъ в Листовѣте на Ундолски. В примера Гъ ерѣтъ сѣщо е на етимологичното си място. Най-интересен е може би третият пример за поява на малѣкъ ер и в сѣстава на ери. Ясно е, че неетимологическите случаи с малѣкъ ер в този паметник не биха могли да се обяснят по друг начин освен с познаване и влияние на системата само с малѣкъ ер.

Една от най-характерните особености на ръкописите с изключителна употреба на ъ е, че при тях двата елемента на ери са свързани с черта. Освен в Листовѣте на Ундолски и Енинския апостол тази черта се открива в Охридския апостол, Болонския псалтир, Слѣпченския апостол (1 почерк), Григоровичевия паримейник, Житието на Кондрат. Изключенията са редки. В Листовѣте на Ундолски например има само един пример на ери с несвързани части – плѣкелъ Iа14³⁸. Втория почерк на Слѣпченския апостол сѣщо така не пише свързано ери. Сред писмените паметници само с ъ са известни сѣщо сѣчетания на свързано ери с малѣкъ ер. Такива примери се откриват сред преславските надписи – надписа на Павел Хартофилак, графитите от Кръглата църква и в текста на керамичните плочки³⁹. По сѣщия начин се пише ери в кирилската част на Реймското евангелие, в Мирославовото евангелие, във Вълкановото евангелие.

В Енинския апостол на два пъти се употребява диграфът ѣн – [т]ѣн 1061, вѣзѣсѣн 3064. Подобно ери се среща рано в старобългарски кирилски паметници, като Супрасълския сборник и Хиландарските листове.

Както Енинският апостол, така и Листовѣте на Ундолски не познават изясняването на големия ер (ѣ) в ѳ в коренна сричка. Към тях от среднобългарските паметници трябва да се добави и Слѣпченския апостол и Болонския псалтир, сѣщо паметници само с ѣ, последователно отразяват това изменение⁴⁰.

В Листовѣте на Ундолски не се срещат ѣ, ѡ, ѣѡ, ѡѡ, отсѣствуват букви за йотувани гласни и в Енинския апостол. Единственото изключение е, че във втория ръкопис се откриват осем случая с ѡѡ, шест от които след ѣ. За Енинския апостол е характерна въобще нетърпимостта на две еднакви букви една до друга – подобно е положението при буквите за и и о в ръкописа⁴¹. По отношение на ѣ и ѡ Листовѣте на Ундолски показват по-голяма старинност. Няма съмнение, че сѣчетанието -ѣѣ- като правописно явление е по-ста̀во от сѣчетанието -ѡѡ-. Състоянието в това отношение в Енинския апостол е логично продължение на правописа в Листовѣте на Ундолски, по-старият пласт е именно с -ѣѣ-: стоѡдоѡдѣѣнни 563, ѡдѣѣѡна 26а12.

Стремеж към последователност при неупотреба на букви за йотува-

³⁸ Тихомиров, Н. Б. Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI–XII вв., хранящихся в Отделе рукописей Государственной библиотечки им. В. И. Ленина. Ч. I (XI в.). – Записки Отдела рукописей Госуд. библиотечки им. В. И. Ленина. Вып. 25. М., 1962, 165; Минчев, А. Старобългарски кирилски откъслѣци. С., 1978, с. 23.

³⁹ Вж. напр.: Миятев, К. Симеоновската църква в Преслав и нейният епиграфичен материал. – Български преглед, 1, 1929, 115–116, обр. 3; Иванова, В. Надписът на чъргубия Мостич и преславският епиграфски материал. С., 1955, 77–78, 86–88, обр. 16–18; Медынцев, А. А., К. Попконстантинов. Надписи из Круглой церкви в Преславе. С., 1984, 24–41, табл. Па, XVIII, корицата; Гълъбов, Ив. Старобългарски език..., 55–56.

⁴⁰ Щепкин, В. Н.: 1. Листки Ундольского; 2. Болонская псалтырь, 90–100; Карский, Е. Ф. Листки Ундольского...; Мирчев, К., Хр. Кодов. Цит. съч., с. 201; Кулбакин, С. М. Охридская рукопись Апостола, LXXXVII–LXXXVIII; Ильинский, Г. А. Цит. съч., с. XC.

⁴¹ Илчев, П. Старобългарските алограми и тяхната дистрибуция. – В: Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. С., 1971, 321–339.

ни съгласни е съвсем подчертан в Енинския апостол. В ръкописа редовно се пишат жа, ша, ца, ца, жоу, шоу, цоу, цоу и т. н. Нещо повече, идеята за отсъствие на ю след съгласни се разпространява и върху примери като блочдѣте 3а14, възлзвєнн 22а13–14, възлзвєнн 23б11 (наред с възлзвєнн 6б16–17, възлзвєнн 10б4, възлзвєнн 36б6–7). След ч се пише а, но в единствения пример, в който може да се очаква чоч-, се намира чю – чюдєса 37б9. В Листовете на Ундолски се срещат следните съчетания: ша (сѣзшати 1б16), шоу (сѣзвѣшоу 1а4), ца (шцоути 11б11), жѣ (сѣзвѣжѣте 1а17), за (вѣзгѣзѣжѣте 1а14), чѣ (сѣнзчѣнн 1б9–10), чю (чюдотворца 1а6).

Случай като възлзвєнн, лочвѣз се срещат често в ръкописи, където се откриват следи от т. нар. „обърнато ю“ (ю). В Енинския апостол това ю е отбелязано веднѣж – вѣзлзвєнн 36б6–7. Обърнато ю се среща в приписките за злите дни в Асеманиевото евангелие (л. 144а, 150б), при втория почерк на Охридския апостол, напълно последователно при първия и като изключение при втория почерк на Слѣпченския апостол, в Апостол 880 от НБКМ. Обърнато ю се открива спорадично в Изборника от 1073 г., 13 слова на Григорий Богослов от XIV в., Слуцкия псалтир, новгородските брезови грамоти, а от среднобългарските ръкописи се среща, макар и рядко, в Болонския псалтир, Добрейшовото евангелие, Григоричевия паримейник, Карансебешкия октоих, Белградското евангелие и се губи в XIV в.⁴² Интересно е, че съществуват ръкописи, като Кодовия триод и Стаматовото евангелие, които въобще не познават буквата ю. В Стаматовото евангелие се пише з след мека съгласна и оу след твърда, т.е. з има функцията на ю. Кодовият триод като паметник от края на XI в. познава само оу (срв. също двата примера лочвѣз в Будапещенския глаголически откъслек). Случай наред с обратните лочѣ, помнлѣн се срещат и в Слѣпченския апостол, Григоровичевия паримейник, Македонското евангелие, Вълкановото евангелие, Евангелие 842 и Апостол 880 от НБКМ.

По всяка вероятност знакът за ю не е бил първоначален в кирилица-та⁴³. В Листа на Гилфердинг се употребява само глаголическото ј. Според една от хипотезите кирилското ю произлиза от глаголическата буква ј и като преходен тип между двете се сочи начертанието на буквата в Листовете на Ундолски с втора част, прикрепена в горната част на първата и по-малка от нея⁴⁴. За обрнатото ю съществува предположение, че неговият модел е взет от гръцкото оі, произнасяно в някои диалекти на гръцкия език като ѱ⁴⁵. Обрнатото ю е възникнало може би за да означава различното в някои диалекти звучене на знака ю. Възможно е написанието ѱ да се е появило тогава, когато моделът і + буква за гласна не е бил още утвърден. Другият отглас от този модел са буквите л и н със специално означение на мекостта в десния горен ъгъл – л' и н'.

⁴² Кулѣбакин, С. М. Охридская рукопись Апостола, с. XXXVI; Будилович, А. С. Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи Имп. публ. библиотеки XI века. СПб., 1871, табл. III; Карский, Е. Ф. Славянская кирилловская палеография, 205–206; Лавров, П. А. Цит. съч., с. 53; Мирчев, К., Хр. Кодов. Цит. съч., с. 176.

⁴³ Велчева, Б. Към установяването на среднобългарските правописни типове. (Стаматово евангелие от XIII в.). – Известия на Института за български език, 17, 1969, с. 261; Добрев, Ив. Съдържа ли Македонският кирилски лист откъс от произведение на Константин-Кирил Философ за преводаческото изкуство? – Старобългарска литература, 9, 1981, 20–32.

⁴⁴ Велчева, Б. Към установяването..., с. 261.

⁴⁵ Добрев, Ив. Кирило-Методиевските ученици през първите години след пристигането им в България (886–893 г.). В: Изследвания по кирилметодиевистика. С., с. 158.

Както се вижда от примерите по-горе, в Листовете на Ундолски се среща системата *ша, ца, жѣ, чѣ/шоу, цюу, чю*, докато в Енинския апостол ѣ след тези съгласни не се употребява въобще, а ю присъствува само в един пример след ч. Нормата *жа, ша, ча* е известна още от такъв ранен кирилски ръкопис като Супрасълския сборник. Прието е това да се смята за по-късна старобългарска черта. В този смисъл системата в Листовете на Ундолски е по-древна от тази в Енинския апостол. Правописът *жѣ, шѣ, чѣ/чю* се открива в паметници с предполагаемо влияние на глаголица (или като жив изговор), в Добромировото евангелие, Аргировия триод и др.

И двата ръкописа отразяват една древна правописна черта – написането на *ѣ* в началото на думата и след гласна. Тази системност е характерна за глаголицата, която я предава на древната кирилица. Следи от нея се откриват в преславските надписи, Листа на Гилфердинг. Наследници на това правило са например Кодовия триод, Добромировото евангелие, Триод 203 от НБКМ, Слепченският апостол.

Както в Енинския апостол, така и в Листовете на Ундолски се употребяват две носовки – *ж* и *а*. Наченки на смесване на носовките се наблюдават само в най-стария апостолски текст. Мирчев отбелязва един-единствен много сигурен пример – *стѣа ѿц[ж]* 25а4. Другите случаи се дължат на морфологически причини⁴⁶. Ръкописи с две носовки са например Кодовият триод, Триод 203 от НБКМ, някои от приписките на Асеманиевото евангелие, Листът на Гилфердинг, като правило повечето среднобългарски паметници, а от босненските паметници – Копитаровото евангелие от XIV в.

Прави впечатление една палеографска особеност при написването на малката носовка в Енинския апостол. Тя е с ъглеста вътрешна част и напомня същото начертание в Добромировото евангелие, Слепченския триод, Добрейшовото евангелие, Стаматовото евангелие, а от ранните епиграфски паметници – бесарабските надписи.

При дублетите с *ж* и *ю* Енинският апостол пише *ноуѣжда* 24а, *незамоуѣдно* 23б, *не[з]амоуѣтъ* 9б, но винаги *сж* – *сжмнѣшн* 36а, *сжмнан* са 4б, *[с]жмнѣнн* 56⁴⁷. Употребява се формата *пѣмѣн* и се среща колебание *грьд-/грд*-, като първото преобладава. Подобно колебание се открива и в Слепченския апостол, Добромировото, Добрейшовото и Стаматовото евангелие. При Добромировото евангелие е по-честа втората форма⁴⁸.

Една черта, която разделя Листовете на Ундолски от Енинския апостол, е, че в първия паметник се открива редкият пример *тодга* Ib14 (наред с *егда* Ia7 и *тогда* Ia8), докато във втория примерите са само с последователност *-гд-*. Примери като *едга*, *тодга* са норма при първия писач на Слепченския апостол и в глаголическия текст на Боянския палимпсест, в Добромировото евангелие, Стаматовото евангелие, Македонското евангелие, Слепченския триод⁴⁹.

Характерна особеност и на двата ръкописа е липсата на надредни знаци, което безспорно е ранно явление в кирилицата⁵⁰.

⁴⁶ Мирчев, К., Хр. Кодов. Цит. съч., 206–207.

⁴⁷ Мирчев, К. Историческа граматика на българския език, 3. изд. С., 1978, 117–118.

⁴⁸ Ильинский, Г. А. Цит. съч.

⁴⁹ Jagić, V. *Evangelium Dobromiri*, p. 9; Карский, Е. Ф. Листки Ундольского..., с. 15; Ильинский, Г. А. Цит. съч.; Добрев, Ив. Глаголическият текст на Боянския палимпсест. С., 1972, с. 85; Велчева, Б. Към установяването...

⁵⁰ Срв. напр. Мошин, Вл. Мысли о начале славянского письма и об архаическом периоде южнославянской письменности в X в. – В: Кирилometодиевскиот (старословенскиот) период и кирилometодиевската традиция во Македонија. Скопје, 1988, 85–95.

От старобългарските епиграфски паметници също могат да се посочат някои примери за надписи и графити само с *ъ*. Такъв е надписът от Теке-Козлуджа (Избул), където се чете примерът *съзѣда<въ>шаѣ* с голям вместо с малък ер след *ъ*. От преславските надписи тук спада надписът на Ян, в който се откриват случаи като *ръшън<ъ>* и *тъмънънъ*⁵¹. Близост в начертанията на буквите до Енинския апостол се открива и в евангелския цитат от Мат. 26:31 в един от бесарабските надписи: *писано во естъ поража пастъра н ра⁷¹ дѣтъ са ѿца*. Тук се открива същото начертание на малката носовка и *а*, както и в Енинския апостол, ери, състоящо се от *ъ* и *н*, тенденция към затвърдяване (*пастъра*). Г. Михаила предполага в последния случай влияние на глаголицата, което не е изключено, ако се има предвид, че в района са открити и глаголически графити⁵². Само с *ъ*, изглежда, е и друг бесарабски надпис, в който се чете *отъцъ* *вм.* етимологически правилното *отъць*⁵³. Интересно е да се отбележи, че в новооткритите глаголически надписи в с. Черноглавци, Шуменско, също се среща само *Ѫ*.

Трябва да се изтъкне, че много често отнасянето на даден епиграфски паметник към едноеровите надписи с малък или голям ер представлява трудност за издателите и изследователите. Понякогe се касае за един неопределен случай на среден ер, за който често е невъзможно да се установи със сигурност към кой от двата случая трябва да се отнесе. Затова и се срещат случаи, когато в различни издания състоянието е представено по различен начин⁵⁴. В друг случай може да се касае за неотчитане състоянието на старобългарските ръкописи и да не се взимат предвид някои паралели. Според Ст. Смядовски⁵⁵ например представители на правописа само с *ъ* са два от надписите, открити в с. Басараб, Северна Добруджа. Единият надпис е с начало *[въ н]ма отъца н сына...*, а другият – *прнде отъцъ само...* Докато при втория случай четенето *отъцъ* е безспорно, то при първия могат да се направят няколко допълнения. На първо място, формата *отъца* се възстановява от другите издатели като *отъцъ* с малък ер. Трябва също така да се има предвид, че често в старобългарските ръкописи при праславянските групи **tьrt* и **tьrt* правописът е с голям ер независимо от етимологията. Според Н. ван Вейк в Зографското, Маринското, Асеманиевото евангелие, Синайския глаголически псалтир, Синайския требник, Хилendarските листове, Охридските листове, Слуцкия псалтир преобладава или е изключително написанието с *ъ* в тези случаи⁵⁶. Затова и не може да се приеме без уговорки твърдението, че случаи като *първоє въ църквн* принадлежат към доказателства за едноеров

⁵¹ Медынцева, А., К. Попконстантинов. Цит. съч., табл. XI; Попконстантинов, К. Новооткрити старобългарски надписи от 10 в. в Североизточна България. – В: Славянска палеография и дипломатика. 1. С., 1980, 293–294.

⁵² Михаилъ, Г. Старославянские надписи, открытые в с. Басараб (область Добруджа). – *Revue roumaine de linguistique*, 9, 1964, с. 164.

⁵³ Пак там, 155–156.

⁵⁴ Срв. напр. в това отношение изданията на противоеретическия надпис от с. Гиген (Ескус) на Ив. Гошев в „Старобългарски глаголически и кирилски надписи“ (С., 1961, 79–83, обр. 71, табл. XVI), на В. Константинова в „Няколко бележки за противобогомилския надпис от Ескус“ (Археология, 24, 1982, № 3–4, 50–55) и изданието на Ара Маргос „Някои бележки по четенето на противобогомилския надпис от средновековната църква при с. Гиген“ (Старобългарска литература, 15, 1984, 119–125).

⁵⁵ Смядовски, Ст. Българска кирилска епиграфика IX–XV в. С., 1993, с. 90.

⁵⁶ Ван-Вейк, Н. Цит. съч., 192–197.

правопис само с голям ер. Единственото място, където може да се предположи *ѣ* на мястото на *ъ* в корена на думата е [дѣн]*ъ*⁵⁷, но тук Ив. Гълъбов възстановява [дѣн]*ъ*⁵⁸, а Ив. Добрев отказва да реконструира формата⁵⁹. Палеографски обаче връзката между типа писмо и в двата надписа е несъмнена. Ако надписът е двуеров, той би се свързал с правописната система на такъв древен старобългарски ръкопис като Зографските листове. В тях наред с двуеровия правопис се открива рядката особеност на написание на ери с *ъ* и *і*. В надписа е безспорна формата *сына*.

Надписи, за които е трудно да се прецени за какъв ер става дума, са например вторият крепчански надпис за св. Антон от Михал⁶⁰ и кирилко-глаголическият надпис от с. Цар Асен, Силистренско⁶¹. Труден за решение от тази гледна точка въпрос поставя и гръцко-българският надпис върху керамична плочка⁶². По всяка вероятност едноерови само с *ѣ* са най-малко един от бесерабските надписи⁶³, ктиторският надпис от Теке-Козлуджа (Избул)⁶⁴, надписът против еретици от с. Гиген (Ескус)⁶⁵, над-

⁵⁷ У Смядовски, Ст. Цит. съч., с. 90 [дѣн*ъ*?].

⁵⁸ Гълъбов, Ив. Старобългарски език..., с. 59.

⁵⁹ Добрев, Ив. Добруджански надписи. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1 (А–З). С., 1985, с. 603.

⁶⁰ Шкорпил, К. Опис на старините на р. Русенски Лом. С., 1914, обр. 82; Константинов, К. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговишки окръг. – Археология, 19, 1977, № 3, 19–22, обр. 5а–6; Смядовски, Ст.: 1. Епиграфско-текстологични добавки върху три старобългарски надписа. – Археология, 22, 1980, № 2, 38–42; 2. Българска кирилска епиграфика IX–XV в., с. 90; Константинова, В. Скалният надпис от с. Крепча, Търговишки окръг (Езикови бележки). – Год. Соф. унив. Фак. слав. фил., 74.3, (1980), 1985, 86–89.

⁶¹ Ангелов, Н. Старобългарски надпис от края на IX в. от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, 22, 1980, № 2, 35–38; Попконстантинов, К., А. Медынцева. За глаголическите надписи от X в. – Археология, 24, 1982, № 2, 35–36; Попконстантинов, К. За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – Археология, 24, 1982, № 3–4, 43–49; Добрев, Ив., К. Попконстантинов. Епиграфика старобългарска. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1 (А–З). С., 1985, с. 672. Срв. по този повод най-вече мнението на Медынцева. Изследователката цитира последната статия на Попконстантинов, където той посочва, че в надписа 10 пъти се среща знак *ѣ*, снабден с неголяма (1–2 мм) коса черта. По-скоро това е знак *ъ* с неголямо отклонение в горната част на вертикалната мачта, отбелязва тя (Медынцева, А. А. О надписи на „кресте“ Манасии (с. Цар Асен, България) – Советская археология, 34, 1990, 1, 89–90); Смядовски, Ст. Българска кирилска епиграфика IX–XV в., с. 89.

⁶² Миятев, К.: 1. Эпиграфические материалы из Преслава. – Byzantinoslavica, 3, 1931, 398–402; 2. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, с. 169; Гошев, Ив.: 1. Преславски керамичен фрагмент с богослужебни текстове. – Год. Соф. унив. Богосл. фак., 11, 1934, 1–2, обр. 1–4; 2. Старобългарски глаголически и кирилски надписи, с. 95; Медынцева, А., К. Попконстантинов. Цит. съч., 71–74, обр. XVII.1–3; Смядовски, Ст. Българска кирилска епиграфика IX–XV в., с. 89.

⁶³ Литературата върху тези надписи вече е значителна. Вж. напр. следните издания на надписите: Барня, И. Предварительные сведения от каменных памятниках в Бесарабии (обл. Доброджа). – Dacia, N. S. 6, 1962, 293–316; Михалъ, Г. Цит. съч., 149–169; Barnea, I., Șt. Ștefanescu. Din istoria Dobrogei. Vol. 3. București, 1971, p. 114, 195, 203–221; Гълъбов, Ив. Старобългарски език..., 58–59; Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 34, обр. 5; Malinoudis, Ph. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel. Teil I. Die bulgarischen Inschriften. Thessaloniki, 1979, 107–110; Попконстантинов, К. За надписите с „дата“ от скалния манастир при Мурфатлар. – В: Преслав, Т. 3. С., 1983, 135–149; Добрев, Ив. Добруджански надписи, 601–604.

⁶⁴ Иванова, В.: 1. Старобългарски надпис от с. Теке Козлуджа. – Известия на Българския археологически институт, 7, 1933, 319–321; 2. Надписът на чъргубия Мостич..., 98–99, обр. 42; Тотев, Т. Кой е презвитер Йоан от един старобългарски надпис. – Известия на Народния музей Варна, 10(25), 1974, 317–320; Malinoudis, Ph. Цит. съч., 45–46; Гълъбов, Ив. Старобългарски език..., с. 58; Медынцева, А., К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 34, табл. XI.

⁶⁵ Вж. по-горе литературата в бел. 54.

писът от крепостната стена в Преслав⁶⁶, надписът от местността Селище край Преслав⁶⁷, Първомайският надпис⁶⁸.

Няколко са чертите, които обединяват надписите само с ъ и близките до тях: обща за всички тенденция към подравняване на реда от горната му страна, т.е. тъй нар. „висящо“ писмо; усещане за известна издълженост на буквите във височина; в някои надписи се забелязва характерен наклон надясно, но това не е всеобща черта; начертание на а с изправен стълбец и петлица, недостигаща до нивото на реда; отказ от употреба на буква за йотувано е – винаги се употребява є и никога ꙗ; малката носовка се среща в начертанието а, в един от басарабските надписи А, но никога Ѧ. За разлика само от един случай, който, както се подчерта по-горе, не е безспорен, групите **tъrt*, **tъlt* се пишат с ер след плавната съгласна. За разлика от ꙗ, чието наличие е по-скоро типологичен белег, Ѧ в най-старите надписи не се среща. В това отношение надписът от Теке-Козлуджа – съзъдъкъшаѣ, власнѣ е добър пример за цитираните по-горе отношения между Листовете на Ундолски и Енинския апостол.

Така се установяват няколко тенденции, които отличават двете основни едноерови школи в епиграфиката – с малък и с голям ер. Докато едноеровата епиграфика само с малък ер може да се срещне и като стоящо писмо, и с тенденция към висящо, при надписите само с ъ стремежът е към втория тип. Вариантът на графика само с ъ е ориентиран в палеографско отношение много повече към ръкописите с „народна“ кирилица и с византийското „провинциално“ писмо. При епиграфиката само с ъ тази тенденция не е всеобща. При кирилицата само с ъ се предпочитат написанията с ꙗ в интервокална позиция. Именно тази е една от особеностите, която по-късно ще премине като характерен белег и в старата сръбска писменост⁶⁹. Двете школи се различават и по предпочитанието си на букви за малки носовки. В школата с малък ер често срещано явление е а, докато при другата школа предпочитано средство е Ѧ. Разбира се, да се абсолютизират тези различия, би било пресилено. Епиграфският материал от Североизточна България показва, че черти на отделни писмени „моди“ са се съчетавали понякога много своеобразно. Поради това трябва да се подчертае, че в случая става дума по-скоро за тенденции, отколкото за ненарушими закономерности. По-важно е като че ли на този етап от изследванията на старобългарската школа само с ъ да се подчертае териториалното ѝ разпространение. Както показва географското разпределение на старобългарските и среднобългарските ръкописи тази писмена система е била широко представена по цялата територия на тогавашна България. По-ранните епиграфски паметници се срещат в източната ѝ част. Проникването и на запад като че ли може да се приеме за по-късно.

⁶⁶ Лис и ц о в, Ст. Разкопки на източната крепостна стена от Вътрешния град на Преслав през 1973–1974 г. – В: Плиска–Преслав. 1. С., 1979, 181–182, обр. 10; Попконстантинов, К.: 1. Два старобългарски надписа от Преслав. – Векове, 9, 1980, № 4, 29–30; 2. Новооткрити старобългарски надписи..., 293–294, обр. 7.

⁶⁷ Попконстантинов, К. Новооткрити старобългарски надписи..., 294–295, обр. 8, 8а.

⁶⁸ Заимов, Й. Нов старобългарски паметник. Първомайски надпис от XI–XII в. – Български език, 33, 1983, 4, 290–295. Ако приемем, че надписът е старобългарски. Срв. списъка на едноеровите надписи само с ъ в книгата на Ст. Смядовски „Българска кирилска епиграфика IX–XV в.“ (с. 89).

⁶⁹ Срв. Гълъбов, Ив. Ротондата на Симеон в историята на старобългарския книжовен език. – В: Гълъбов, Ив. Избрани трудове по езикознание. С., 1986, с. 720.

Наследник на едноеровата школа само с ъ, към която спадат Листовите на Ундолски и Енинският апостол, е първият почерк на Слѣпченския апостол. Ето някои от характерните му особености: наклонен вдясно почерк; следи от висящо писмо; преобладават две носовки – а и ѡ (а се среща като изключение); обърнато ю (ю); няма букви за йотувани гласни (като изключение ѡзѣкъ 7v и няколко пъти ѡ); пише се ѣ в началото на дума и ѣ след гласна; буквата ь се среща много рядко (вж. по-горе); ери се състои от свързани ѣ и и; буквата за dz се пише с хоризонтални чертичка и от двете страни на z; много рядка е употребата на надредни знаци (ѣ, рядко і, ѡі, ѣ, веднѣж сѣ); преобладават формите нѡѡд-, гѡдд- (но има и форми на гѣдд-), вѣнатр-; ѡд (но един път ѡѣ), ѡѡ, рѡѡ вм. рю, ца, цѡ и изобщо разширена употреба на ѡѡ, както е в Енинския апостол; почти изключително форми на -ст-. В Слѣпченския апостол най-последователно се пише тѡдга, ѣдга, нѣкодга, вѣнѣдга и т. н., избягва се *l-epentheticum* и не се спазва правилото за край на реда.

Близост до тези три ръкописа показват кирилското Стаматово евангелие, вторият почерк на Охридския апостол, глаголическият Боянски палимпсест. В системата – източник на Стаматовото евангелие, възстановена от Велчева, са открива връзката между скрипторий от средата на XIII век, ранен среднобългарски паметник като Слѣпченския апостол и старобългарските Енински апостол и Листове на Ундолски. Чертите, които свързват тези ръкописи, са следните: едноеров правопис; употреба на ѡѡ и а след ж, ш, ц, жд; колебания в употребата на ю след меки съгласни от типа лѡѡвнѣ; отсъствие на надредни знаци; форми от типа тѡдга, ѣдга; употреба на вѣнатр- и отсъствие на дублета с ж; колебания гѣдд-/гѡдд-⁷⁰.

С глаголическият текст на Боянския палимпсест тази школа има няколко допирни точки. Най-ярката от тях е употребата на формите тѡдга, ѣдга. Наред с нея се откриват примери с ѡѡ (ѡѡ) след етимологично р'. Ив. Добрев посочва три примера с тази употреба в думата морѡѡ⁷¹. Заедно с Енинския апостол това е паметник, в който за първи път системно се открива окончанието за дат. п. м. и ср. р. ед. ч. -ѡѡѡ в сложните форми на прилагателните и причастията. Употребяват се само контрахирани форми на глаголите в минало несвършено време и в сложното склонение на прилагателните и причастията. За разлика обаче от кирилските ръкописи, в които проличава стремеж или се отразява основа с правопис само с две носовки, тук буквите за носовки са четири, така както това е характерно за Зографското евангелие, Клоцовия сборник, Мариинското евангелие. Те са ѣ, ѡѡ, ѡѡ, ѡѡ. В Боянския палимпсест обаче е представен нов етап в развитието на глаголицата – ѡѡ се среща почти изключително в началото на думата за разлика от ѡѡ, което последователно се пише след съгласни (включително и меки) и след букви за гласни. В късната част на Киевските листове (първата страница) носовките вече са само три – ѣ, ѡѡ и ѡѡ. Следващият, последен етап от развитието на късната българска глаголица, отразяващ пълната успоредност в кирилския правопис в областта на предаването на назалните фонemi, е представен от глаголическите приписки в Битолския триод. Там се откриват само ѣ и ѡѡ⁷².

⁷⁰ Срв. Велчева, Б. Към установяването..., с. 273.

⁷¹ Добрев, Ив. Глаголическият текст...

⁷² Велчева, Б. Глаголицата на Балканите до XIII в. Докторска дисертация. С., 1988.

Най-важното отличие между Боянския палимпсест и паметници като Енинския апостол и Листовете на Ундолски е, че в глаголическия ръкопис се срещат примери на изяснен в о голям ер в коренна сричка, което е пречка да се предположи за него същата езикова среда, както за двата кирилски ръкописа. Изглежда обаче, че в един определен период тази школа е получила широко развитие в западнобългарските паметници, като Добромировото евангелие и Боянския палимпсест⁷³.

Интересни допълнения предлага и вторият книжовник на Охридския апостол. Той е писал най-малко от всички писачи – около две и половина странички⁷⁴, но по някои свои особености в графиката и правописа лесно се отличава от писалия преди и след него първи преписвач.

Отличителните му черти в сравнение с първия са следните: при първия се открива само ю, при втория – само ѱ; интерпунктуационен знак при първия е точката, при втория – двоеточието; първият пише най-често шт, докато вторият последователно пише ц; първият употребява почти изключително само една носовка – ѡ, а ѡ се появява след ѡ и има чисто правописна, различителна функция⁷⁵, докато втория употребява редовно и ѡ, и ѡ, като по веднъж се срещат ѡ и ѡ (сѡѡѡ ЗаЗ, вѡѡѡѡ 3614); тенденцията е първият да употребява неконтрахирани форми, а вторият – контрахирани; стремежът на първия е да пише ѡ в началото на дума и след гласна, като от това правило има многобройни изключения, докато при втория и в двата случая се открива ѡ.

И в двата почерка е отразена обаче употребата на повече от един вид і, така както това е познато в глаголицата. При първия това е і след съгласна (след гласна само след н), което е рядка особеност в този период, а при втория – употребата на н. Вторият писач постепенно уеднаквява употребата на двете букви за і и към края на л. 36 н не се среща вече. Същото се забелязва и в употребата на і при първия писач. Най-често след съгласна тя се среща на първата страничка от ръкописа, след което изчезва.

Употребата на втора буква і има паралел в глаголическата чест, написана от третия, основен книжовник, чийто почерк се открива в ръкописа (срв. бжнѡ 99611, където ѡ и ѡ са лигатура, полнектѡѡ 99618). Най-странното е, че за употребата на втората буква за і повече данни дават именно вторият почерк и началото на първия, отколкото глаголическите части на първия и третия писач. Нещо повече, проследява се важно влияние на втория книжовник върху първия. То се проявява в колебания при употребата на някои букви. Така например употребата на ѡ, преди да започне вторият писач, е строго установена – в началото на дума и след гласна. От лист 5 (след честта на 2 писач) нататък обаче започват изключенията. Все по-често се появява и ѡ в тази позиция. Също от лист 5 започват нарушенията на правилото за края на реда, което вторият писач по принцип не спазва. След като до 3 лист, където започва почеркът на втория книжовник, се откриват само три примера с ц и преобладава лигатурата шт, то след текста, написан от втория писач, употребата на ц значително се увеличава и на някои страници тя е изключителна, като например на л. 6б, 8а–б, 10а–б, 11а–б, 12.

При третия писач също се наблюдава употреба само на ц. Тази алограма се среща и в глаголическите части и на първия, и на третия писач

⁷³ Добрев, Ив. Глаголическият текст..., 82–86; Jagić, V. Evangelium Dobromiri.

⁷⁴ Кулѡбакин, С. М. Охридская рукопись Апостола, XIII–XIV.

⁷⁵ В тази част на няколко пъти се среща и ѡ.

и трябва да се обясни вероятно като черта, идваща от оригинала. Употребата на лигатурата шт свързва почерка на първия писач с книжовниците, писали Болонския псалтир. При Добромировото евангелие преобладава втората форма⁷⁶.

Като извод за взаимоотношенията между отделните писачи може да се посочи, че вторият писач е бил най-авторитетният сред книжовниците. Именно от него произтича влиянието върху първия.

Както сред епиграфските надписи, така и в самите ръкописи могат да се посочат черти на влияние от страна на глаголическата графика и правопис. Блестящ пример в това отношение е Григоровичевият паримейник. Освен правописа само с ъ, свързаното написание на *ери*, липсата на буква за йотувано *є*, следите от висящо писмо и наклоненото на места вдясно писмо този паметник е интересен и с една друга черта. Това, което говори за несъмнено влияние на глаголицата, е стремежът на писача да въведе само една буква за глаголическото *Ѧ*. На него това трудно му се е удало, защото е познавал по-късната кирилска практика с ѣ и ѡ. Затова в ръкописа се появява стремеж към унификация и нормиране, които се отличават от всички други известни нам паметници от онова време. Срв. случаи като *ѡѡ*, *ѡѡѡ*, *ѡѡѡѡ*, *ѡѡѡѡѡ* и мн. др. из целия текст. За разликата от нормирането на ѣ и ѡ, при буквите за носовки нещата изглеждат далеч по-регулирани – *ѡ* се употребява след всяка съгласна, *ѡѡ* след всяка гласна и в началото на думата независимо от етимологичния произход, а *ѡѡѡ* твърда съгласна. Възможно е на глаголическо влияние да се дължи правописът с *ѡѡѡѡѡѡ*, *ѡѡѡѡѡѡѡѡ*.

* * *

Отделни черти на тази система проникват далеч на север. Следи от нея могат да се открият в някои епиграфски паметници на територията на Киевска Русия. Едни от най-древните епиграфски паметници на източнославянската територия са надписите върху дървените цилиндри в Новгород. Стратиграфската дата на цилиндри № 5 и 6 по данните на дендрохронологията е доста широка – 973–1051 г. Според В. Янин обаче на петия цилиндър е изобразен знакът на княз Владимир (973–991), а шестият знак е определен от изследователя като знак на Ярополк Святославович. Предложените от учения хронологически рамки са 970–980 и 977–980 г.⁷⁷ Според А. Мединцева двата цилиндъра също се датират от времето преди официалното приемане на християнството и са от малкото достоверни факти на използване на писменост още тогава⁷⁸. Тя цитира мнение на В. Янин в негов доклад, според когото съществуват археологически доказателства за истинността на разказа в Йоакимовската летопис и също свидетелстват за наличието на християнска община в Новгород преди официалното покръстване. Все пак е необходимо да са обясни от тази позиция как се свързват двете летописни сведения – на I Новгородска летопис, че архиепископ в Новгород е бил поставен през 989 г., и на Йоакимовския летопис, че покръстването на новгородците е станало насилствено през 991 г. Изисква обяснение не толкова хронологичес-

⁷⁶ Ильинский, Г. А. Цит. съч.

⁷⁷ Анализ вж. у Янин, В. Л. Археологический комментарий к Русской Правде. – В: Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. М., 1982, 147–149.

⁷⁸ Мединцева, А. А. Новгородские находки и дохристианская письменность на Руси. – Советская археология, 28, 1984, № 4, с. 51.

кото несъответствие на двете дати, колкото фактът, че Добриня и Путьята извършват това с кръв. Ако е имало ранна християнска община в Новгород, това деяние едва ли би взело формата на потушаването на бунт. Това не означава, че християнството е било неизвестно в Новгород.

По-важно в случая е, че цилиндър № 5 (със знака на Владимир) е писан само с едноеров правопис. Ако се съгласим с ранната датировка на надписа, то пред нас е и най-древният староруски пример за подобен правопис. В случая се касае без съмнение за правопис само с *ъ*. Примери като *мѣцѣннѣ* и *полъ<ѣ>ѣтѣръ<тъ>* са несъмнена проява на тази особеност⁷⁹. Вторият надпис е твърде фрагментиран, за да се съди за тази правописна черта.

Тази черта не е изолиран факт в староруската писменост. Както отбелязват И. Тот и А. Медынцева, появата на едноеров правопис в Киевска Русия се свързва с друга една особеност – тенденцията към отсъствие на букви за йотувани гласни. Като цяло староруската ранна новгородска епиграфика, включително и брезовите грамоти, избягва знака *ѣ*⁸⁰.

От епиграфиката в новгородския храм „Св. София“⁸¹ към надписите с проява на правопис само с *ъ* могат да се отнесат епиграфски паметници № 52 (*грѣшѣнѣн...*), 61 (*грѣшѣнѣ дѣмнѣръ*), 87 (местата *жѣвѣѣнѣ пѣсѣлѣ*), може би 153 (*...дмнѣрнѣ грѣшѣнѣ рѣчѣю*), 154 (*гѣлѣвѣ ѣ/грѣшѣнѣн*). Към случаите със „среден“, не точно установен ер трябва може би да се отнесат № 154, 163, а също и 175, 182. Сред тези надписи има и други интересни черти, които представят паралел с надписите от Североизточна България. Една такава особеност е употребата на свързано ери с голям ер, например при № 61, 201, 209, 230.

За проникването на характерното написание на *л* в староруските надписи са характерни примерите от черновата под надписа на чара на княз Владимир Давидович, където се чете *кнѣ[з]л* и *хѣлѣ[тъ]*⁸², надписът върху Тмутараканския камък⁸³. Подобно написание на носовката се среща и върху кръста на Светослав Всеволодович⁸⁴.

От новгородските брезови грамоти тук спада грамота 109⁸⁵, която във всички позиции употребява само *ъ* (*кънажѣ, мжжѣ, ннѣтъжѣ*) и не

⁷⁹ Срв. и Медынцева, А. А. Новгородские находки..., с. 55, 57.

⁸⁰ Пак там, с. 58, 59; Тот пръв обръща внимание на тази особеност в староруските ръкописи, срв. Тот, И. К палеографии одноеровых памятников XI–XII вв. – В: Славянска палеография и дипломатика. 1. С., 1980, с. 97.

⁸¹ Всички надписи се цитират по изданието на Медынцева, А. А. Древнерусские надписи Софийского собора XI–XIV вв. М., 1978.

⁸² Вж. също и Исаченко, А. Как читать надпись на чаре Владимира Давыдовича (до 1157 г.)? – Russian Linguistics, 3 (N. S.), 1977, No 3–4, 229–233; Медынцева, А. А. Подписные шедевры древнерусского ремесла. М., 1991, 30–31.

⁸³ Медынцева, А. А. Тмутараканский камень. М., 1979, с. 11, рис. 3.

⁸⁴ Пак там, с. 40, рис. 19.

⁸⁵ Новгородските брезови грамоти се цитират по следните издания: Арциховский, А. В., М. Н. Тихомиров. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 г.). М., 1953 (№ 1–10); Арциховский, А. В. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1952 г.). М., 1954 (№ 11–83); Арциховский, А. В., В. И. Борковский: 1. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1953–1954 гг.). М., 1958 (№ 84–136); 2. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 г.). М., 1958 (№ 137–194); 3. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1956–1957 гг.). М., 1963 (№ 195–318, Оловна грамота); Арциховский, А. В. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1958–1961 гг.). М., 1963 (№ 319–405); Арциховский, А. В., В. Л. Янин. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962–1976 гг.). М., 1978 (№ 406–539; грамоти от Стара Руса № 1–13); Янин, В. Л., А. А. Зализняк. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.). М., 1986 (№ 540–614; Стара Руса № 14).

познава ю. В Оловната грамота също се употребява само з. Примери като *зѡжернѹъ*, *соѹждѡлѡзѹъ*, *хѡдоѹтннѹъ*, *взѹзмн* и *грнѹзмѣ* илюстрират явлението в иначе неголямата по обем грамота. Близост до едноредова практика само с з може да се открие в грамоти 78 (*грнѹзѡѹ*), 105 (*вѣвѣрнѹъ*), 114 (*нѣтѹ<ѡѹ>*)⁸⁶, 158 (*петровнѹъ*) и една от грамотите през XIV–XV в. – 310 (*цѡловнѣнѣ*, *жѡдатн*). Някои от грамотите са с неустановена практика при написанието на еровите гласни и общото написание изглежда просто като някакъв ер. Като пример в това отношение може да се приведат грамоти 84, 142, 560. Почти всички от изброените грамоти са с ранна дата – до края на XI в. За грамота 109 Арциховски предлага датировка „втората половина на XI в.“ Особено важно е, че подобен състав е засвидетелстван в две брезови азбуки – 460 от XII в. и 561 от XI–XII в. Фактът, че датировката и на двете е много ранна, е също показателен.

Не само наличието на един ер показва връзката на източнославянската епиграфика с едноеровите старобългарски школи само с з. Цял комплекс от явления свидетелствува за подобна близост. Характерна палеографска черта е например свързаното ери и написанието му като ѡ. Тази особеност е изключително популярна в брезовите грамоти. Среща се в над 60 надписа от Новгород и Стара Руса с широки хронологически рамки – от XI до XV в. Наред с това ери в паметниците се среща и ери, съставено от голям ер и осмерично *i*, например при 82 (XI–XII в.), и порядко редуване на з и ѡ в състава на ери, свързани с черта със следходното десетерично *i* (84 от XI–XII в.).

Важна особеност при брезовите грамоти е наличието на същата по начертание малка носовка, както при Енинския апостол – не с вертикална черта, а със заострен език (9). Тази черта е рядкост през ранния новгородски писмен период, но става характерна черта на епиграфиката от XIII до XV в. включително.

Като несъмнен и изключително интересен белег на влияние може да се прецени и появата на обърнатото ю в тези паметници. То се среща в ранни грамоти до XIII в., като 68 (от XIII в. наред с ю), 82 (от XI–XII в.), 191 (от втората половина на XII в.), 527 (втората половина на XI в.), 560 (XII в.).

Интересно е, че в по-ранни паметници се открива правопис с ѹ вм. ю, напр. *лоѹдѡславоѹ* (113 от XII в.).

Идеята за „обърнатата буква“ получава обаче и своето развитие в сравнение със старобългарските и среднобългарските ръкописи. Това е например идеята на обърнатото ц. При това написание вертикалната черта продължава под реда не отдясно, а отляво на буквата. Подобно начертание има опора във фонологично отношение – смесването на ч и ц в новгородския говор. Очевидно писачите са търсели някакъв вариант в графиката, който да илюстрира тази идея. Това са брезови грамоти 2 (XII–XV в.), 4 (началото на XII в.), 69 (XII в.), 429 (първа половина на XII в.), 460 (азбуката от XII в.). Сред ръкописите паралел в това отношение може да се направи с Бичковския псалтир от края на XI в., в който се употребява на няколко пъти особена буква, средна между ч и ц – с горна част на ц, но с вертикална черта, слизаща под реда не отдясно или отляво на буквата, а в средата.

Проява на тази идея е написанието на и като ѹо, а не ѹ. Примерите тук са също ранни: 120 (XI в., *нѣстерѹо*, *вѣркѡшѹо*), 422 (XII в., *грамотѹо*), грамота 14 от Стара Руса (първа половина на XII в., *ѹо лѡдѡнѣ*).

⁸⁶ Това е четене на В. И. Борковски, което не е много сигурно.

В една от грамотите се среща дори обърнато ери, при това със свързани две части: в ѿѣръѣѣ домови (176, начало на XII в.). Подобен ранен изолиран случай, ако не е поправка, е важен за тенденциите в палеографията и правописа.

Древна особеност на първата кирилица в правописа е и нормата с -ѣѣ в м. по-късното и староруско -ѣѣ. В това отношение най-интересният пример е кѣнкѣѣ (грамота 8 от Стара Руса от първата половина на XII в.), където наред със стария правопис с ѣ се среща типичната северноруска особеност на написание на ѣ след к, свидетелстваща за неизвършена втора регресивна палатализация.

Друг ярък паралел в правописа е употребата на две вместо една точка като интерпунктуационен знак. Ако се съди по дошлите до нас данни, тази черта се проявява още много рано в грамотите и изчезва на границата между XIII и XIV в. Могат да се приведат като примери следните грамоти: 59, 65, 109, 112, 119, 201, 238, 278, 293, 335, 342, 348, 384, 409, 410, 414, 422, 428, 508, 526, 547, 551 от Новгород и 9, 12 и 13 от Стара Руса. Интересен феномен представлява разделянето на текста на срички с помощта на двете точки. Този похват се среща в една от азбуките на Онфим (201, аз: вг: дѣ: жс и т. н.) и при 422 (ѡ мѣ: ста: тѣ: кога: во: шѣ...).

Съчетанието на различните признаци в графиката и правописа показва няколко зависимости. Едноеровото написание се съчетава със свързано ери, отсъствие на ѣ, малка носовка ѡ и наличие на две точки като интерпунктуационен знак. Съчетание на тези черти е ранен белег. Като съвкупност той се среща в грамота 109, а като отделни прояви – в по-ранните паметници.

Като цяло изброените белези са засвидетелствувани в по-ранните брезови грамоти. Това е също едно допълнително указание за приемствеността между старобългарската и староруската писменост. Към тях трябва да се прибавят наличието на тенденция към наклонено писмо, напр. в грамоти 9, 69, 109, 380, 527, 602, а също и на места следи от стара школовка с висящо писмо (9, 69, 109, 380, 527, 550, 602).

Сред киевските надписи се откриват паралели в примери на важни влияния. Като образци в това отношение могат да се посочат ранни епиграфски свидетелства от църквата „Св. София“⁸⁷, като надпис 57 (само с ѣ от XIV в.), наличие на свързано ери (27, 33, 46, 47), обърнато оу (29, ѡѡѡѡ ѡѡѡѡ (!) ѡѡѡѡѡ). Възможно е към едноредовите надписи да бъдат причислени и 309⁸⁸, 311, 325.

Неотдавна при разкопки в крепостта при с. Одърци, Добричко, в жилище от края на X в. бе открита оловна пластинка с молитва против нежит. Надписът е разположен от двете страни в 28 реда (по 14 реда на страна). Учудващо е майсторството на писача, който пише в букви с големина 1–2 мм. Пластинката е издадена наскоро⁸⁹. Друго самостоятелно издание се подготвя в момента и от Л. Дончева⁹⁰.

⁸⁷ В ы с о ц к и й, С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской. Киев, 1966.

⁸⁸ За киевските надписи от 293 до 416 е използвано изданието: В ы с о ц к и й, С. А. Киевские граффити XI–XVII вв. Киев, 1985.

⁸⁹ Дончева, Л., К. Попконстантинов. Амулет от края на X в. от с. Одърци, Добричко. – Добруджа, 5, 1990.

⁹⁰ Л. Дончева ми предостави за ползуване две силно увеличени снимки от амулета, както и копие от досегашните издания, за което ѝ благодаря сърдечно.

Палеографията, правописът и езикът на надписа показват някои важни особености. Редовете не са разчертани, но подравняването им е по тяхната горна страна. Писмото е наклонено надясно, а почеркът според издателите му подсказва, че авторът с еднаква сигурност е владеел и лапидарното, и книжовното писмо⁹¹. Впечатление правят начертанията на някои от буквите: островърха в средата буква м, р, което е с главичка, по-малка от нивото на реда и „виси“ спрямо другите букви, ч с островърха квадратна чашка, висящо ш с нееднакви черти, ери със свързани части, ѱ в средата с остро езиче, а не с черта. Това, което е особено характерно за надписа и го свързва с традицията на обърнатите букви, са огледалните написания на ѱ (ѱ+и) и ц.

В правописно отношение е характерно едноеровото написание само с з, употребата на две носовки, шт (не ц!).

Най-важни в езиково отношение в случая са примерите с ж на мястото на ѱ (ѱж), ѱ на мястото на ѳ (ѳѱѱж). Подобни източнославянски особености в паметник от Североизточна България са уникално явление. Те свидетелствуват, че надписът вероятно не е писан от местен, български славянин, а от член на източнославянската езикова група. Това свидетелство поставя отново въпроса за ранните писмени контакти помежду им. Може би този паметник е свидетелство от времето на похода на Светослав?

Във всеки случай пред нас е ранен пример на взаимодействие между двата езика, старобългарски и староруски, и то на територията на тогавашна България. Безспорно надписът притежава общи черти с бесарабските надписи, надписа от Теке-Козлуджа, надписа на Павел Хартофилакс и редица старобългарски надписи от Равна. Възможно е към старобългарските особености да се присъединят някои черти в написанията, като огледалните ц и ѱ. Последните две черти обаче имат своя паралел именно в brezovite грамоти от Северна Русия. Надписът е важен източник за проучването на ранните писмени отношения между двете страни. Той свидетелствува, че тези отношения са започнали в една ранна епоха, във всеки случай преди XI в.

Направените дотук паралели могат да послужат за един основен извод – разпространението на системата само с з, както и въобще влиянието на т. нар. „народна“ кирилица е било твърде голямо още в най-ранния етап от развитието на славянската писменост. Има достатъчни данни, за да се изкаже хипотезата, че въдействието на старобългарската правописна система само с з върху староруската епиграфика и особено върху развитието на новгородската култура е било осезателно. Важен извод е, че при надписите влиянието на едноеровата кирилица и особено на кирилицата само с з е много по-широко представено, отколкото при запазените до нас ръкописи. Очевидно става дума за ранни контакти между България и Киевска Русия. Подобно влияние не бива да учудва, ако се има предвид ранната поява на тази правописна система в България и наличието ѝ в запазените старобългарски надписи от първата половина на X в. Както пише Т. В. Рождественска, „едноеровите“ написания и цял комплекс от палеографски черти в новгородската епиграфика могат да служат като свидетелство за ранни книжно-писмени контакти на Новгород с Източна България. Неизбежността на тези контакти е била обусло-

⁹¹ Дончева, Л., К. Попконстантинов. Цит. съч. Вж. и Дончева, Л., К. Попконстантинов. Апокрифна молитва от X–XI в. върху оловен амулет от с. Одърци, Добричко. – В: Сборник в чест на акад. Д. Ангелов. С., 1994.

вена от военно-политически, културни и търговски връзки.⁹² Важно е да се изтъкне, че базата, за която е служила старобългарската едноерова само с **ъ** писменост, е била допълвана и развивана по-късно именно в староруската епиграфика. Нейните тенденции са били продължени с нови черти, които особено в Северна Русия са се задържали в продължение на няколко века. Това влияние е допринесло много за създаването на неповторимия палеографски стил на брезовите грамоти.

* * *

И така, писмената система на Житието на Кондрат е единственият засега познат в науката пример за влияние на старобългарската едноерова школа с **ъ** в староруската ръкописна традиция. Това, което отличава ръкописа от данните на ранната епиграфика сред източните славяни, е употребата на **ѧ** след меки съгласни и в интервокалната позиция. Докато в ръкописа тази употреба е последователна, сред по-ранните новгородски брезови грамоти тенденцията е да се пише **ѧ** на това място. Правопис с **ѧ** в тази позиция е засвидетелствуван в преславската епиграфика и ръкописи като Супрасълския сборник и Зографските листове. Възможно е тази практика да е била част от школовката на староруския писач, който се е бил изучил от подобна писмена система. От друга страна, Житието на Кондрат по преписа му в Пог. 64 има несъмнена връзка със старобългарски ръкописи само с **ъ**, като Листове на Унодлски и Енински апостол. По всяка вероятност оригиналът е бил кирилски ръкопис. Затова свидетелствува и издържаният правопис с **ѧ** и особено с **ѡ** след **ж**, **ш**, **ч**, **ц**. Съществуването на старобългарския оригинал с тези черти потвърждава връзката на паметници като Супрасълския сборник и Зографските листове с едноерови правописни центрове. Не може да се каже точно къде на територията на Киевска Русия е възникнал ръкописът. Данните от запазения текст са твърде оскъдни за решителен извод в това отношение.

II

Ако се съпостави текстът на руския препис с текста на същото житие в Супрасълския сборник, между двата паметника се откриват многобройни различия в областта на морфологията, синтаксиса и лексиката.

И в двата славянски текста е предпочетена формата на **кръст-** пред тази на **хрѣст-/хръст-** (17). Според А. Минчева може би формите на **кръст-** принадлежат към трайно установилите се писмени свидетелства от моравския период⁹³.

Една интересна отлика е, че докато при Житието на Кондрат се срещат последователно конструкции от две съществителни, то при Супрасълския сборник се предпочитат конструкции на съществително, напр.

⁹² Рождественская, Т. В. Письменная традиция Северной Руси по эпиграфическим данным. – В: Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. М., 1987, с. 45.

⁹³ Минчева, А. Старобългарският книжовен език в Симеоновия сборник по преписа от 1073 г. – В: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 1. Изследвания и текст. С., 1991, с. 173; срв. Sadnik, L., R. Aizetmüller. Nandwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955, p. 255; Slovník jazyka staroslověnského. Praha, 1958.

въ жнанщнхъ грѣшѣннхъ — въ жнанштнхъ грѣшѣннхъ (18)⁹⁴, на съдѣланци гоуѣнтѣхъ — на съдѣланце пагоуѣннхъ (27), заповѣдъ цѣрь/цѣрь — казнѣ цѣсарьска/цѣрьскѣ (31/39), волѣръ — волѣрьскѣ (39). Интересна разлика в двата преписа представлява последователното отсъствие на представки по- и съ- в преписа на Пог. 64 и тяхното присъствие в Супрасълския сборник, напр. жръѣтн богомъ — пожръѣтн богомъ (19), сѣднѣще ѿаднт — сѣдъ поштаднтъ (33), жръѣтн — пожръѣтн (104), конъѣѣ фалъѣма — съконъѣѣ фалъѣмъ (62). Показателна в словообразователно отношение е разликата прочнн — прокънн (103).

М. Капалдо използва за изданието на Супрасълския сборник два текста, издадени в края на миналия век от Шмидт и Ван Хоф⁹⁵. Съпоставката им с двата славянски текста разкри следните съотношения: 1. В някои пасажии гръцките текстове съвпадат, а славянските текстове се отличават със синонимни връзки, 2. На други места текстът в руския препис отговаря на един от гръцките текстове, а пасажът в Супрасълския сборник липсва или е различен, 3. Обратният случай, 4. На места гръцките текстове не отговарят на нито един от двата славянски текста, 5. Двата славянски текста се отнасят към двата гръцки текста. Тук ще бъде направен кратък преглед на петте различни групи от отношения между текстовете.

Сравнението на лексиката в двата ръкописа в случаите, когато гръцкият текст е единен, поставя отново въпроса за различните преводи и редакции в старобългарската епоха. Докато в последно време се появиха много нови изследвания върху лексиката и историята на текста на Евангелието и Псалтира, то обобщаващо изследване върху лексиката и текстологията на агиографските и омилетичните творби от старобългарския период липсва. Съпоставката показва голямото разнообразие на синоними, някои от които неописани в литературата.

акъз — ѡко (20 ѡс). акъз се среща рядко в глаголическите текстове. Интересното е, че наречието е иначе често в Супрасълския сборник. Илчев предполага връзка с местоимението ѡкъ 'какъв' и го определя като вероятен стар творителен падеж мн. ч.⁹⁶ Възможно е да се предположи също, че окончанията на -ѣ стоят в основата на северните български говори в наречия за време, като *тогива*, *тогизи*, *коги*, *когито*, *сеги* (с морфемата -*gi*), докато морфемата -*ва* е характерна за балканските и южните говори⁹⁷. Още Фон Арним смята акъз за източно-българска диалектна особеност. Той подчертава, че наречието е характерно за Изборниците от 1073 и 1076 г., както и за преводаческия кръг на Йоан Екзарх⁹⁸.

вѣлнколѣпнѣн — вѣльѣпнѣн (53 μεγαλοπρεπὲς τοτος). Двете прилагателни са образувани от две различни основни велнк- и вел-. Разликата между тях е очевидно много древна, срв. напр. тохарски *A wal* 'княз, господар',

⁹⁴ Номерът в скобите препраща към примерите в Приложението. Винаги първият пример е от Житието на Кондрат по преписа в Пог. 64, а вторият — от Супрасълския сборник.

⁹⁵ Schmidt, H. Цит. съч., 172–182; Van Hoff, G. Acta s. Codrati seu Quadrati martyris. — Analecta Bollandiana, 1, 1882, 448–468. В коментара към 114 и 115 страница М. Капалдо цитира източник, наречен V; Не става ясно за кой текст става дума. Със съкращението V Капалдо означава няколко ватикански ръкописа като основни източници или различията към другите текстове. Срв. Займов, Й., М. Капалдо. Супрасълски или Ретков сборник. Т. 1. С., 1982, с. 11, 247–248.

⁹⁶ Илчев, П. Наречия. — В: Граматика на старобългарския език. С., 1991, с. 314.

⁹⁷ Велчева, Б. Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. — Известия на Института за български език, 10, 1964, 218–219.

⁹⁸ Von Arnim, B. Studien zum altbulgarischen Psalterium Sinaiticum. Leipzig, 1930, p. 183.

тохарски В *walo* – същото, но *walke* ‘продължително’⁹⁹. Дали тук трябва да се очаква същото диалектно разграничение, което съществува между *велнкъ* и *велнн* и е една от характерните разлики при различните редакции на евангелския текст, е трудно да се каже¹⁰⁰.

воевода – **кназь** (51 ἡγεμὼν). На ἡγεμὼν в старобългарски съответствува **воевода** само на едно-единствено място в Марк. 13:9 в Зографското и Маринското евангелие¹⁰¹. Според Цийтлин **воевода** не е калка нито от гръцки, нито от старовисоконемски¹⁰². Старата германска заемка **кназь** обикновено е превод на гръцкото ἄρχων. При ἡγεμὼν в Апостола съответствието е **владъика**, но в I Петр. 2:14 се среща и **кназь**. **Владъика** се установява в постепенната литературна преработка на писмения език и това се потвърждава от превода на ἡγεμὼν с **владъичество**, така както ἡγοούμενος е **владъика**. **Воевода** обикновено съответства на гръцкото στρατηγός в Евангелието и в Апостола¹⁰³. Както се вижда, преводът и в двата случая показва известна независимост от превода на библейските текстове.

въздъханне – **стенанне** (46 στεναγμός). Гръцкото съществително позволява да бъде преведено на славянски като ‘стон, стенание, въздишка, оплакване’, т. е. като едно от значенията на гръцкото σόνοος. Досега подобно системно разночетене не е отбелязано. В историята на псалтирния текст вариантът въ **стенанн** срещу въ **въздъханн** е засвидетелствуван в Норовия псалтир¹⁰⁴.

его – **н** (2–13 αὐτόν, 9–11 αὐτοῦ, 57). Според К. Мирчев замяната **н** – **его** е хронологична¹⁰⁵. Интересно е, че тя, изглежда, се свързва в редица паметници с промяната **л** – **нхъ**. В това отношение впечатление прави зависимостта на двете замени в текста на Псалтира. Този факт се отбелязва и от изследователите на псалтирния текст¹⁰⁶. Според други автори, **н** не отразява по-старо състояние, а е древна диалектна североизточна българска черта¹⁰⁷.

житне – **жнзь** (45 ἡ ζωή). Както в случая с **житие**, така и с **жнзь** според изследователите става дума за лексикална особеност на преславските преводи. И на двете в по-стария превод съответствува **жнвотъ**¹⁰⁸.

⁹⁹ Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. М., 1986, с. 288, 289.

¹⁰⁰ Jagić, V. Evangelium Dobromiri. II Hälfte. Lexicalisch-kritischer Theil. – Sitzungsberichte der kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Classe, 140, 1898, 12–13; Добрев, Ив. Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. – Български език, 29, 1979, № 1, 9–21; Славова, Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – Кирило-Методиевски студии, 6, 1989; Карачорова, Ив. Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. – Кирило-Методиевски студии, 6, 1989, с. 206.

¹⁰¹ Цейтлин, Р. М. Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. С., 1986, с. 210.

¹⁰² Срв. пак там, с. 230; Meillet, A. Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave. Paris, 1902–1905, с. 209 и сл.; Фасмер, М. Цит. съч., с. 332; Български етимологичен речник. Т. 1. С., 1971, 172–173.

¹⁰³ Jagić, V. Zum altkirchenslavischen Apostolus. II. Lexikalisches. Die Physiognomie der slawischen Übersetzung. – Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 193, 1. Abhandlung. Wien, 1919, 33–34.

¹⁰⁴ Срв. вариантите при Пс. 30:11 у Карачорова, Ив. Цит. съч., с. 202.

¹⁰⁵ Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. 1. изд. С., 1958, с. 167.

¹⁰⁶ Карачорова, Ив. Цит. съч., с. 235.

¹⁰⁷ Минчева, А., Б. Велчева. Анафорическое употребление древнеболгарского местоимения **нже** в конструкциях с существительными. – In: Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et sud-Est Européennes. S., 1968, p. 156.

¹⁰⁸ Срв. Jagić, V. Evangelium Dobromiri. II. Hälfte, p. 25: „жнвотъ wird durch жнзь und житне ersetzt...“. За точните места в евангелския текст вж. Славова, Т. Цит. съч., 53–55.

задължителн — оудалителн (60 μάκρυνον). В Пог. 64 се открива и вероятно първоначалното значение на глагола задължителн като синоним на оудалителн (в Супрасълския сборник). Може би А. Преображенски, А. Брюнкер и В. Кипарски са прави, когато извеждат *долг* от *долгий*, т.е. ‘това, което се налага да се чака, нещо, разгърнато във времето’ — връзка, която неоснователно М. Фасмер оспорва по интонационни съображения¹⁰⁹. Значението на представката *за-* се свързва с древното пространствено значение на аналогичния предлог в значение на отдалечаване на един предмет от друг или за следване на разстояние един от друг¹¹⁰.

заповѣдъ — казнь (31, 39 τὸ δόγμα). Неотбелязана досега е останала и тази синонимна двойка. Възможно е употребата на казнь в Супрасълския сборник да е била обусловена именно от контекста. В случая става дума за покоряване на заповедите на езическия княз. И в двата паметника със заповѣдъ и казнь се съчетава глаголът лежатн. Интересен паралел може да се направи в този случай със съчетанието му с дѣло и орѣднѣ в гадателните приписки на Бичковския псалтир и в преписа, поместен в Драголовия сборник¹¹¹. В подобни случаи значението му е същото, както едно от значенията на гръцкото κείμιαι — ‘определен съм, назначен съм, съществува, в сила е’¹¹². Интересно е, че и в български, и в гръцки е преосмислен глаголът *лежа*. Може би това значение на глагола да е гръцка заемка.

крѣпъкъзин — дов(л)ѣнн (48 γέννησις, 64). Съответствията пораждат няколко въпроса. За етимологията на корена, който се съдържа в довѣнн, в науката има като че ли, общо взето, единство. Според Ст. Младенов в довѣлѣсть е същият корен, както в *добър*, *добър* е от един корен с *гоба*, а последната дума е от индоевропейския корен **dhabh-* ‘подхождам, нагаждам’ (литовско *dabinti* ‘украсявам’, латвийско *daba* ‘природно качество’, латинско *faber* ‘занаятчия’, *fabre* ‘изкусно’, срв. у | *гоб-но*). Сродно с *добър* е според него и дѣвелъ, само че с друга отгласна степен¹¹³. В общи линии същата е констатацията на авторите на Българския етимологичен речник със съществена уговорка в статията за *гебел*, че връзките на тази дума с *доблест*, *гоба*, *добър* „не са сигурни“¹¹⁴. Според М. Фасмер *доблѣсть* е свързана с *гоба*, *добрый*, но трябва да се отдели по всяка вероятност от *гебелый*. И той в статията за *добрый* привежда сравнения с корена **dhab-* в старовисоконемското *tapfar*, нововисоконемското *tapfer* ‘храбър, силен, здрав, набит’ и привежда паралел с *гебелый*¹¹⁵. В случая е трудно да се установи връзката с *гоба*. Съмнение предизвиква семантичната връзка между литовското *daba* ‘природа, свойство, характер’, готското *gabadan* ‘подобавя, подхожда’ и литовското *dabar* ‘сега’.

¹⁰⁹ Преображенский, А. Этимологический словарь русского языка. Вып. 1. М., 1918, с. 188; Brückner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1927, p. 90; Kiparsky, V. Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen. Helsinki, 1934, p. 25; срв. Фасмер, М. Цит. съч., с. 524.

¹¹⁰ Илчев, П. Предлози. – В: Граматика на старобългарския език. С., 1991, с. 351.

¹¹¹ Тодоров, А. Гадателните приписки на Бичковския псалтир. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 181.

¹¹² Вж. напр. Liddell, H. G., R. Scott. A Greek-English Lexicon. Oxford, 1978; Lampe, G. W. H. A Patristic Greek Lexicon. Oxford, 1961.

¹¹³ Младенов, Ст. Правописен и етимологичен речник на българския език. С., 1941, с. 122, 129–130.

¹¹⁴ Български етимологичен речник, 328–329, 401–404.

¹¹⁵ Фасмер, М. Цит. съч., с. 490, 519–521.

народъ — множество (74, 76 πλήθος). За евангелския текст е много рядък преводът на гръцката дума с народъ (Марк. 3:7; Лук. 8:31). Много често е това в Апостола. Според Ягич употребата на народъ едновременно за гръцките думи ὄχλος, λαός, πλήθος, δῆμος е признак както на несвършен превод, така и на несвършенство в обозначаването на разнообразните семантични нюанси в организацията на обществото¹¹⁶.

наслаждѣти сѧ — насъиштати сѧ (45 ὀλολόαυω). Гръцката форма, достъпна от изданието, дава повече основание да се смята, че тук текстът е поблизък до Житието на Кондрат — ὀλολόαυω. Известно е обаче, че насъитѣти сѧ притежава значението 'наслаждавам се' още в стари паметници, като Ягичевия миней за ноември от 1097 г. и Пандектите на Антиох от XI в.

непрѣназѣнъизън — пронъизънъизън (52 πονηρός). Формата пронъизънъизън според Г. Баранкова е черта на превода при паметниците, възникнали в Преславската школа¹¹⁷. Т. Славова говори за редакторската преправка на съществуващите в Кирило-Методиевия превод думи лжкѧвъ и лжкѧвѣство с пронъизънъ и пронъизъство във втората (преславска) редакция. За лнцемѣрне (υλόκρισις) също се е използвала думата пронъизъство¹¹⁸. При редакциите на Псалтира гр. τὸ πονηρόν се превежда съвсем по друг начин в славянския текст. За по-старата редакция Карачорова възстановява зълоѧ, а за псалтирите, редактирани през XIV в. — лжкѧвѣ¹¹⁹. Непрѣназѣнъ и непрѣназѣнъизън се среща в Остромировото евангелие от 1056–1057 г., Изборника от 1073 г., 13 слова на Григорий Богослов, Пандектите на Антиох, при Йоан Екзарх, превода на Георгий Амартол¹²⁰.

протѧци по дѧстѣ — распѧти на дѧстѣ (3 ἀπλωθῆναι). Разликата в употребата на предлозите тук е обусловена от различните глаголи. В случая двойното предаване в славянските паметници може би се обуславя от гръцкия глагол. За разлика от него σῶναι има точно определено значение в Новия завет. Распѧти придобива същото значение в старобългарски вероятно след приемане на християнството. Думата естествено става една от най-употребителните думи в старобългарските паметници. Съществителното протѧженѣ има употреба, свързана със семантиката на глагола и в Изборника от 1073 г., (разво/нникъ протѧженѣ/емъ роуѣнъизънмъ/ на крнстѣ крнстосо/въ опира сѧ жнве/тъ въ породѣ въ до/моу цѣсарѣстѣмъ 15766–7)¹²¹.

реци — повѣдѧти (5 λέγω). И. Карачорова възстановява за кирило-методиевската редакция на Псалтира при Пс. 49:12 повѣмъ, а при група от псалтири в XIV в. рекъ¹²².

радънникъ — смръдъ (32 οἰκτρῶς τύχης). Обикновеното съответствие на смръдъ в паметниците е ἰδιώτης, privatus, plebeus. В новозаветния текст на ἰδιώτης отговаря простъ (Деян. 4:13), невѣжда (II Коринт. 11:6), неразоумъ,

¹¹⁶ Jagić, V. Zum altkirchenslavischen Apostolus..., p. 17.

¹¹⁷ Баранкова, Г. Лексикални особености в паметниците от Преславската книжовна школа. Изборник от 1073 г. и Шестоднев на Йоан Екзарх Български. – Език и литература, 37, 1982, № 1, 40–49. Вж. и Минчева, А. Старобългарският книжовен език..., с. 171.

¹¹⁸ Славова, Т. Цит. съч., 72–73.

¹¹⁹ Разликата се среща при Пс. 21:17, 27:4, 50:6, 72:8, 93:16, 93:23, 118:115. Вж. Карачорова, Ив. Цит. съч., с. 166, 176.

¹²⁰ Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 2. СПб., 1902, кол. 415.

¹²¹ Пак там, кол. 1600; Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 1. Изследвания и текст. С., 1991, с. 507; Т. 2. Речник-индекс. С., 1993, с. 141.

¹²² Карачорова, Ив. Цит. съч., с. 166.

неразоумнѣ¹²³. И двете думи са засвидетелствувани рано в паметниците. Думата *радннкъ* е важно свидетелство за названията на степените в социалната йерархия на старобългарското общество. Тя не се среща в старобългарските текстове, а в техни староруски преписи. Образувана е от съществителното *радъ*, което се открива в Изборника от 1073 г. в следния контекст: то тн соу польштннѣ н радннцн н хѣда радѣуѣн богатн . н небогатн . ови правѣднн . овиже неправѣднн (л. 212а21–22). В случая хѣда радѣуѣ отговаря на гръцкото ἐλάχιστοι γένει. Именно от това значение на *радъ* възхожда и думата *радзннкъ* в Житието на Кондрат. В 13 слова на Григорий Богослов думата съответствува на гр. ἀγεννής¹²⁴. За връзка на *радзннкъ* с преславските паметници пише Г. Баранкова¹²⁵. Възможен неин наследник е думата *вриг* ‘всички’ в родопските диалекти. Значението на *радзннкъ* като наименование в социалната йерархия на тези, които стоят след полуимотните и преди тези от лош или неблагороден род, се потвърждава от значението на *смръдъ* в западнославянските езици. *Zmurdi* заемат трето място след жупаните и войните¹²⁶. Не е ясно обаче дали двете думи са имали пълно семантично покритие в това си значение.

сѣпоустнтн – *посѣлатн* (82 ἐξ αποστέλλω). Думата *пуцал* в значението на ‘пращам’ е добре известна в днешните български народни говори. Среща се и в дамаскините. Според Т. Славова за преславската редакция е характерна *поустнтн*¹²⁷.

оубогъ – *ннштъ* (35 πένης). Подобно противопоставяне е по-известно за значението на гр. πτωχός. *Ннштъ* се употребява според Ягич по-често от *оубогъ*. В текста на Апостола например според него се употребява само *ннщъ* за πτωχός, но за πένης във II Коринт. 9:9 се среща *оубогъ*¹²⁸.

храмъ – *црѣквнштѣ* (102 ὁ ναός). Думата *црѣквнштѣ*, изглежда, е имала значение на ‘езически храм’. Срв. следните примери: *црѣквнще Артемидноу*; поемше его въ црѣквнштѣ, нстѣахъхъ (ἐν τῷ ἱερῷ); *црѣквнщъ ндолскыхъ отнюдъ не покрыван*, но складомъ *ннши*; н вестн а въ црѣквнштѣ коуѣмнрѣскоу¹²⁹. Употребата на втората дума в Супрасълския сборник вероятно се е определила от факта, че *храмъ* в езика на паметника се употребява в значение на ‘дом’. Всъщност това е и изконното нетерминологично значение на думата. По този начин *црѣквнштѣ* попада в друг синонимен ред заедно с *храмъ*, *храмнна*, *хѣвннна*, *домъ*, *горннца*¹³⁰. *Црѣквнштѣ* се среща от старобългарските паметници единствено в Супрасълския сборник¹³¹.

¹²³ Пенев, П. Към историята на Кирило-Методиевия превод на Апостола. – Кирило-Методиевски студии, 6, 1989, с. 227; Jagić, V. Zum altkirchenslavischen Apostolus..., p. 23.

¹²⁴ Срезневский, И. И. Материалы... Т. 3, 235–236, 448–449.

¹²⁵ Баранкова, Г. Цит. съч., 40–49.

¹²⁶ За наименованието и етимологията на думата *смръдъ* и свързаните с нея вж.: Добрев, Ив. За етимологията на старобългарските думи: *смръдъ*, *смръдѣти*, *смадъ*, *просмажда*-*ти*. – Български език, 27, 1977, № 3, 205–208.

¹²⁷ Славова, Т. Цит. съч., 103–104. В днешно време с това значение *посѣлатн* е характерно за западните говори, срв. Велчева, Б., А. Тодоров. Григорий Цамблак и обогатяването на българския език. – В: Българският петнадесети век. С., 1993.

¹²⁸ Jagić, V. Zum altkirchenslavischen Apostolus..., p. 75.

¹²⁹ Примерите са взети от Срезневский, И. И. Материалы... Т. 3, кол. 1442. Последният е също от Супрасълския сборник.

¹³⁰ Цейтлин, Р. М. Цит. съч., с. 149. Срв. и приведения превод на οἰκοδεσποτής като *чловѣкъ домовнѣ* (Мар. ев., Асем. ев., Сав.), *господнѣ храма* (Зогр. ев., Мар. ев., Асем. ев.), *господнѣ храмннѣ* (Зогр. ев., Мар. ев., Асем. ев.), но *господнѣ при* Мт. 13:27 в Зогр., Мар., Асем. и Унд. л. Вж. пак у Цейтлин, Р. М. Цит. съч., с. 209. Още Ягич обръща внимание върху разликите между отделните ръкописи с евангелски текст. Разпределението е *домъ* – *храмъ* – *храмнна*. Вж. Jagić, V. Evangelium Dobromiri, p. 41, 44.

¹³¹ Jagić, V. Evangelium Dobromiri, p. 49.

Към тези примери могат да се прибавят случаи като въсхъитнѣти — прѣльстѣти (50), нспастн — нзвалнѣти сѧ (78), лжкѧвѣство — оумзшлѧн (49), мжчн-телъ — сѣуѣць (91, 96), овладѣти — прѣдолѣти (67), прнлѣжнѣ — прѣдѣжнѣ (63), прѣслъзѣти сѧ — прѣплакатн (46), покортн сѧ — послоушати (19), сѧнъ — достѣннѣство (41), тѣмъ — знѣ (38).

Друг случай на отношения между двата текста е, когато гръцкият текст съответствува на Пог. 64 и е различен или липсва в Супрасълския сборник. Това са примери със словоредни замени (срв. 6: въпрашаашѣ анѣ-патъ слоугъ в Житието на Кондрат, но въпрашаашѣ слѣгъ анѣ-патъ в Супрасълския сборник, гр. ἡρώτα ὁ ἀνθύπατος τὴν τόξιν), наличието или присъствието в гръцкия текст и в Пог. 64 на цели пасажки или думи и обратният случай в Супрасълския сборник (срв. напр. 16, 23, 26, 47, 55, 59, 69, 71, 72, 76, 77, 80, 81, 89, 90, 101).

За обратния случай, когато единният гръцки текст на това място съвпада със Супрасълския сборник, но е различен или липсва в Пог. 64, също има примери (срв. 1, 10, 17, 21, 22, 37, 50, 56, 58, 65, 70, 75, 83, 91, 97).

Понякога известният гръцки текст не съвпада нито с един от двата преписа (15, 24, 40-44, 61, 64, 66, 68, 78). Макар гръцкият пасаж под № 78 да е по-близо до текста в Супрасълския сборник, все пак не се покрива напълно с него. По същия начин тук може да се причисли и пример като 49, където в Супрасълския сборник се открива формата днаколь, докато в гръцкия текст е τοῦ Βελίῳρ.

Извънредно важни са и случаите, когато разликата в гръцките текстове се открива и в славянските. Така например при 34 в староруския препис се открива кондратъ, докато Супрасълски сборник предпочита сѣгн. Двата гръцки текста на това място гласят ὁ ἄγιος и Κοδρῶτος. При 47 източнославянският текст гласи, както и един от гръцките и оу/вѣроу сомъ отираашѣ лицѣ свое (καὶ τῷ ὁραρίῳ κατέμαστε τὸ ἐαυτοῦ πρόσωπον εἶτα), но в Супрасълския сборник и в другия гръцки текст пасажът липсва. От гледна точка на словореда е показателна разликата при 92. Тук в Житието на Кондрат се чете снма же тако влаженѣ, а в Супрасълския сборник тѣма же тако. Гръцкият текст на това място се разделя на две: τοῦτων δὲ ὅτως... + Ἰωακίμως hV. По същия начин в 99 се чете в Житието на Кондрат въ слѣдъ нѣти сѣ ннѣ/мн въ аполоннѣ, а в Супрасълския сборник коупно н сѣ ннѣмн. въ слѣдѣствовати въ аполоннѣ, което съответствува на познатото ни гръцко състояние на текста: ἄμμι τοῖς ἄλλοις ἀκολουθεῖν ἐν τῇ Ἀπολλωνίᾳ V — ἄκ. ὁμ. τ. ἃ h.

И в двата паметника се среща една рядка синтактична конструкция. В староруския препис на Житието на Кондрат се открива един от малкото случаи с бъдеще време в миналото, една типична българска езикова черта. Примерът е дондеже чрѣва/ нма хотѣхъ нспастн на землю. В преписа в Супрасълския сборник към тази конструкция е добавен и глаголът наѣти, срв. дондеже чрѣва наѣннѣтъ хѣтѣти нзвалнѣти сѧ на земѣѣ. Значението на хѣтѣти в случая е напълно граматикализирано. В гръцкия текст този пасаж гласи ἕως οὗ τὰ ἔγκατα αὐτῶν ἐμελλοῦ πίπτειν ἐπὶ τὴν γῆν.

В текста си писачът на староруския препис допуска някои механични неточности, които го отличават от текста на Супрасълския сборник, като например при 29 анѣ-па в.м. анѣ-патъ в Супрасълския сборник (гр. ἀνθύπατος), кѣ в.м. кѣ-ѣ (гр. Σκύθης). За писарска грешка в Супрасълския сборник може да се говори в случай като 71 (срв. зълѣу дѣлѣу в Пог. 64, но зълѣу зѣлѣу в Супрасълския сборник (гр. κακοῦ πάυν).

Важен материал за връзката на двата паметника с традицията на библейския превод представя сравнението на псалтирните цитати в текста. В това отношение текстът в руския препис е по-близък до Синайския псалтир. Бяха проучени псалтирните цитати от цялата глава на Супрасълския сборник. Оказва се, че те нямат аналог в оцелелите до нас псалтирни текстове до XIV в. В цитата от П с. 1:1–2 Супрасълският сборник предлага четене, което е твърде различно от цялата предишна и последвала традиция на Псалтира: *блаженъ кстѣ мжжъ нже не ндетѣ на пжтѣ нечѣстнѣзихъ . н на съдалнштн пагоубнѣихъ не съде . нѣ вждетѣ въ законѣ гѣнъ воля еѣго*. Трудно е да се даде отговор, защо този текст се отличава от известния в славянската традиция пасаж *блаженъ мжжъ иже не ндетѣ на съвѣтъ нечѣстнѣзихъ:: ꙗко на пжтѣ грѣшнѣихъ не ста*. Би могло да се предположи, че става дума за обикновено пропускане на текста и по този начин са се слели част от първия и втория пасаж. Трябва да се отбележи обаче, че в староруски паметници от края на XIII в. нататък се среща *пж(оу)тъ* в значение на 'ведомство', *пж(оу)тъмъ* като 'отнасящ се до управлението на княжеските доходи'¹³². В цитата от Пс. 2:1–2 могат също да се открият интересни връзки. Докато в Супрасълския сборник (102.26–30) се чете *странъ* в Синайския псалтир се открива *азѣцн*. Четенето в сборника е характерно за втората евангелска редакция¹³³. Интерес предизвиква и срещащата се тук двойка *велнчѣтн са* (Супрасълски сборник) – *шатѣтн са* (Синайски псалтир). При цитата от Пс. 63:8–9 е важно различенето *ранъ* (Супрасълски сборник 112.11–13) – *ѣзъ* (Синайски псалтир). Извънреден интерес представлява и цитатът от Пс. 113:12–16. В Супрасълския сборник (104.1–8) се срещат думите *капншта поганъскаѣ*, *глаголатн*, *оуѣръѣтн*, *псажатн*, *оупѣватн*, на които в Синайския глаголически псалтир съответствуват *ндоли азѣкъ*, *възглаголатн*, *вндѣтн*, *осажатн*, *наддѣватн са*. Според Т. Славова за черта, присъща на втората редакция на Евангелието, може да се говори при съответствия като *многѣцн* (Супрасълски сборник 113.9–11) срещу *мъножнѣж* (Синайски глаг. псалтир). В този цитат от П с. 128.1–3 се среща и синонимната двойка *оудалнѣтн* (Супрасълски сборник) и *здалѣжнѣтн* (Синайски глаг. псалтир). Най-голям интерес предизвиква като че ли съответствието на цитата от Пс. 83:11 в Супрасълския сборник в сравнение с по-ранните псалтирни текстове. Срв. *азъ върахъ припадѣтн въ домъ вога моего пауче . некълн./ жнѣтн въ жнлцнхъ грѣшнѣихъ* (Супрасълски сборник 101.11–13) и *ѣзволнхъ примѣтн са въ домъ ѣа/ моего пауче : не же жнѣтн въ селѣхъ грѣшнѣихъ : (Синайски глаг. псалтир)*. Много близки до Синайския псалтир са и другите псалтирни текстове в този пасаж.

След анализа на съответствията в псалтирните цитати между Супрасълския сборник и Пог. 64, от една страна, и Синайския, Бичковския псалтир и други псалтирни текстове докъм края на XIII може да се направи изводът, че в преписа на Житието на Кондрат в Супрасълския сборник е запазена редакция на текста, съвсем различна от цялата съхранена до нас традиция на славянски текст на Псалтира. Това отрежда на Супрасълския сборник важно място в текстовата традиция. Ясно е, че в някои отделни случаи, както при Пс. 83:11, може да се предположи, че се касае за неразпознаване на цитата. Голямо различие между текста на

¹³² Срв. лат. pontifex от pons, pontis.

¹³³ Славова, Т. Цит. съч., 115–117.

библейските цитати и текста на библейските книги съществува и в Изборника от 1073 г. Вероятно това състоянието на текста е ранно. Възможно е хронологията му да е между Кирило-Методиевия превод и напълно редактираната преславска редакция. Що се отнася до Пог. 64, то неговите псалтирни цитати не са достатъчно ярко разграничени от двете първоначални редакции – кирило-методиевската в лицето на Синайския псалтир и втората (преславска) с представител Бичковския псалтир.

Сравнението на двата паметника помежду им позволява на Имре Тот да изкаже мнението, че двата текста представляват две различни редакции – мнение, изразено и от Огиенко.

От направената съпоставка се налага изводът, че отношенията между двата славянски текста не са отношения на редакции, а на два различни превода. Нито единият, нито другият текст съвпадат напълно с гръцките текстове, публикувани от Капалдо и предишните изследователи. Те и двата не са аналогични на двата най-ранни славянски преписа и не отразяват напълно нито един от преводите. Трудностите в намирането на ранен гръцки текст, който да отговаря на нашата цел, са известни. Неслучайно Алберт Ерхарт при възстановяването на стария гръцки предмитафрасов менологий за месец март като един от своите източници използва именно Супрасълския сборник. За автора значението на сборника за византистиката не подлежи на съмнение¹³⁴.

Трябва да се подчертае, че различието в двата текста не е различие между превод, правен в Моравия или Панония от Методий и неговите ученици, и превод, правен след тяхното идване в България. И за двата текста съществуват достатъчно доказателства, за да се твърди, че става дума за близост до втората славянска редакция на богослужебните книги текстове. Тук ще бъде уместно да се възрази срещу разбирането, че втората (или преславска) редакция е един еднократен акт. Напротив, от историята на текста на библейски книги като Евангелието, Апостола и Псалтира може да се твърди, че става дума за процес на непрекъснато усъвършестване на техниката на превода и техниката на писмото в тогавашна България. Затова и е било възможно да се появят два текста, които да притежават разликите, описани между Супрасълския сборник и Пог. 64. Ако трябва да се открие мястото на двата паметника в историята на текста на Житието на Кондрат, вероятно преводът в Супрасълския сборник предхожда този в Пог. 64.

В заключение могат да се обобщат следните изводи: 1. Руският текст на Житието на Кондрат е един от най-ранните източнославянски ръкописи – приблизително по едно и също време или по-рано от Остромировото евангелие от 1056–1056 г. 2. Житието на Кондрат има за свой оригинал ръкопис, близък до едноеровата школа с ѝ, но с някои особености на употребата на ъ, които го сближават със Супрасълския сборник, Зографските листове. 3. След като руският препис е толкова ранен, едноеровата школа само с ѝ очевидно е възникнала много по-рано. Несъмнени податки за това има в старобългарската епиграфика. 4. Тази школа е била изключително широко представена в старобългарския период. За разлика от едноеровата преславска школа с малък ер школата с голям ер не получава разпространение в Сърбия. 5. Влиянието на едноеровата писмена система само с ѝ в Киевска Русия е било осезателно. Най-силно влиянието е било в Северна Русия. Новгородските писмени паметници

¹³⁴ Ehrhardt, A. Die Überlieferung und Bestand der griechischen hagiographischen Handschriften. Berlin, 1937–1939.

са несъмнени свидетелства за това. 6. Едноеровата писмена система е проникнала в Киевска Русия в много ранен период. Вероятно това е станало в периода, непосредствено предхождащ официалната християнизация на източните славяни. 7. Текстове на Житието на Кондрат в Супрасълския сборник и в Пог. 64 не само са различни редакции, но и са представители на различни преводи. 8. Тези преводи не отразяват една и съща гръцка редакция на текста. 9. Гръцките текстове, дадени в изданието на Супрасълския сборник, не следват точно нито самия му текст, нито отговарят с точност на текста в Житието на Кондрат. 10. Псалтирните цитети в Супрасълския сборник показват редакция на текста, съвсем различна от познатите досега варианти до XIV в. Възможно е в някои от случаите те да не са били разпознавани като цитати. Вероятно подобно състояние на текстовете трябва да се отнесе към много ранен период на славянската писменост. 11. Т. нар. „втора (преславска) текстова редакция“ не е еднократен акт от времето в края на IX в., а обща тенденция към усъвършенстване на наличните преводи или към промяна на концепциите при новите преводи. Тенденция, продължила и след смъртта на цар Симеон по времето на Петър.

РАЗНОЧЕТИЕНИЯ В ТЕКСТА НА ЖИТИЕТО НА КОНДРАТ ОТ ПОГ. 64, СУПРАСЪЛСКИЯ СБОРНИК И ГРЪЦКИЯ ТЕКСТ В ИЗДАНИЕТО НА Й. ЗАИМОВ И М. КАПАЛДО

1. Пог. 64 1a1–7 (...)пѣхъ о ѿбѣѣ . зъра твоє/го дръзновенна • скорѣ/е оубо прѣложн са • Коѿдратъ рече • мое дръзновенне • нн тѣи • нн ꙗꙗ • нн ннъ істо • отънати отъ мене можеѣ •; Супр. сб. –; гр. –.

2. Пог. 64 1a10 ego съвлѣци; Супр. сб. 100.29 н съвлѣцин; гр. ἐκέλευσεν αὐτὸν.

3. Пог. 64 1a10–11 н по дъ/стѣ распати; Супр. сб. 100.29–30 ѿ на дѣ/стѣ протагъше; гр. καὶ ἐπὶ σάνιδος ἀπλωθῆναι.

4. Пог. 64 1a11–12 н внтн/ н жнламм гѣа; Супр. сб. 100.30–101.1 внтн н жнламм соуравамн// глагола; гр. καὶ τύπτεσθαι αὐτὸν βουνεύροις λέγων.

5. Пог. 64 1a12–13 рѣци / своє нма; Супр. сб. 101.1 повѣждъ сн ѿма; гр. εἰπέ σου τὸ ὄνομα.

6. Пог. 64 1a14–16 вѣ/прашааше аѿѣпатъ слоуѣзи; Супр. сб. 101.2–3 вѣпрашааше слѣ/ѣзи аѿѣпатъ; гр. ἤρωτα ὁ ἀνθύπατος τὴν τάξιν.

7. Пог. 64 1a16–17 ѣто са нарица/етъ; Супр. сб. 101.3 ѣто ѿма ѣмоу ѣстъ; гр. τίς λέγεται.

8. Пог. 64 1a17–18 коѿ/дрантъ; Супр. сб. 101.4 кодратъ; гр. Κοδρᾶτος

9. Пог. 64 1a20–21 поща/днте ego; Супр. сб. 101.5 поштаднте ѿ; гр. θέσασθε αὐτοῦ.

10. Пог. 64 1a21 вѣставнте; Супр. сб. 101.5–6 ѿ вѣставн/те; гр. καὶ ἐγεῖρατε ἡ.

11л. Пог. 64 1a22 ego отъ дръва; Супр. сб. 101.6 н отъ дръва; гр. αὐτοῦ ... ἀπὸ τοῦ ξύλου.

12. Пог. 64 1a24–25 н оукори/знь сътвори о себѣ; Супр. сб. 101.7 поуто прокудн чинъ своѿ; гр. ἐνυβρίσαι s (ἐνυβρίσας h) τὴν ἀξίαν σου.

13. Пог. 64 1a25–26 н [п]рнзвѣъ ego влнже; Супр. сб. 101.7–8 ѿ прн/звѣавъ ѿ влнзъ себе; гр. καὶ προσκαλεσάμενος αὐτὸν ἐγγύτερον.

14. Пог. 64 1a1–2 чесо ра/дн; Супр. сб. 101.8 поуто; гр. διὰ τί.

15. Πογ. 64 162–5 сана своего н рода •/ нн вѣ что же положнѣ •/ кѣ соуетънѣн вѣрѣ/ крѣтнѣнѣтѣ понде; Супр. сб. 101.9–10 санъ свон ѣ родѣ ѡставнѣн • кѣ соуетѣнѣн крѣтнѣнѣтѣ вѣрѣ прнѣтѣнн; гр. τὸ γένος καὶ τὴν ἀξίαν σου παραλογισάμενος τῇ ματαίᾳ θρυσκείᾳ τῶν χριστιανῶν συναπήχθης.

16. Πογ. 64 167 нзволнхъ прн/метатн сѧ вѣ домоу ѣа моѣго; Супр. сб. ѧзъ вѣрахъ прн/падатн вѣ домоу ѣа моѣго; гр. ἐξελεξάμην παραρριπτεῖσθαι ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ θεοῦ.

17. Πογ. 64 169 нлн жнтн; Супр. сб. 101.12–13 пауе • некълн •/ жнтн; гр. μᾶλλον ἢ οἰκεῖν.

18. Πογ. 64 169–10 вѣ жн/лнщнхъ грѣшъннхъ; Супр. сб. 101.13 вѣ жн-лнштнхъ грѣшъннхъ; гр. ἐν σκηνώματων ἁμαρτωλῶν.

19. Πογ. 64 1611–12 покори/ мн сѧ н жри ѣмъ; Супр. сб. 101.14–15 послон-шѧ мене ѣ покѣри/ воюмъ; гр. Πείσθητί μοι καὶ θῦσον τοῖς θεοῖς.

20. Πογ. 64 1612 акъи; Супр. сб. 101.15 ѣко; гр. ὡς.

21. Πογ. 64 1613 н; Супр. сб. –; гр. –.

22. Πογ. 64 1613 – оумърешн; Супр. сб. 101.15–16 зълѣ ѡмѣре/шн; гр. κακῶς ἀποθάνης.

23. Πογ. 64 1613–20 н/лн нѣш слзшлалъ запѡ/вѣдн цѣа • н сѣтнхъ во/ларѣ • н колнко отъ мѣ/жъ доврѣнхъ • н юуѣ/нзнхъ вѣставнша • нн ѣднн-моу крѣтнѣнѣтѣ жнтн; Супр. сб. –; гр. ἢ οὐκ ἤκουσας τὸ δόγμα τῶν βασιλέων καὶ τῆς ἱερᾶς συγκλήτου καὶ πόσαι μυριάδες ἀνδρῶν ἐναρέτων καὶ θαυμασίων ἐβεβαίωσαν μηδένα χριστιανὸν ζῆν.

24. Πογ. 64 1621 коѣдратъ; Супр. сб. 101.16 сѣтн кодратъ; гр. ὁ ἅγιος h – липсва в s.

25. Πογ. 64 1622–23 не шѣтѣкоѡ вѣ сѣвѣтѣ; Супр. сб. 101.16 не ѣдетъ на пѣтѣ; гр. οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ.

26. Πογ. 64 1624–25 н на пѣтн грѣшъннхъ не сѣа; Супр. сб. –; гр. καὶ ἐν ὁδῷ ἁμαρτωλῶν οὐκ ἔσθη.

27. Πογ. 64 1626–1в1 н на сѣдалнщн гоу//нтелъ не сѣде; Супр. сб. 101.18–19 ѣ на сѣдалнштн пагоуѣзннхъ/хъ не сѣде; гр. καὶ ἐπὶ καθέδραν λοιμῶν οὐκ ἐκάθισεν h – липсва в s.

28. Πογ. 64 1в1–12 нѡ вѣ зако/нѣ гнн во/лѧ его; Супр. сб. 101.19–20 нѣ вѣдетъ вѣ зако/нѣ гнн во/лѧ его; гр. ἀλλ' ἢ ἐν τῷ νόμῳ κυρίου τὸ θέλημα αὐτοῦ.

29. Πογ. 64 1в3 переннн аноуѣа; Супр. сб. 101.20 Пернннн аноуѣатъ; гр. Περίνιος ἀνθύπατος.

30. Πογ. 64 не прѣлнщн сѣе коѣдрате; Супр. сб. 101.20–21 не прѣ/лѣштн сѣе кодрате; гр. μὴ ἀπάτα σαυτὸν Κοδρᾶτε.

31. Πογ. 64 1в5–7 на вѣса во крѣтнѣнѣтѣ запѡвѣдъ цѣтѣ/лежнтѣ; Супр. сб. 101.21–22 ѡ вѣсѣкомъ во крѣтнѣнѣтѣ • казнѣ цѣсарѣска лежнтѣ; гр. κατὰ γὰρ παντὸς χριστιανοῦ τὸ δόγμα τῶν βασιλέων κεῖται.

32. Πογ. 64 1в9–10 радъннхъ; Супр. сб. 101.24 смрѣдъ; гр. οἰκτρᾶς τύχης.

33. Πογ. 64 1в10–11 того не ѡаднѣтѣ/сѣднще; Супр. сб. 101.24 то нн того поштѣднѣтѣ сѣдъ; гр. τούτου οὐ φείδεται τὸ δικαστήριον.

34. Πογ. 64 1в12 коѣдратъ; Супр. сб. 101.25 сѣтн; гр. ὁ ἅγιος h – Кодрѣтос s.

35. Πογ. 64 1в15 вогаѣтѣ нн оуѡгъ; Супр. сб. 101.26–27 вогаѣтѣ ѣ нн/штѣ; гр. πλούσιος καὶ πένης.

36. Πογ. 64 1в16 нн кѣѣ; Супр. сб. 101.27 нн кѣѣ; гр. οὐ Σκύτης.

37. Πογ. 64 1в18 вѣшн во ѣдннн ѣсмъ; Супр. сб. 101.28 вѣшн во ѡ госпѡдн ѣдннн ѣсмъ; гр. πάντες γὰρ ἐν κυρίῳ ἔσμεν.

38. Пог. 64 1в18–19 тѣ/мъ молю ти са; Супр. сб. 101.29 ჯანე მოლჳ თა; гр. διὸ παρακαλῶ σε.

39. Пог. 64 1в19–20 заповѣ/дн црѣ твоихъ н волѣхъ; Супр. сб. 101.29 казнь црѣскж • ѣ волѣрѣскж; гр. τὸ δόγμα τῶν βασιλέων καὶ τῆς συγκλήτου.

40. Пог. 64 1в23 роуѣ во мон; Супр. сб. 102.1 роуѣ мон; гр. —.

41. Пог. 64 1в23–24 н са/нъ; Супр. сб. 102.1 ѣ досто́нство; гр. —.

42. Пог. 64 1в24–25 н/же въ свѣтъ/лостн сѣтъ; Супр. сб. 102.1–2 ѣ/сѣтъ свѣтъ/лство ѣмжштнхъ; гр. —.

43. Пог. 64 1в26–1г2 [не] отъ ѣлѣкъ дѣнъ нмъ// сѣшннмъ • а оутро/ не сѣтъ; Супр. сб. 102.2–3 ѣ не отъ ѣлѣкъ ѣже дѣнесъ сѣтъ • ѣ оутрѣ не вѣдѣтъ; гр. —.

44. Пог. 64 1г3–4 Коудратъ реуе • ен ѣто/е ѣанне глетъ; Супр. сб. —; гр. —. Писачѣт на Пог. 64 повтаря неволно текста, който е написал вече на 1в12–13.

45. Пог. 64 1г5–7 поко/ри са • н насладн са жнѣнн н свѣта сего • н се гла; Супр. сб. 102.4–6 послонѣшн мене ѣ пожѣри • ѣ насѣшнн са жнѣнн сѣа ѣ свѣта сего • ѣ то глагола; гр. πείσθητί μοι καὶ θῦσον καὶ ἀπόλαυσον τῆς ζωῆς καὶ τοῦ φωτὸς τούτου.

46. Пог. 64 1г8–10 про/сѣзжн са сѣ възѣдѣжннмъ велнкомъ; Супр. сб. 102.6–7 проплака са сѣ стѣнанннмъ/ велнкомъ; гр. ἐδάκρυσε μετὰ στεναγμοῦ μεγάλου.

47. Пог. 64 1г10–12 н оу/броукомъ отирааше лице свое; Супр. сб. —; гр. липсва в ѣ — καὶ τῷ ὁραρίῳ κατεμασσε τὸ ἑαυτοῦ πρόσωπον εἴτα s.

48. Пог. 64 1г13 крѣпѣкѣжн же; Супр. сб. довлѣн же; гр. ὁ δὲ γενναῖος.

49. Пог. 64 1г15–18 не ѣнн прнла/ган жмнннго лѣка/вѣсѣа н пролнван/ сѣзжн; Супр. сб. 102.8–9 не прѣдѣлагаѣн мн жмннн/ оумѣшннн • ѣ днѣаолѣ не пролнван сѣзжъ; гр. μή μοι τὰ τοῦ δράκοντος προβάλλου πανουργεύματα καὶ τὰ τοῦ Βελίαρ πρόχει δάκρυα.

50. Пог. 64 1г19–20 не нмашн/ мене вѣсѣжнѣтн; Супр. сб. 102.10–11 не нмашн во мене прѣлѣсѣтн; гр. οὐδὲ γὰρ συναρπάσεις με.

51. Пог. 64 1г22 мажнмъ же воєвода; Супр. сб. 102.11 мажнмъ кназъ; гр. Μάξιμος ἡγεμὼν.

52. Пог. 64 1г23–24 непрнжнннннн ѣлѣуе; Супр. сб. 102.12 пронжннннннн ѣлѣуе; гр. πονηρότατε ἄνθρωπε.

53. Пог. 64 1г24–25 гѣ/мон велнко/лѣпннъ мллоуе/тъ та; Супр. сб. 102.12–13 госпѣднннъ мон велѣлѣпннн мллоуѣтъ та; гр. ὁ μεγαλοπρεπέστατος κύριος μου οἰκτεῖρει σε.

54. Пог. 64 2а1 аже прнѣлъ ѣ^{сн} • мжкѣ; Супр. сб. 113.2 ѣже прнжтъ мжкѣ; гр. αἷς ὑπεδέξω βασάνους.

55. Пог. 64 2а3 —; Супр. сб. 113.3 же; гр. —.

56. Пог. 64 2а5–6 мжкамн сво/нмн; Супр. сб. 113.4–5 мжкамн снмн твоѣ/мн; гр. τῶν βασάνων σου τούτων.

57. Пог. 64 2а7–12 пове/лѣ распатн его • н по/дѣпрѣтн рѣцѣ/ н нозѣ • н тнннн вн/тн его • прнлѣжнѣ/ по вѣсѣмоу тѣлоу; Супр. сб. 113.5–7 пове/лѣ/ прост-рѣтн н по ѣстроу камѣннѣ • ѣ вѣтн ѣ/говаждамн жнлаамн по вѣсѣмоу тѣлоу; гр. ἐκέλευσεν ἀποταθῆναι αὐτὸν εἰς τὸ λιθόστρωτον ... καὶ βουλεύοις ... τύπτεσθαι αὐτὸν ἐν ὅλῳ τῷ σώματι [...καὶ ὑπὸ τὰς χεῖρας αὐτοῦ] καὶ τοὺς πόδας ὑπόστῦλα γενέσθαι h | ... εὐτόνως h.

58. Пог. 64 2а13 блаженн же внемъ; Супр. сб. 113.8 внѣмъ же блаженннн; гр. τυπτόμενος δὲ ὁ μακάριος.

59. Пог. 64 2а16 отъ юностн мо/еа; Супр. сб. —; гр. ἐκ νεότητός μου h.

60. Пог. 64 2а20–21 $\zeta\alpha\lambda\lambda\alpha\zeta\eta/\omega\alpha$ βεζακονне свое; Супр. сб. 113.11 $\sigma\zeta\alpha\lambda\lambda\alpha$ βεζακονне $\acute{\eta}\chi\zeta$; гр. ἐμάκρυναν τὴν ἀνομίαν αὐτῶν.

61. Пог. 64 2а22 да љакоже; Супр. сб. 113.12 њ љако; гр. ὡς δὲ.

62. Πορ. 64 2α22.23 κοῖνα ψαλλῶμα; Супр. сб. 113.12 сѣкоуѣца ψαλλῶμα; гр. ἐτέλεσεν τὸν ψαλμὸν.

63. Πορ. 64 2α23–25 βΗ/ΑΤΕ ΠΗΛΕΒΖΗΝΪ· ΝΕ/ [γ]ΟΥΕΥΖ ΜΪΚΙΖΥ; Συμπ. σβ.
113.13 βΗΛΑΤΕ Η ΠΡΟΤΑΖΗΝΟ; ΓΡ. ΤΥΠΤΕΣΘΩ ΕΥΤΟΝΩΣ.

64. Пог. 64 2а26–261 [κ]ρῆπηςκῆν же кодрантз рече; Супр. сб. 113.13–14
 Δοβή же мжвєнн/кз кодратз рече; гр. ὁ δὲ μάρτυς τοῦ χριστοῦ ἔφη.

65. Пог. 64 261 бнн • бнн; Супр. сб. 113.14 бнѣте • бнѣте; гр. τύπτετε, τύπτετε.

66. Пог. 64 262–5 сѣмѣреннаго моего/мѣхѣ • плѣтѣ бо вѣдѣнши • дѣша же не нмашн/ вѣдѣннѣ; Супр. сб. 113.14–16 плѣтн/оубо пакостн творѣнши • а дѣша не вѣдѣн/ши; гр. σάρκα μὲν γὰρ ἀδικήσητε s. (+τὴν ψυχὴν δὲ μεγάλας προξενήσεται παρὰ κυρίου τὰς ἀμοιβάς ἡ).

67. Пог. 64 267–8 ζῆλον βίβου ὀβλαδάειν; Супр. сб. 113.16–17 ζῆλον βίβου πρῶδολῆλζ ιέειν; гр. κακοῦ δαίμονος ἐκυρίευσας.

68. Пог. 64 269 ¹кодрѣнтъ рече; Супр. сб. 113.17–18 ²ѣтън кодрѣтъ/ рече; гр. ὁ ἅγιος ἔφη.

69. Пог. 64 2610Γα моего; Супр. сб. 113.18 ἡΓα моего; гр. τὸν κύριόν μου.

70. Πορ. 64 2610 κα; Сурр. сб. 113.18 к̅ χα; гр. Ἰησοῦν Χριστόν.

71. Πορ. 64 2610–11 ζῆλος/ δῖλος; Супр. сб. 113.18–19 ζῆλος/ζῖλος; гр. κακοῦ πάυν.

72. Πορ. 64 2612–13 $\nu\lambda\sigma\epsilon\mu\omicron\upsilon/\epsilon\gamma\omicron \nu\omicron\eta\eta\lambda\upsilon\tau\epsilon\upsilon\omicron\upsilon$; Супр. сб. 113.19–20 $\nu\lambda\sigma\epsilon\mu\omicron\upsilon/\nu\omicron\eta\eta\lambda\upsilon\tau\epsilon\upsilon\omicron\upsilon$ $\acute{\iota}\epsilon\gamma\omicron$; гр. πάσης αὐτοῦ τῆς στρατειᾶς.

73. Пог. 64 2613Гъ; Супр. сб. господниъ; гр. κύριος.

74. Πορ. 64 2617–18 να/ρο,δου γε οτ/δα,δ'ωσι/δ'μνην; Супр. сб. 113.22–23 множѣствоу же братѣ/а ѡтвѣштавѣшемъ ѡмнѣн; гр. τοῦ δὲ πλῆθους τῶν ἀδελφῶν ἀναπεμφάντων τὸ ἀμήν.

75. Ποτ. 64 2619–20 ραζγνῆβαις же сѧ ан-φυπατς зѣλο; Супр. сб. 113.23–24 ραζγνῆβαις сѧ зѣло ан-φυπατς; гр. ὀργισφθεῖς σφόδρα ὁ ἀνθύπατος.

76. Πορ. 64 2620–22 πορε/λτς ατη δβα καα οτς/ ναροδα; Συμπ. σβ. 113.24–25 ποβε/λτς ατη/ οτς μνοχῶετβα δ,ζβα μπκα; гр. ἐκέλευσεν συλληφθῆναι δύο τινάς ἐκ τοῦ πληθους.

77. Пог. 64 2620–22 н прнвекстн/ прѣдъз нъ; Супр. сб. 113.25–26 ѣ прнвекстн ѣ к нѣмѹ; гр. καὶ ἀχρῆσαι ἐνώπιον αὐτοῦ.

78. Πορ. 64 2624–2в10 пове/лѣ обѣснѣзше стрѣзѣ/ти· н оствѣнѣзъ влѣже//
нааго кодрѣнта· о влѣженѣамъ саторниѣ/и роуфниѣ прѣзѣзно/вѣша· тако во
бѣста·н/менѣ· обѣшенома же/ нма бѣивѣшема· толико/ ѣа пове/лѣ стрѣзѣти н/гѣ-
тѣи· доѣдеже ѣрѣва/ нма хѣтѣахъ нспастѣ на землю; Супр. сб. 113.27–5862
остѣвнѣзъ сѣааго кодрѣнта· ѡ влѣженѣѣ/мъ саторниѣ/и роуфниѣ наѣа пѣитѣ/ти· се
во бѣастѣ ѣмени ѣѣ· повѣснѣз/ же ѣа пове/лѣ дѣзѣти жѣлѣзѣи н/гѣтѣи// доѣдеже
ѣрѣва наѣзѣнѣтѣ хѣтѣѣи ѣзѣалѣтѣ сѣа на земьѣ; гр. ἑάσας τὸν ἅγιον Κοδρᾶτον
τοῖς περὶ τὸν ἅγιον Σατορνῖνον καὶ Ρουφῖνον, ταῦτα γὰρ ἦν τὰ ὀνόματα αὐτῶν,
ἐσχόλαζεν. Κρεμασθέντων δὲ αὐτῶν, ἐπὶ τοσοῦτον αὐτοὺς ἐκέλευσεν ξέεσθαι
τοῖς ὄνυξιν, ἕως οὐ τὰ ἔγκατα αὐτῶν ἔμελλου πίπτειν ἐπὶ τὴν γῆν.

79. Πορ. 64 2В12-13 πρѣстола/цѣю; Супр. сб. 114.3-4 πρѣдъ/стоашѣѣ; гр. τοὺς περιεστώτας.

80. Πορ. 64 2в13–14 ΜΟΛΗΤΗ ΖΔ/ ΝΗΔ, Супр. сб. 114.4–5 ΜΟΛΗΤΗ СΔ ΒΟΓΟΥ/ ΖΔ ΝΗΔ; гр. εὐχεσθαι ὑπὲρ αὐτῶν.

THE LIFE OF ST. CODRAT – THE ORIGINAL HISTORY OF ITS SLAVONIC TEXT AND THE DEVELOPMENT OF THE OLD-BULGARIAN SPELLING SYSTEM WITH LETTER Ъ

Andrey Boyadzhiev (Bulgaria)

(Summary)

The paper treats the problems of the graphics and the orthography of *Vita Codrati*, an Old-Russian parchment fragment from the 11th century. It is considered to be one of the oldest Russian manuscripts, written approximately at the time of the Ostromir Gospel (1056–1057). The Russian *Vita Codrati* has been copied out from an Old-Bulgarian one-*yer* (ъ) antigraph. The investigation shows, that the type of orthography, found in *Vita Codrati* appeared very early and already in the 10th century it was widely used in the Bulgarian scriptoria. Unlike the one-*yer* orthography with ѣ, it was not popular in Serbia. The orthography with ѡ only was very common in Novgorod in the 11th and 12th centuries and the author suggests that it came from Bulgaria to the East Slavic lands very early, perhaps before the official Christianisation of the Kievan Rus. The comparison between the text in the Old-Russian copy and the same text in the Codex Suprasliensis shows that there were two translations from two different Greek texts.

DER BULGARISCHE URSPRUNG DES IZBORNİK VON 1076

William Veder (Niederlande)

Für Bonjo St. Angelov

Die Forschung an der dritten datierten slavischen Handschrift, dem *Izbornik von 1076* (Cod. St. Petersburg, RNB, Ermitaznyj 20, SK 5) hat heute gut 220 Jahre Tradition. Geprägt wurde sie positiv vom Postulat der Originalität des Denkmals (Ščerbatov 1770:iv erklärte, es sei 'in russischer Sprache geschrieben', und Vostokov apud Peninskij 1828:252 erklärte, es sei 'besonders interessant als Ausdruck der Gedanken eines neugebildeten Slaven') und negativ von der Vernachlässigung elementarer Regeln der Philologie. Mit beiden Prägungen hat die Forschungstradition des *Izbornik* der Buch-, Sprach-, Literatur- und Kulturgeschichte der *Slavia Orthodoxa* insgesamt Schaden zugefügt, der aber wohl zu Nutzen gemacht werden kann, wenn er nur baldmöglichst aufgearbeitet wird.

Die Philologie hat auszugehen von den kodikologischen Tatsachen: sie muss zunächst feststellen, wie die gegebene Handschrift verfertigt und wie sie erhalten ist. Im Falle des *Izbornik* wurde die Forschung während der ersten 195 Jahre ohne umfassende kodikologische Analyse der Handschrift betrieben. Dies hatte zur Folge, daß unzweifelhafte Indizien gegen das Postulat der Originalität vernachlässigt wurden (siehe Veder 1980, 1985:145), und daß Textverluste durch mechanische Defekte, die wesentlich Einfluß auf die Identifizierung des Inhaltes der Handschrift haben, nicht erkannt wurden (siehe Veder 1983b:19–20, 34). Darum dürfen Forschungsergebnisse, die die erste umfassende Beschreibung der Handschrift (Golyšenko 1965) nicht berücksichtigen, ohne nachträgliche Kontrolle aus kodikologischer Sicht nicht weiterverwertet werden.

Die Philologie hat weiterhin auszugehen von den paläographischen Tatsachen: sie muß feststellen, wer was wie geschrieben hat. Im Falle des *Izbornik* wurde die Forschung während der ersten 195 Jahre ohne umfassende paläographische Analyse der Handschrift betrieben. Samarov 1848 hatte zwar bereits auf die Tatsache hingewiesen, daß die ursprüngliche Schrift in späterer Zeit restauriert wurde, aber erst 118 Jahre nach Beginn der Forschung wurde die Unterscheidung von Original und Restauration als ernsthaftes Problem erkannt (Sobolevskij 1888), das erst mehr als 75 Jahre später systematisch bearbeitet wurde (Erastov 1962, Golyšenko 1965). Dies hatte zur Folge, daß nicht eher erkannt wurde, daß zwei Schreiber mit unterschiedlichen Schreibgewohnheiten sich die Abschreibearbeit geteilt haben (siehe auch

Veder 1985:145). Darum dürfen Forschungsergebnisse von vor 1965 nicht ohne nachträgliche Kontrolle aus paläographischer Sicht weiterverwendet werden.

Endlich hat die Philologie auszugehen von den textologischen Tatsachen: sie muß feststellen, welchen Inhalt die Handschrift hat und wie er zustande gekommen ist. Da die Identifizierung von Texten bis zu einem gewissen Grade unabhängig von der Lösung der kodikologischen und paläographischen Probleme vorgenommen werden kann, hat gerade auf diesem Gebiet die Forschung einiges geleistet: nach 195 Jahren war gut die Hälfte der Texte des *Izbornik* identifiziert, ein Jahr später, dank der Edition von Kotkov 1965, bereits gut zwei Drittel, und noch einmal 27 Jahre später so gut wie die Gesamtheit (Veder 1992b). Aber die Philologie darf sich mit der Identifizierung des Inhaltes allein nicht begnügen, und schon gar nicht mit der Identifizierung allein seiner griechischen Quellen. Die Forschung muß auch noch feststellen, wie er zustande gekommen ist, und gerade in dieser Hinsicht hat sie weitgehend versagt. Sie hat nämlich versäumt, den *Izbornik* in seinen Beziehungen zu anderen slavischen Handschriften zu betrachten. Es scheint, alsob die Forscher davon ausgingen, daß das hohe Alter der Handschrift andere Beziehungen als die direkter oder indirekter Paternität zu jüngeren slavischen Handschriften ausschloß (nur zum älteren *Izbornik von 1073*, Cod. Moskva, GIM, Synod. 1043, SK 4, wurde die Beziehung der Filiation eingeräumt). Das Versäumnis, Alter und Rang von Handschriften sorgfältig zu unterscheiden, führte folgerichtig zu bizarren Hypothesen (siehe die Übersichten bei Ševčenko 1966:736 und Veder 1983b:14–15) und endlich zu wissenschaftlicher Kurzsichtigkeit: Kopreeva 1979, die als erste eine der vollständigeren Abschriften der Hauptquelle des *Izbornik* beschrieb, war außerstande ihre Entdeckung als solche zu würdigen. Dies hatte zur Folge, daß die Textgestalt der Handschrift bis heute Gegenstand der Spekulation bleiben konnte und daß ihr Standort innerhalb des slavischen Schrifttums bisher nahezu unerkant blieb. Darum dürfen Aussagen über Textgestalt und literarhistorischen Standort des *Izbornik* nicht ohne nachträgliche Kontrolle an anderen slavische Handschriften (siehe Veder 1983b, 1992b) weiterverwendet werden.

Den schwersten Schaden der hier kurz aufgezeigten Fehler trägt die Sprachgeschichte. Da die textologische Dimension der Forschung nahezu völlig verwahrlost wurde, ist keine der bisher vertretenen Auffassungen über Wörter und Formen des *Izbornik* haltbar. Der 'russische' sprachliche Charakter der Texte ist im wesentlichen rein deklarativ; andersartige Merkmale sind im Laufe der Forschungstradition in den Schatten gerückt. Velčeva 1979:97 hat noch immer weitgehend recht mit ihrem harten Urteil: „Tatsache ist, daß weder die Sprache noch die Rechtschreibung des Denkmals bis heute Gegenstand ernsthafter und umfassender Untersuchung gewesen sind. Dies gilt auch für die im *Izbornik* enthaltenen Daten zur russischen Sprachgeschichte.“

Im Folgenden fasse ich die Ergebnisse meiner textologischen Arbeit der vergangenen 14 Jahre am *Izbornik* und verwandten Handschriften zusammen und versuche, der weiteren Forschung eine gesicherte Basis zu bieten.

A. Der *Izbornik von 1076*

Das Kolophon (f. 276) und die kodikologischen, paläographischen und textologischen Daten dieser Handschrift lassen die nachfolgenden Schlüsse zu:

1. Die Handschrift ist im März-Dezember des Jahres 1076 in der Kiever Rus' angefertigt von zwei Kopisten. Der Entstehungsort ist vermutlich Kiev oder seine unmittelbare Umgebung, da das Kolophon den Kiever Grossfürsten und nicht einen lokalen Fürsten erwähnt (Veder 1985:145).

2. Keiner der beiden Kopisten war südslavischer Herkunft, da beide ukrainisch-weißrussische Fehler gegen die Orthographie ihrer Vorlage machen (4× ѣ|н, 2× е|н, 5× н|ы, 1× е|о, 1× лє|ло, 2× рь|ор, 5× вѣ-|оу-, 4× -цѣ|-кѣ, siehe Rott-Zebrowski 1974, der aber auch bereits südslavisch nachgewiesene Abweichungen auflistet).

3. Die Arbeit der Kopisten bestand in der Abschrift einer Vorlage gegebenen Umfanges, da die Nahtstellen ihrer Arbeit weder mit kodikologischen, noch mit textologischen Nahtstellen zusammenfallen (Veder 1985:145) und da ihre nachweislich dialektgebundene Fehlerquote gegen Ende der Arbeit merklich abnimmt (Kopist A Text 1-644: 13×, Text 645-982a: 5×, Kopist B Text 982b-1069: 6×, Kopist A Text 1070-1128: 0×).

4. Der Text der Vorlage wurde vollständig und ohne absichtliche redaktionelle Eingriffe abgeschrieben, da auch Kolphon (f. 275v) mit abgeschrieben wurde (Veder 1980).

РЕЦА. НМЕРКОУДЕТАВРМНЛЕНАБ
 ААННУМУАДНТАНГА . . .
 РИУСТАРЕЦА. УЛВІЗНМТЖМЕ
 РТАПРДООУММА. НАВІАІЗУА.
 ОУТОЛЕНТАПРЖНМАГАНДЮ . . .
 РИУПАІСН. НЖЕНІТАДОВЕРЖІАН
 ТНВХІЖН. НСПІЛНЕНАБЛАГЪ . . .
 РИУСТАРЕЦАЛЮБАНТА. АНАБРА
 ТАІВОНГОГНБААІА. ПОДОКЕНІ
 НІТАТІСОУЩІМОУБОНЪ . . .
 РИСТАРЕЦА. МІСОТЕЖІМНМОУЦІЮ.
 РНЮІЕНІЖІПРЖТОМІМОУ. НАН
 ЦЕСВОН ѿВРАЩАІА. КЪБЛАГЪМН
 ГОБЕСДОРІА. СІЦЕГОРНЮІЕНЪБЫ
 БАНТА. Н . . . ЖЕНАМЛТЪПРЖ
 ІТОІА. Н . . . НЕУІТАІПОМІІІІІ.
 ПРН . . . МБЛА . . .
 РЕПА . . . ІГНІСТАВЪ ѿЛЮБОМНРЬ
 ІТВА. НАЛЮБОІАІТАІА. ѿВЕРЖІ
 ІК . . . ІРЕН. ІЗБЛІЦНПОЛЫІІІ.
 ѿВЕРЖІСАТЪЛА. ННОБОНІМО
 АНТА. РАУБЫНРАВДНМАРОНН

B. Der *Izbornik des sündigen Johannes*

Dieser Name muß, dem Kolophon der Vorlage entsprechend, der Vorlage des *Izbornik von 1076* gegeben werden. Bonju St. Angelov hat zwei partielle südslavische Abschriften aus dem 14.–16. Jahrhundert entdeckt (Angelov 1979:21–37), deren Existenz beweist, dass die direkte Vorlage des *Izbornik* ihrerseits auf einen Archetype zurückgeht, der im südslavischen Gebiet eine, wenn auch beschränkte, Tradition hatte. Denn für die ostslavische Abschrift von 1076 kann keine Abschreibetradition nachgewiesen werden, womit der Gedanke an Rückwanderungsgut aus dem ostslavischen nach dem südslavischen Bereich hinfällig ist.

Ein schlüssigerer Beweis für den bulgarischen Ursprung des Archetyps des *Izbornik* des sündigen Johannes ist schwer zu liefern, es sei denn, man könnte die Tradition durchbrechen, die den geringfügigen Verstößen gegen die altsbulgarische Grammatik in der Abschrift von 1076 größeres Gewicht beimißt, als der Treue in der gesamten Textüberlieferung. Wohl ist es möglich aus zwei verschiedenen Bereichen überzeugende Indizienbeweise zu liefern:

C. Die Quellen des *Izbornik des sündigen Johannes* sind bulgarischen Ursprungs

Der *Izbornik* des sündigen Johannes wurde aus 3–5 verschiedenen Quellen zusammengestellt, von denen wenigstens zwei nachweislich bulgarischen Ursprungs sind:

1. Der *Knjažij Izbornik*, so genannt nach dem Kolophon der Vorlage (f. 275v) in der Handschrift von 1076, die Hauptquelle (Texte 8–53, 83–981, 983–988, 991–999, 1002–1088, 1106–1127). Sie ist bulgarischen Ursprungs, da alle Handschriften, die ihren Text enthalten, auch die ostslavischen, nachweislich bulgarische Dialektmerkmale in der Orthographie aufweisen (Veder 1983b:30).

2. Die Quelle der Texte 54–83, einzig erhalten in partieller Abschrift (Nowak 1987).

3. Die Quelle oder Quellen der Texte 982 und 1089–1105 (Veder 1983b, 1992b) und sowie 1–7, siehe Veder 1986.

4. Das *Protopaterikon Scaligeri* (Texte 989–990, 1000–1001), deren erhaltene Abschriften keinerlei augenfällige Dialektmerkmale enthalten und für deren bulgarischen Ursprung auf die Indizien ad D. unten verwiesen werden muß.

D. Die Kompilationskunst, die dem *Izbornik des sündigen Johannes* zugrunde liegt, ist bulgarischen Ursprungs

Der *Izbornik* des sündigen Johannes ist der Endpunkt einer ganzen Kette von, den Quellen und der Technik nach, eng miteinander verbundenen Kompilationen (Veder 1983a, 1992), die seit ca. 919 in Bulgarien angefertigt wurden, zunächst aus dem Griechischen übersetzt (*Izbornik des Zaren Simeon*, Dinekov 1991), dann direkt daraus kompiliert (*Zlatostruj*, Thomson 1982; Exarch Johannes, *Homilien*, Capaldo 1983), später zusammengestellt aus vorliegenden slavischen Übersetzungen aus dem Griechischen (*Minejnyj Izbornik*, Bulanin 1991; *Paterik Egipetskij Kratkij*, Limonis, Veder 1979). Für solche Kompilationen war eine Bibliothek benötigt, wie sie nur in traditionsreichen Bildungszentren wie Preslav vorhanden war, und ein Kreis von Benutzern mit Erfahrung in der Anfertigung und Interesse im Lesen

von Kompilationen. Es gibt keinerlei Hinweise darauf, daß in Kiev in den 88 Jahren seit der Taufe der Rus' solche Bedingungen existierten. Es ist also auch aus dieser Hinsicht abwegig, den Endpunkt von der Kette zu trennen und an anderem Ort anzusiedeln.

Zur Aufarbeitung des aus der schief geprägten Forschungstradition entstandenen Schadens schlage ich konkret Folgendes vor:

a) die einzelnen Texte des *Izbornik von 1076* in der Gesamtheit ihrer Überlieferung bis in jüngste Zeit zu untersuchen und die einzelnen Stadia ihrer Entwicklung, also sowohl das älteste, wie die jüngeren, zu analysieren (siehe als Beispiel Veder 1992a);

b) die Handschriften, in denen die Texte a) tradiert sind, so zu analysieren, daß die Textkonfigurationen, die mit den einzelnen Entwicklungsstadien korrelieren, deutlich hervortreten;

c) die Quellen der einzelnen Textkonfiguration, das heißt der einzelnen Kompilationen, zu bestimmen; und schließlich

d) die relative Chronologie der Kompilationen c) zu bestimmen. Wen dieses Programm erfüllt ist, läßt sich nicht nur der Standort des *Izbornik* in der slavischen Buch-, Literatur- und Kulturgeschichte sehr genau bestimmen, sondern auch der verwandten Kompilationen. Ausserdem läßt sich dann erst, und zwar für jede Kompilation gesondert, einschlägiges Quellenmaterial für die Sprachgeschichte der *Slavia Orthodoxa* gewinnen.

LITERATUR

- Angelov 1979 А н г е л о в, Б. Ст. За три съчинения в Симеоновите сборници. – Старобългарска литература, 5, 1979, 10–37.
- Bulanin 1991 Бу л а н и н, Д. Неизвестный источник Изборника 1076 г. – ТОДРЛ, 44, 1991, 161–178.
- Capaldo 1983 С а р а л д о, М. Art compilatoire et technique de traduction dans l'homélie de Jean le Prêtre sur le Baptême du Seigneur. – Полата кзынгопсына, 8, 1983, 2–14.
- Dinekov 1991 Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 1. Изследвания и текст. Ред. П. Динеков. С., 1991.
- Erastov 1962 Е р а с т о в, Д. П. Оптико-фотографическое исследование рукописи. – Вопросы реставрации и консервации. М. – Л., 1962, repr. Kotkov 1965, 129–134.
- Golyšenko 1965 Г о л ы ш е н к о, В. С. Палеографическое описание. Воспроизведение текста. – В: Изборник 1076 года. М., 1965, 30–128, 135–147.
- Kopreeva 1979 К о п р е е в а, Т. Н. Новые данные для изучения текста Изборника 1076 года. – Проблемы источниковедческого изучения рукописных и старопечатных фондов. Сборник научных трудов. Л., 1979, 92–112.
- Kotkov 1965 Изборник 1076 года. С. И. К о т к о в, (Изд.). М., 1965.
- Nowak, Veder 1987 Н о в а к, Р., У. Ф е д е р. За приноса на Методиевите ученици в тълкувателната литература. – Кирило-Методиевски студии, 4, 1987, 304–310.
- Peninskij 1828 П е н и н с к и й, И. Славянская хрестоматия. СПб., 1828.
- Rott-Zebrowski 1974 R o t t - Z e b r o w s k i, T. Ukrainische cechy glosowe w Izborniku Światosława z 1076 roku. – Acta Universitatis Palackianae Olomucensia. Facultas philosophica. Philologica, 36 (= Slavistický sborník Olomoucko-Lublinský). Praha, 1974, 167–176.
- Saharov 1848 С а х а р о в, И. П. Славяно-русская библиография. Т. 2. СПб., 1848.
- Ščerbatov 1770 Ш е р б а т о в, М. М. История российская от древнейших времен. Т. 1. СПб., 1770.
- Ševčenko 1966 Š e v č e n k o, I. On Some Sources of Prince Svjatoslav's Izbornik of the Year 1076. – In: Orbis Scriptus. München, 1966, 723–738.
- SK Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII в. М., 1984.

- Thomson 1982 T h o m s o n, F. J. Chrysostomika Palaeoslavica. A Preliminary Study of the Sources of the Chrysorrhoeas (Zlatostruy) Collection. – *Cyrrillomethodianum*, 6, 1982, 1–65.
- Veder 1979 Ф е д е р, У. Патерик Египетский Краткий – переделка Патерика Египетского до 1076 года. – *Palaeobulgarica*, 3, 1979, № 1, 8–34.
- 1980 V e d e r, W. R. Der sündige Johannes und das Russisch des 11. Jahrhunderts. – *Studies in Slavic and General Linguistics*, 1, 1980, 433–437.
- 1983a V e d e r, W. R. La basse littérature du Premier empire bulgare. – *Atti dell'80 congresso internazionale di studi sull'alto medioevo*. Spoleto, 1983, 359–367.
- 1983b V e d e r, W. R. The 'Izbornik of John the Sinner': A Compilation of Compilations. – *Полата кзингописнама*, 8, 1983, 15–37.
- 1985 Ф е д е р, У. Р. К изучении орфографии Изборника 1076 года и его антиграфа. – В: *Paléographie et diplomatique slaves*. T. 2. S., 1985, 145–166.
- 1986 V e d e r, W. R. Three Early Slavic Treatises on Reading. – *Studia Slavica mediaevalia et humanistica Riccardo Picchio dicata*. Roma, 1986, 717–730.
- 1992a V e d e r, W. R. The Merciful Nestor and Sozomen: Early Russian Text Transmission in a Stratigraphic Perspective. – *Studies in Slavic and General Linguistics*, 17, 1992 (im Druck).
- 1992b V e d e r, W. R. The Edificational Prose of Kievan Rus'. Cambridge (Harvard Library of Early Ukrainian Literature, im Druck).
- Velčeva 1979 В е л ч е в а, Б. Изборникът от 1076 г. като източник на данни за историята на българския език. – *Старобългарска литература*, 5, 1979, 97–100.

THE BULGARIAN ORIGIN OF THE FLORILEGIUM OF 1076

William Veder (Netherlands)

(Summary)

The analysis of the data extracted from the Florilegium points to the following conclusions: 1) The manuscript was written in March-December 1076 in the Kievan Rus (probably in Kiev or in its environs) by two copyists; 2) Neither of the copyists was of South Slav origin; 3) The work consisted in copying a model of a fixed range; 4) The text of the model was copied in full and without noticeable editorial interventions; 5) The name of the “sinful John” should be referred to the model of the Florilegium of 1076, proof of which are the copies of the 14th–16th c. discovered by B. Angelov; 6) The sources of the Florilegium of the “sinful John” are of Bulgarian origin; 7) The art of compilation which rests at the basis of the Florilegium of the “sinful John” developed on Bulgarian soil. Its applications required a library and a literary centre with established traditions in enlightenment which only Preslav could be.

The article suggests concrete ways of surmounting the shortcomings stemming from the years long traditions in studying the Florilegium of 1076.

**ПРОЕКТ
ЗА КРИТИЧЕСКО ИЗДАНИЕ
НА СТАРОБЪЛГАРСКОТО ТЕТРАЕВАНГЕЛИЕ
РЕКОНСТРУИРАН КИРИЛО-МЕТОДИЕВ ТЕКСТ
С РАЗНОЧЕТИНИЯ И КРИТИЧЕСКИ АПАРАТ**

Татяна Славова, Иван Добрев (България)

Публикацията има за цел да запознае славистичната общественост с методите и досегашните резултати от работата ни върху реконструкцията на Кирило-Методиевия евангелски превод, както и с нашите проучвания върху историята на българските евангелски редакции до епохата на Българското възрождане.

Предвижда се реконструкцията на старобългарското тетраевангелие да стане въз основа на запазените най-стари преписи (Мариинско, Зографско, Галичко евангелие) в съпоставка с апракосевангелската и покъсната тетраевангелска традиция сред православните славяни, както и с византийския тетраевангелски текст.

Проектът (глава II и V от Евангелието на Матей) съдържа:

1. *Реконструиран старобългарски текст* със следната правописна норма – предаване на ъ с ъ, на з със з, на ѓ с ѓ и само един знак за малка носовка (а). Морфологичната нормализация се основава на установената в науката практика. В случаите, когато нито един от обследваните преписи не отразява предлаганата в старобългарските граматички парадигма, реконструкцията се придържа към реално засвидетелствуваното в ръкописите.

2. *Гръцки текст*, приведен в съответствие със старобългарската реконструкция. Негова първооснова е тетраевангелието на Гръцката патриаршеска църква (ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ), което в по-голяма степен от научните критически издания се доближава до старобългарската традиция. Там, където ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ се отличава от реконструирувания старобългарски текст, като гръцка успоредица е предпочетен най-близкият вариант, заимствуван от друг източник.

3. *Разночетения*, посочващи всички отклонения от реконструирувания старобългарски текст, които не са от фонетично-правописно естество. Приведени са и византийските варианти, от които те зависят. Спазен е оригиналният правопис на първия от посочените при изброяването па-метници.

4. *Евангелски цитати* в произведения на български книжовници от IX и X в. като извор за проучване на ранна версия, незасвидетелствувана в оцелелите евангелски преписи.

Основна задача на реконструкцията е да послужи като материал за историята на Кирило-Методиевия евангелски превод – неговото възникване, възприемане, разпространение и преработка сред православните славяни до появата на старопечатната богослужерна книга. Досегашните ни изследвания и събраният от нас достатъчен по обем съпоставителен материал показват, че всички основни редакции на първоначалните Кирило-Методиеви преводи са свързани с български държавни, книжовни и църковни средища (Преслав, Света гора, Търново), откъдето евангелската традиция след епохата на Кирил и Методий се е разпространявала сред по-близки и по-далечни народи.

Разночетенията свидетелствуват за три основни типа различия от реконструираното Тетраевангелие:

а) Апракосевангелска редакция, отразена не само в изборните евангелия, но и на места в някои по-късни четириевангелия, които преписватите са привеждали в съответствие с Апракосевангелието. В едни случаи тази редакция представя особеностите на първоначалния Кирило-Методиев евангелски превод, а в други случаи – резултатите от вторичната обработка на старобългарското Апракосевангелие, извършена през X в. в Македония.

б) Преславска редакция, възникнала през епохата на цар Симеон и представена предимно в значителна част от пространните изборни евангелия (по технически причини тя не е отразена достатъчно пълно в предложения по-долу текстово-критичен апарат; предстои цялостна обработка на още няколко основни извора).

в) Атонска редакция от края на XIII и началото на XIV в., засвидетелствувана в тетраевангелията след тази епоха. Като търновска редакция тя се е разпространила през XV в. във Влашко и Молдова.

ПРИВЛЕЧЕНИ РЪКОПИСИ

1. Зографско четириевангелие от X в. РНБ (Глаг. 1). Издание: J a g i ć, V. *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus, olim Zographensis nunc Petropolitanus*. Berolini, 1879.

2. Мариинско четириевангелие от X в. РГБ (Григ. 6, М. 1689). Издание: J a g i ć, V. *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus*. Berolini–S. Peterburg, 1883.

3. Асеманиево изборно евангелие от XI в. Рим, Ватиканска библиотека (Cod. Slav. 3). Издание: V a j s, J., J. Kurz. *Evangelium Assemani. Codex Vaticanus 3. Slavicus glagoliticus*. Vol. 2. Praeae, 1955.

4. Савино изборно евангелие (Савина книга) от XI в. РГАДА (ф- 381, № 14). Издание: Щ е п к и н, В. Савина книга. СПб., 1903.

5. Остромирово изборно евангелие от 1056–1057 г. РНБ (Ф. п. I. 5). Издание: В о с т о к о в, А. Остромирово евангелие 1056–1057 г. С приложением греческого текста евангелии и грамматическими объяснениями. СПб., 1843.

6. Боянски палимпсест (изборно евангелие) от XI в. РГБ (Григ. № 8, М. 1690). Издание: Д о б р е в, Ив. Глаголическият текст на Боянския палимпсест. Старобългарски паметник от XI век. С., 1972.

7. Архангелско изборно евангелие от 1092 г. РГБ (ф. 178, № 1666).

Издание: Архангельское евангелие 1092 г. Издание Румянцевского музея. М., 1912.

8. Добромирово четириевангелие от XII в. РНБ (Q. п. I. 55); Синай, манастир „Св. Екатерина“. Издание: Велчева, Б. Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII век. С., 1975.

9. Типографско изборно евангелие от XII в., РГАДА (Типографское собрание № 6). Неиздадено.

10. Галичко четириевангелие от 1143–1144 г. ГИМ (Син. 40.4). Издание: Архим. Амфилохий. Четвероевангелие 1144 г. Исправленное по древним славянским памятникам, согласно греческому подлиннику, с изображениями. Т. 1–2. М., 1882–1883.

11. Мирославова пълно изборно евангелие от 1191 г. НББ. Издание: Родич, Н., Гюванович. Мирославчево јеванђеље. Београд, 1986.

12. Вълканово пълно изборно евангелие от началото на XIII в. РНБ (F. п. I. 82). Издание: Врана, Ј. Вуканово јеванђеље. Београд, 1976.

13. Боянско изборно евангелие от XIII в. РГБ (ф. 87, № 8, М. 1690). Неиздадено.

14. Врачанско пълно изборно евангелие от XIII в. НБКМ (№ 19). Издание: Цонев, Б. Врачанско евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. С., 1914 (Български старини, кн. 4).

15. Рашко четириевангелие от средата на XIII в. Хилендар (№ 22). Неиздадено.

16. Мокрополско четириевангелие от средата на XIII в. Остров Крк. Неиздадено.

17. Църкоleshко изборно евангелие от средата на XIII в. Дечански манастир (Цркoлeз бр. 1). Неиздадено.

18. Банишко четириевангелие от XIII в. НБКМ (№ 847). Издание: Дограмаджиева, Е., Брайков. Банишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. С., 1981.

19. Изборно евангелие от XIII в. (Кохно). ОГНБ (№ 183, шифр 1/3). Издание: Коссеков, Н. Евангелие Кохно. Болгарский памятник XIII век., С., 1986.

20. Карейско четириевангелие от 1317–1318 г. Зограф. Неиздадено.

21. Дечанско четириевангелие от XIII в. РНБ, Гильф. 4.

22. Хилендарско изборно евангелие от XIII в. Хилендар (№ 8).

23. Атинско (Макариево) четириевангелие от XIII в. Атинска библиотека (№ 1796). Неиздадено.

24. Богданово четириевангелие от края на XIII в. ЈАЗУ. Неиздадено.

25. Тертерово четириевангелие от 1321–1322 г. Хилендар (С. 7); РНБ (F. п. I. 84). Неиздадено.

26. Николско четириевангелие от XIV в. НББ (№ 112). Издание: Даничић, П. Никольско јеванђеље. Београд, 1864.

27. Старосръбско четириевангелие (Софийско) от 1342 г. НБКМ (№ 455). Неиздадено.

28. Старосръбско четириевангелие (Серско) от 1354 г. Лондон, Британски музей (add. ms 39 6262). Неиздадено.

29. Чудовски Нов завет на митрополит Алексей от 1354–1355 г.

30. Лондонско четириевангелие от 1355–1356 г. Лондон, Британски музей (add. ms 39 627). Неиздадено.

31. Рилско четириевангелие от 1360–1361 г. НБКМ (№ 82). Неиздадено.

32. Търговишко печатно четириевангелие от 1512 г. НБКМ (№ 260).

В текстово-критичния апарат паметниците са отбелязани със следните съкращения (цифрата в скоби препраща към по-горния списък):

Arch (7), Assem (3), Ath (23), Ban (18), Bogd (24), *Bojan (6), Bojan (13), Chil (22), Crk (17), Cud (29), Dbrm (8), Deč (21), Gal (10), Kar (20), Koch (19), Lond (30), Mar (2), Mir (11), Mokr (16), Nik (26), Ostr (5), Raš (15), Ril (31), Sav (4), Ser (28), Sof (27), Tărg (32), Tert (25), Typ (9), Vlāk (12), Vrač (14), Zogr (1).

С курсив са отбелязани онези паметници, чиито разночетения не са извлечени пряко от текста, а по указания на други изследвачи. Чудовският Нов завет се посочва спорадично, като хронологически ориентир само в случаите, когато в него за пръв път е засвидетелствувана нявкоя особеност на атонската редакция.

МТН. II

1 $\overline{\text{HCOY}}$ же рождышѡу сѧ вѣз вѣтлѣемѣ нѡденсцѣемѣ· вѣ дѣнн нрѡда $\overline{\text{ЦРѢ}}$ · сѧ вѣзсѣн отъ вѣстоцъ прѣдѣ вѣрлѣмъ·

Τοῦ δὲ Ἰησοῦ γεννηθέντος ἐν Βηθλέεμ τῆς Ἰουδαίας, ἐν ἡμέραις Ἡρώδου τοῦ βασιλέως, ἰδδὸν μάγοι ἀπὸ ἀνατολῶν παρεγένοντο εἰς Ἱεροσόλυμα

Assem, Sav, Ostr, Arch, Mir, Ath, Deč sine же; Assem, Ostr вѣлѣомн; Mir нѡденсцѣ; Ban, Koch, Sof, Cud, Tărg н сѧ вѣзсѣн; Ostr, Nik вѣстоцѧ; Sof прѣдѣше ѿ вѣстоцѧ; Ostr, Arch, Gal, Deč, Tert, Sof, Ser, Lond, Tărg прѣдѡша.

2 $\overline{\text{ГЛЖШТЕ}}$ · кѣдѣ естъ рождѣн сѧ $\overline{\text{ЦРѢ}}$ нѡденсцѣ· вѣдѣхомъ бо зѣвѣдѣ егѡ на вѣстоцѣ н прѣдѡмъ поклонѣтѣ сѧ емоу·

λέγοντες· Ποῦ ἐστὶν ὁ τεχνεὺς βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων; εἶδομεν γὰρ αὐτοῦ τὸν ἀστέρα ἐν τῇ ἀνατολῇ· καὶ ἤλθομεν προσκυνῆσαι αὐτῷ.

Ban ктѡ ѣ; Mir, Ban, Nik, Raš, Mokr, Ath, Lond нѡдѣнскѧ; Crk жѣдѡвѣскѧ; Tert sine бо; Tert вѣдѣхомъ емоу зѣвѣдѣ; Sav, Ostr, Gal, Ban, Deč, Tert, Ath, Sof, Ser, Lond, Ril, Tărg прѣдѡхомъ; Arch нѡдохомъ; Ban, Koch, Ath, Tert, Nik, Sof, Ser, Lond, Ril, Tărg поклонѣтѣ сѧ; Mir поклонѣтѣ сѧ прѣдѣ нѣмъ.

3 оуслѣшавъ же нрѡдъ $\overline{\text{ЦРѢ}}$ сѣмѧте сѧ· н всѣхъ нѣрлѣмъ сѣ нѣмъ·
'Ακούσας δὲ Ἡρώδης ὁ βασιλεὺς ἐταράχθη, καὶ πᾶσα Ἱεροσόλυμα μετ' αὐτοῦ·

Assem, Arch, Gal, Crk, Ath, Bogd, Tert, Ser, Lond, Tărg слѣшавъ; Tert, Ser, Lond, Tărg сѣмѣтѣ сѧ; Sof н сѣмѣте сѧ; Deč сѣн нѣрлѣмѧне; Tert вѣсѣ ѣерѡсолѣмѧ.

4 н сѣвѣравъ всѧ архѣереѧ н кѣзнѣнѣнѣкѣзѧ лѡдѣскѣзѧ· вѣпрѣшѡашѣ ѧ· кѣдѣ $\overline{\text{ХЪ}}$ рѡждѣетъ сѧ·

καὶ συναγαγὼν πάντας τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ γραμματεῖς τοῦ λαοῦ, ἐπυνθάνετο παρ' αὐτῶν, ποῦ ὁ Χριστὸς γεννᾶται.

Crk sine н prae сѣвѣравъ; Sav, Ban, Koch, Ath, Deč, Ser, Lond сѣвѣрѧ; Crk сѣвѣравъ же; Arch sine всѧ; Deč старѣншѣнѣзѧ loco архѣереѧ; Tert sine н prae кѣзнѣнѣнѣкѣзѧ; Deč лѡдѣскѣзѧ; Nik нѡдѣскѣне; Sav н вѣпрѣшѡашѣ; Deč вѣпрѣшѡашѧ; Ban вѣпрѣшѡашѣ.

5 онн же рѣша емоу· вѣз вѣтлѣемѣ нѡденсцѣемѣ· тако бо пѣсѧно естъ прѡрокѡмъ·
οἱ δὲ εἶπαν αὐτῷ, Ἐν Βηθλέεμ τῆς Ἰουδαίας, οὕτως γὰρ γέγραπται διὰ τοῦ προφήτου.

Ostr, Arch, Sof, Ser, Lond рѣшѡша; Assem, Ostr вѣлѣомн; Tert нѣце; Gal sine бо; Tert пѣсѧ сѧ; Ath ѣ пѣсѧно; Assem sine прѡрокѡмъ; Ban прѡрѣком $\overline{\text{ГЛЖНМЪ}}$.

6 н тѣзѧ вѣтлѣеме зѣмле нѡдѡва· ннѣнѣмъ же мѣнѣшн сѣн вѣз вѣлѣдѣкѧхъ нѡдѡва·
хъ· нс тѣбе бо нѣнѣдетъ вѣлѣдѣкѧ· нже оупасетъ лѡдѣн моѧ нѣрлѣ·

Καὶ σύ, Βηωλέεμ, γῆ Ἰούδα, οὐδαμῶς ἐλαχίστη εἶ ἐν τοῖς ἡγεμόσιν Ἰούδα ἐκ σοῦ γὰρ ἐξελεύσεται ἡγούμενος, ὅστις ποιμενεῖ τὸν λαόν μου τὸν Ἰσραήλ.

Ban менша; Assem, Gal, Mir, Ban, Lond, Tārg воѣ; Arch ѿлекъ; Ath, Ril нгоүмөн; Mir въласетъ; Tert оуластъ; Assem, Ban люди евоа.

7 ТОГДА НРОДЪ ТАН ПРΗΖΒΑΒΖ ΒΛΖΧΕΒΖ· НСПΖІТА ОТЪ ННХЪ ВРѢМА ЪВЛЫШАА СА ΖΒЪΖΔΖΙ·

Τότε Ἡρώδης, λάθρα καλέσας τοὺς μάγους, ἠκρίβωσε παρ' αὐτῶν τὸν χρόνον τοῦ φαινομένου ἀστέρος·

Ostr, Gal, Raš, Mokr, Ban, Sof отан; Ban, Deč, Tārg прнзба; Deč влзвн; Ban, Sof н нспзита; Lond нспзитоааше; Tert годинн; Ban, Ath, Nik, Sof ѡвльшн са.

8 Н ПОСЛАВЪ А ВЪ ВПТЛЕЕМЪ РЕЧЕ· ШЪДЪШЕ НСПΖІТАНТЕ НΖΒѢСТНО О ОТРОУАТН· ЕΓΔΑ ЖЕ ОБРАШТЕТЕ ВΖΖΒѢСТНТЕ ΜΗ· ΔΑ Η ΑΖЪ ШЪДЪ ПОΚΛΟΝΗЖ СА ΕΜΟΥ·

καὶ πέμψας αὐτοὺς εἰς Βηθλέεμ εἶπε, Πορευθέντες ἐξετάσατε ἀκριβῶς περὶ τοῦ παιδίου· ἐπὰν δὲ εὔρετε, ἀπαγγείλατέ μοι, ὅπως κἀγὼ ἐλθὼν προσκυνήσω αὐτῷ.

Ostr sine а; Tert, Tārg пославъ нхъ; Koch нрѣ; Ath, Lond, Tārg нзвѣстн нспзитанте, ἀκριβῶς ἐξετάσατε; Mir нзвѣстннѣ; Ostr, Tert о отроуате; Assem, Ban, Sof н егдa; Assem егдa обраштите; Tert, Sof же н вбрашете; Sav, Mir, Nik, Lond обрашете е; Deč, Sof, Ril вбрашете н; Sav, Ostr повѣднте loco вззвѣстнте; Ath, Ser, Lond, Tārg ѡко да н; Tert, Tārg прншедъ; Arch add. н ѡвръшнше езкрвннша евоа post кмоу.

9 ΟΝΗ ЖЕ ПОСΛΟΥΣΑΒΖШЕ ЦРѢ НΔЖ· Н СЕ ΖΒѢΖΔΑ ΙΚЖЕ ΒΗΔ΄ΨΗΑ ΝΑ ΒΖСТОЦѢ НΔ΄ΨΑШЕ ПРѢДЪ ННМН· ΔΟΝΔΔЖЕ ПРШЪДЪШН СТА ВРΖΧΟΥ НΔΕЖЕ БѢ ОΤΡΟΥΑ·

Οἱ δὲ ἀκούσαντες τοῦ βασιλέως ἐπορεύθησαν· καὶ ἰδοὺ ὁ ἀστήρ, ὃν εἶδον ἐν τῇ ἀνατολῇ, προῆγεν αὐτούς, ἕως ἐλθὼν ἔστη ἐπάνω οὗ ᾧ ἦν τὸ παιδίον.

Ban слоушавше; Tert слышавше; Sav, Ostr, Arch, Gal, Deč, Sof, Ser, Lond, Tārg ндошa; Tert втндошa; Assem Δондeжe; Gal се абынъ звѣзда; Crk шъдъшн; Tert дондeжe ндошa; Tert н ста; Sav на врѣху; Nik бысть.

10 ΒΗΔ΄ΨΑШЕ ЖЕ ΖΒѢΖΔЖ· ΒΖΖΔΡΑΔΟΒΑША СА ΡΑΔΟСТНΗЖ ВΕΛΗΕЖ Ζ΢ΛΟ· ἰδόντες δὲ τὸν ἀστέρα, ἐχάρησαν χαρὰν μεγάλην σφόδρα.

Ban, Sof н внд΄вше; Deč внд΄вшн; Ban sine же; Ostr, Gal, Mokr, Sof, Ril велнкож.

11 Н ВЪШЪДЪШЕ ВЪ ΧΡΑΜΗΝЖ· ΒΗΔ΄ΨΗΑ ΟΤΡΟΥΑ СЪ ΜΑΡНΗЖ ΜΑΤΕРНΗЖ ΕΓΟ· Н ΠΑΔЪШЕ ПОΚΛΟΝΗША СА ΕΜΟΥ· Н ΟΤΒΕΡΖЪШЕ ΕΖΚΡΟΒНШІТА ΕΒΟѢ ПРННѢСА ΕΜΟΥ ΔΑΡΖІ ΖΛΑΤΟ Н ΑНΒΑΝЪ Н СΜΝΡНЖ·

καὶ ἐλθόντες εἰς τὴν οἰκίαν, εἶδον τὸ παιδίον μετὰ Μαρίας τῆς μητρὸς αὐτοῦ, καὶ πεσόντες προσεκύνησαν αὐτῷ, καὶ ἀνοίξαντες τοὺς θησαυροὺς αὐτῶν προσήνεγκαν αὐτῷ δῶρα, χρυσὸν καὶ λίβανον καὶ σμύρναν.

Deč шъдъше; Ser, Lond, Tārg прнѣшнше; Sav вшъдъше же; Ril падъше се; Nik н post евоѣ; Sav, Ostr, Arch, Gal, Ban, Deč, Tert, Sof, Ser, Lond, Tārg прннесошa; Nik прннѣше; Mir, Ban, Nik, Ril змнрѣно.

12 Н ΟΤΒΕΤЪΖ ПРННМЪШЕ ВЪ СЪНѢ· НЕ ВΖΖΒΡΑΤНША СА ΚЪ НΡΟΔΟΥ· ΝΖ ННѢМЪ ΠЖΤМЪ ΟΤΗΔЖ ВЪ СΤΡΑΝЖ СΒΟΙЖ·

καὶ χρηματισθέντες κατ' ὄναρ μὴ ἀνακάμψαι πρὸς Ἡρώδην, δι' ἄλλης ὁδοῦ ἀνεχώρησαν εἰς τὴν χώραν αὐτῶν.

Arch н то прннмъше; Tert нзвѣтъ; Ser, Tārg вѣтъ; Ban н не; Ostr, Gal, Bogd, Ser, Tārg вззвратнн са; Mir вьзвращатн се; Tert къ нродоу; Lond къ народоу; Deč на ннѣмъ; Tert о ннѣмъ пжтн; Ser, Lond, Ril sine нъ; Ostr, Arch, Gal, Deč, Ras, Bogd, Tert, Sof, Ser, Lond, Ril, Tārg отндошa.

Vlg responso accepto.

13 ошѣдзшѣмъ же нмъ· се ангелъ г҃нѣ въ сѣнѣ вѣн са нωснφου γλα· вѣстаѣз поимн отроуа н матерѣ его· н бѣжн въ егнпѣтъ· н бѣдн тоу донѣдеже тн реκκ· хоштѣтъ бо нроуа нскатн отроуате да погочѣтъ е·

Ἀναχωρησάτων δὲ αὐτῶν, ἰδὺ ἄγγελος Κυρίου κατ' ὄναρ φαίνεται τῷ Ἰωσήφ, λέγων, Ἐγερθεὶς παράλαβε τὸ παιδίον καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ, καὶ φεύγε εἰς Αἴγυπτον, καὶ ἴσθι ἐκεῖ ἕως ἂν εἶπω σοι· μέλλει γὰρ Ἡρώδης ζητεῖν τὸ παιδίον, τοῦ ἀπολέσαι αὐτό.

Nik, Lond ωтшѣдзшмъ; Mir, Ban, Koch, Deč, Ser, Tărg ωшѣдзшмъ; Assem, Arch, Ser sine же; Assem, Sav, Ostr, Arch, Mir, Raš, Mokr, Crk, Koch, Deč, Ser ошѣдзшмъ влзхѣмъ; Koch н се; Assem, Deč, Tert, Ril, Tărg вѣн са въ сѣнѣ, φαίνεται κατ' ὄναρ; Sav нωснφовн; Deč, Nik вѣстани; Sof н поимн; Tert прнмнн; Čud, Lond, Tărg таѣ; Lond, Ril, Tărg дондеже аще реκκ; Assem, Mir, Nik, Lond, Ril, Tărg реκκ тн; Ban, Lond sine да; Arch да н погочѣтъ; Tert да н погочѣтъ.

14 онъ же вѣстаѣз поатъ отроуа н матерѣ его нωштнѣ· н отнде въ егнпѣтъ·
Ὁ δὲ ἐγερθεὶς παρέλαβε τὸ παιδίον καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ νυκτὸς, καὶ ἀνεχώρησεν εἰς Αἴγυπτον.

Arch, Deč поа; Tert поимъ; Ban, Deč, Ser мѣре; Tert матерѣ; Ser нде.

15 н бѣ тоу до оуимрѣтнѣ нроуова· да сѣбѣдетъ са реуеное отъ г҃а пророкомъ г҃лѣштемъ· отъ егнпѣта влзъвахъ с҃на моего·

καὶ ἦν ἐκεῖ ἕως τῆς τελευτῆς Ἡρώδου· ἵνα πληρωθῇ τὸ ῥηθὲν ὑπὸ τοῦ Κυρίου διὰ τοῦ προφήτου λέγοντος, Ἐξ Αἰγύπτου ἐκάλεσα τὸν υἱόν μου.

Nik вытъ; Čud, Tărg таѣ; Assem, Arch, Ban, Koch оуимрѣтнѣ; *Bojan, Deč да н; Tert прроков г҃лашомъ; Ban, Deč, Nik, Ril г҃лашмъ; Tert, Lond прнзѣхъ; Assem, Sav, Ostr, *Bojan, Arch, Koch, Deč, Nik, Sof, Ser, Tărg снз мон.

16 тогда нроуа вѣдѣвъ вѣко порѣганъ вѣстѣ отъ влзхѣвъ· разнѣѣѣ са зѣло· н посѣлаѣз нзѣн вѣса отроκзѣ сѣштѣа въ вѣтлѣемѣ н въ вѣсѣхъ прѣдѣлѣхъ его· отъ дзѣоу лѣтоу н ннже по вѣременн· еже нспзѣта отъ влзхѣвъ·

Τότε Ἡρώδης, ἰδὼν ὅτι ἐνεπαίχθη ὑπὸ τῶν μάγων, ἐθυμώθη λίαν, καὶ ἀποστείλας ἀνέιλε πάντας τοὺς παῖδας τοὺς ἐν Βηθλέεμ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ὀρίοις αὐτῆς, ἀπὸ διετοῦς καὶ κατωτέρω, κατὰ τὸν χρόνον ὃν ἠκρίβωσε παρὰ τῶν μάγων.

Sav порѣганъ етъ; Tărg порѣганъ вывъ; Ban, Sof, Tărg влѣховъ; Nik влѣхавъ; Sav, *Bojan, Mir, Ban, Deč, Nik разнѣѣѣѣ са; Koch н разнѣѣѣѣ са; Arch нзѣн отроκзѣ; Gal млддѣннѣа; Bogd вѣса ѡроуѣнѣа; Ser, Lond, Tărg дѣтн; Sav, *Bojan, Ban сѣштѣа; Assem вѣнѣлѣемн; Crk ѡ вѣсѣхъ прѣдѣлѣ; Assem, Sav, Ostr, *Bojan, Arch, Mir, Ban, Koch, Tert, Nik, Lond, Ril прѣдѣлѣхъ еѣа; Arch н ѡ дзѣоу; Mir о ннже; Ser, Lond, Ril ннжше; Tărg ннжаншѣе; Assem, Mir, Crk по лѣтоу; Sav же нспзѣта; Koch, Tert нже нспзѣта; Tert, Ril нспытаѣ; Tărg влзхѣв.

17 тогда сѣбѣстѣ са реуеное нѣремнемъ пророкомъ г҃лѣштннмъ·

Τότε ἐπληρώθη τὸ ῥηθὲν ὑπὸ Ἱερεμίου τοῦ προφήτου, λέγοντος,

Arch, Mir, Gal, Deč, Bogd, Crk, Sof тѣгда; Ban sine реуеное; Arch прркм нѣремнемъ; Gal прроков нѣремн г҃лашомъ; Ban, Deč, Nik, Ril г҃лашмъ; Sav г҃лашмъ.

18 гласъ въ рамѣ слышанъ вѣстѣ· плачь н рѣданнѣ н вѣплъ мѣногъ· рахнѣл плаѣштн са ѡадъ сѣонхъ н не хотѣашѣ оутѣшнтн са вѣко не сѣтъ·

Φωνὴ ἐν Ῥαμᾷ ἠκούσθη, θρήνος καὶ κλαυθμὸς καὶ ὀδυρμὸς πολὺς, Ῥαχὴλ κλαίουσα τὰ τέκνα αὐτῆς· καὶ οὐκ ἤθελε παρακληθῆναι, ὅτι οὐκ εἰσὶ.

Gal гласъ велн; Deč глѣ велнкъ; Sav, Koch оу рама; Ban оу рамамъ; *Bojan въ оурама; Gal, Deč sine оу рама; Sof драмъ; Ril рама; Tert оуслышанъ; Arch, Ban н плачь; *Bojan рѣданнѣ; Tert рыданнѣ н плачь; Arch, Deč рахнѣл; Mir рахнан; Arch плаѣшнѣо; Arch, Raš, Mokr sine са post плаѣштн; *Bojan, Koch плаѣштнѣ са; Ril плаѣшнѣх се; Ban ѡ ѡа; Arch са оутѣшнтн; Deč, Sof сѣсѣтъ.

Const оу рама (Pericopae).

19 οὐμῆρῳσιον γε ἡροδοῦ· σε ἀγγελᾶς γῆν βῆ ζῆντῆ βῆ σα νοσηφου βῆ εἰνπῆτῆ·
Τελευτήσαντος δὲ τοῦ Ἡρώδου, ἰδού, ἄγγελος Κυρίου κατ' ὄναρ φαίνεται
τῷ Ἰωσήφ ἐν Αἰγύπτῳ.

Ban η οὔμερσιω; Arch ηροδοβη; Ban η σε; Koch η ἀγγᾶς; Gal αβῆ σα βῆ ζῆντῆ; φαίνεται κατ' ὄναρ;
*Bojan add γᾶ post νοσηφου.

20 γᾶ. βῆσταβῆ ποιμη οτροῦα η ματερῆ εγο· η ηδη βῆ ζεμλιῆ ηζᾶβᾶ· ηζμῆσιω
βο ησκῶστην δῖα οτροῦατε·

λέγων, Ἐγερθεῖς παράλαβε τὸ παιδίον καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ, καὶ πορεύου
εἰς γῆν Ἰσραήλ. τεθνήκασι γὰρ οἱ ζητοῦντες τὴν ψυχὴν τοῦ παιδίου.

*Bojan sine γᾶ; Nik βῆστανη; Ban, Deč, Tert μῆρε; Arch ηζηδη; Lond ιερηλεβα; Arch, Gal
ηζμῆσιω; Bogd, Tert οὔμῆρσιω; Assem, Deč ησκῶστην; *Bojan, Nik ησκῶμε; Sav, Ostr, Gal, Koch,
Sof, Tărg ημῶμει; Tert, Ril ημῶμην; Sof ωτροῦετη.

21 ονῶ γε βῆσταβῆ ποατῶ οτροῦα η ματερῆ εγο· η βῆζηδε βῆ ζεμλιῆ ηζᾶβᾶ·
Ὁ δὲ ἐγερθεῖς παρέλαβε τὸ παιδίον καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ, καὶ εἰσήλθεν εἰς
γῆν Ἰσραήλ.

Arch, Ser ποα; Tert ματερε; Mir sine η ματερῆ εγο; Bogd, Tărg πρηнде loco βῆζηδε, ἦλθεν.

22 σλῑσιωαβῆ γε βῆκο ἀρχελαη ὑβсарѣтвочѣтῶ βῆ ηюден βῆ ηροδα μῆστο οῖα
своѣго· ογβοῦ σα тамо ητη· βῆсѣтῶ γε πρηημῶ βῆ ζῆντῆ· οτηδε βῆ στранη γαλληненск·
Ἀκούσας δὲ ὅτι Ἀρχέλαος βασιλεύει ἐπὶ τῆς Ἰουδαίας ἀντὶ Ἡρώδου τοῦ
πατρὸς αὐτοῦ ἐφοβήθη ἐκεῖ ἀπελθεῖν. χρηματισθεῖς δὲ κατ' ὄναρ, ἀνεχώρησεν
εἰς τὰ μέρη τῆς Γαλιλαίας,

Ril σλῑσιωαβ; Sav sine βῆκο; Assem, Sav, Nik ἀρχηλαη; Arch ἀρχηελα; Mir, Ban, Ser ἀρχελα;
Koch, Sof ἀρχηλα; Tert ἀρχελαωετ; Lond, Ril ἀρχελαη; Tărg ἀρχελαο; Tert sine βῆ ηюден; Ban, Tert,
Tărg въ мῆστο ηροда; Tert ηροди; Arch, Ban, Koch η ογβοῦ σα; Ban η οτηδε; Tert страны галлененскы; Tărg прѣдѣлы галлененскыа; *Bojan, Mir галлененскж.

23 η πρηшῶδῶ βῆселη σα βῆ граδῶ наηηцаемῶη наζαρετῶ· да сῶбѣдетῶ са
реченое пророкѣ· βῆκο наζαρεη наρεуеτῶ са·

καὶ ἐλθὼν κατώκησεν εἰς πόλιν λεγομένην Ναζαρέτ. ὅπως πληρωθῇ τὸ
ῥηθὲν διὰ τῶν προφητῶν, Ὅτι Ναζωραῖος κληθήσεται.

Tert шедз; Sav, Ostr, *Bojan, Gal, Mir, Ban, Koch, Sof, Ser, Lond, Ril, Tărg βῆ градῶ наη-
цаемῶη; Tert γῆемη; Mir наζαρεтῶ; Tert, Tărg ακο да; Assem, Arch, Sof πῆркмз; Nik пророкѣ
глаголюште; Arch наζареѣ loco наζαρεη; Sav, Ras, Mokr, Nik, Sof наζαρεηηηη.

ΜΤΤΗ. V

1 ογῶβῆβῶ γε ηαροδῶι βῆζηδε ηα γορᾶ· η βῆκο сῶде πρηетῶπηηα κῶ ηемоу
ογῶηηηηη εγο·

Ἰδὼν δὲ τοὺς ὄχλους ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος. καὶ καθίσαντος αὐτοῦ, προσῆλθαν
αὐτῷ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ.

Assem, Vlāk η ογῶβῆβῶ; Ban ογῶβῆβῶ; Ath, Tert ηηдῶβ; Ban sine γε; Sav, Ostr, Vlāk, Ath,
Ban ηαροдз; Ostr ηαροдз мзногъ; Mir ηαреды многъ; Sav, Ath, Ban, Sof, Lond η βῆζηδε; Tert ηα
γορῶ; Vlāk, Bojan, Ban sine η prae βῆκο; Ath, Tert, Lond, Ril, Tărg сῶдшоч кѣм loco βῆκο сῶде; Koch,
Ser сῶдшоч емоу loco βῆκο сῶде; Ban, Sof η πρηетῶπηηα.

2 η οτβῆβῶ ογῶτα сῶтῶ ογῶааше а γᾶ·

καὶ ἀνοίξας τὸ στόμα αὐτοῦ, ἐδίδασκεν αὐτοὺς, λέγων,

Nik ογῶт; Tert, Lond, Tărg ογῶааше ηхъ.

3 ΒΛΑЖЕНΗ ΝΗΣΤΗΗ Δ̄ΧΟΜЬ· ЪКО ТЪХЪ ЄСТЬ ЦР̄ЄТВЕНЕ НБСНОЄ·

Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι. ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

Sav ΒΛΑЖЕНΗ; Assem, Mir, Vlāk, Bojan, Ath, Ban, Sof, Ril ΝΗΣΤΗ; Zogr, Assem, Mir, Vlāk, Bojan, Ban, Koch, Ath, Tert, Sof, Lond, Ril, Tārg цр̄ко; omnia excepto Zogr, Sav, Gal НБСНОЄ.

4 ΒΛΑЖЕНΗ ΠΛΑΥΨΗΤΗ· ЪКО ТΗ ΟΥΤ΄ΕΨΙΑΤЪ СΑ·

μακάριοι οἱ πενθοῦντες. ὅτι αὐτοὶ παρακληθήσονται.

Sav ΒΛΑЖЕНΗ; Assem, Ostr, Deč ΠΛΑΥΨΗΤΗ СΑ; Bojan ΠΛΑΥΨ СΑ; Mir, Vlāk, Koch ΠΛΑΥΨΙЄЄ; Assem, Sav, Ostr, Mir, Vlāk, Bojan, Ban, Koch, Deč, Tert, Sof add СΑ post ΠΛΑΥΨΗΤΗ; Deč ΤΗΗ.

5 ΒΛΑЖЕНΗ ΚΡΟΤЪЦΗΗ· ЪКО ТΗ НАСЛ'ЕДАТЪ ЗЕМΛΗ·

μακάριοι οἱ πραεῖς. ὅτι αὐτοὶ κληρονομήσουσι τὴν γῆν.

Sav ΒΛΑЖЕНΗ; Zogr, Mir, Vlāk, Bojan, Ath, Ban, Koch, Tert, Sof, Ser, Ril КРОТЪЦΗ; Deč ΤΗΗ.

6 ΒΛΑЖЕНΗ ΛΥΓΨΗΤΗ Η ЖΑЖДΨΗΤΗ ΠΡΑВЪДЪΙ ΡΑДΗ· ЪКО ТΗ НАСЪИТАТЪ СΑ·

μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην· ὅτι αὐτοὶ χορτασθήσονται.

Sav ΒΛΑЖЕНΗ; Zogr, Assem, Deč ΛΥΓΨΗΤΗ; Ostr, Mir, Bojan, Ath, Ban, Koch ΛΥΓΨΙЄ; Zogr, Assem, Deč ЖАЖДΨΗΤΗ; Mir, Bojan, Ath, Ban, Koch, Sof жежд̄иє; Gal ΠΡΑВЪДЪ; Lond ΠΡΑВДЖ; Assem, Sav, Ostr, Gal, Ser, Lond, Ril, Tārg sine ΡΑДΗ; Deč ΤΗΗ.

7 ΒΛΑЖЕНΗ ΜΗΛΟСТΗЕНΗ· ЪКО ТΗ ПОМΗΛΟΒАНΗ БЖДЖТЪ·

μακάριοι οἱ ἐλεήμονες. ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται.

Sav ΒΛΑЖЕНΗ; Mir, Vlāk, Bojan, Ath, Ban, Koch, Sof, Ser, Ril, Tārg М̄СТЕНΗ; Assem sine ΤΗ; Deč, Tert ΤΗΗ.

8 ΒΛΑЖЕНΗ ῩΗСТΗΗ СРЪДЬЦЕМЬ· ЪКО ТΗ БД̄ ΟΥΖЪРАТЪ·

μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ. ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται.

Sav ΒΛΑЖЕНΗ; Assem, Mir, Vlāk, Bojan, Ban, Koch, Ath, Sof, Ser, Ril ῩΙСТΗ.

9 ΒΛΑЖЕНΗ СЪМНРЪЖΨΗΤΗ· ЪКО ТΗ СНОРЕ БЖНН НАРЕКЖТЪ СΑ·

μακάριοι οἱ εἰρηναποιοί. ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ Θεοῦ κληθήσονται.

Sav, Tert ΒΛΑЖЕНΗ; Zogr, Koch СЪМНРЪЖΨΗΤΗ; Bojan, Ban СМНРЪЖИЄ; Bojan, Deč add СЪМНРЪЖΨΗΤΗ СΑ; Tert, Ser, Lond, Tārg миротворци; Deč ΤΗΗ.

10 ΒΛΑЖЕНΗ ΗΖΓЪНАННН ΠΡΑВЪДЪΙ ΡΑДΗ· ЪКО ТЪХЪ ЄСТЬ ЦР̄ЄТВЕНЕ НБСНОЄ·

μακάριοι οἱ δειδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης· ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

Sav ΒΛΑЖЕНΗ; Zogr, Gal, Mir, Vlāk, Bojan, Ban, Deč, Ath, Tert, Sof, Ser, Lond, Ril, Tārg ИЗГЪНАНН; Zogr, Assem, Mir, Bojan, *Raš, Mokr*, Deč, *Chil*, Ban, Koch, Ath, Tert, Sof, Ser, Lond, Ril, Tārg цр̄т̄во; omnia excepto Zogr, Sav, Gal НБСНОЄ.

11 ΒΛΑЖЕНΗ ЄСТЕ ΕΓΔΑ ΠΟΝΟСАТЪ ВАМЪ Η ΗЖДЕНЖТЪ ВЪΙ Η ΡΕΚЖТЪ ВЪС'ΒΙΚЪ ΖЪΛЪ ΓΛЪ НА ВЪΙ ΛΖЖΨΗΤЕ ΜΕΝΕ ΡΑДΗ·

μακάριοι ἐστε, ὅταν ὀνειδίσωσιν ὑμᾶς καὶ διώξωσι, καὶ εἰπωσι πᾶν πονηρὸν ῥῆμα κατ' ὑμῶν ψευδόμενοι, ἕνεκεν ἑμοῦ.

Typ оукорѣтъ; Mir, Vlāk, Koch, Ath, Sof, Ril ПОНЕЮТЬ; Mir, Ath, Deč add СΑ post ПОНОСАТЪ; Typ, Sof ВЪΙ loco ВАМЪ; Mir, Deč ПОНЕЮТЬ СЕ ВАМН; Assem ПОНОСАТЪ ВАМЪ ꙗ҃ѡ оἱ ἄνθρωποι; Assem, Ostr, Kar, Tert, Sof, Ser, Ril, Tārg sine ВЪΙ post ΗЖДЕНЖТЪ; Assem sine Η ΡΕΚЖТЪ; Sav, Ban ΡΕΚЖТЪ ВАМЪ; Bojan ΡΕΚЖТ ВЪ; Assem, Typ, Ban ВЪСЪ ЗЪΛЪ; Kar, Sof, Lond, Ril ЛЪЖОУШЕН.

12 ΡΑΔΟΥНТЕ СΑ Η ВЕСЕΛΗΤΕ СΑ· ЪКО ΜΒΖΔ ΒΑΨΑ ΜΖНОΓΑ ЄСТЬ НА НБСЄХЪ· ΤΑΚΟ ΒΟ ΗΖΓЪΝΑΨΑ ΠΡΟΡΟΚЪΙ· НЖЕ Б'ΨΑ ΠРЪЖДЕ ВАСЪ·

χαίrete καὶ ἀγαλλιᾶσθε, ὅτι ὁ μισθὸς ὑμῶν πολλὸς ἐν τοῖς οὐρανοῖς. οὕτως γὰρ ἐδίδωξαν τοὺς προφῆτας τοὺς πρὸ ὑμῶν.

Zogr, Gal, *Raš*, *Mokr*, Sof αμην· αμην; *Chil* право; Tert, Ath, Ser αμηνъ वो, ἄμην γάρ; Zogr, Assem доидеже; Gal гета едѣно loco писма еднно, ѿѡта; Bojan гота еднна; Deč нгета еднна; Mir, Bojan, Deč нета еднна; Ser, Tārg ѡта еднна; Ostr, Gal, Mir, Bojan, Vrač, Ban, Koch, Deč, Ath, Tert, Sof, Ser, Lond, Ril, Tārg нан; Deč sine еднна prae γρзта; Lond γρзта еднна; Mir sine отъ prae закона; Ath ѿ закона не прѣнде; Tert вьсе; Zogr, Assem, Tert доидеже вьсѣ; Lond доидеже снла вьсѣ; Vrač, Deč в'сѣ сн; Tert вьсе вѣдетъ.

19 нже во разорхтъ едннѣ заповѣдъ снхъ малзихъ н наογγхтъ тако γκζι· мьннн нарегетъ сѧ вѣ црѣтвнн нбсцѣмь· а нже сѣтворхтъ н наογγхтъ· сѣ велнн нарегетъ сѧ вѣ црѣтвнн нбсцѣмь·

ὅς γὰρ λύση μίαν τῶν ἐντολῶν τούτων τῶν ἐλαχίστων, καὶ διδάξῃ οὕτω τοὺς ἀνθρώπους, ἐλάχιστος κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν. ὅς δ' ἂν ποιῇ καὶ διδάξῃ, οὗτος μέγας κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν.

Ath нже оубо аще, ёѡн оѡн; Tert нже во аще; *Bogd*, Sof, Ser, Ril, Tārg нже аще оубо; Assem разорхтъ едннѣ; Ath, Sof, Ril ѿ заподѣдн; Assem, Ostr, Gal, Bojan, Dec, Ath, Sof, Ser, Lond, Ril, Tārg заповѣдн; Tert ѿ снхъ; Assem црѣтѣ; omnia excepto Zogr, Gal нбснѣмь; Deč црѣтн вжнн; Ath, Sof, Ril нже во, sine а; *Bogd*, Sof, Ril нже во аще; Assem нпалзхнтъ loco сѣтворхтъ; Bojan сѣтворхтъ наογγхтъ; Bojan, Vrač, Sof сн; Mir, Deč тѣ loco сѣ; Ath, Ril сн loco сѣ; Ostr, Gal, Bojan, Vrač, Tert велннѣ; Assem, *Chil*, *Bogd* црѣтѣ; omnia excepto Zogr, Gal нбснѣмь.

20 γλῆκ वो वाम्· वको अष्टे ने न्हवदत्त प्रवध्दा वषा पाये कन्हनकन्हक न फारसेन· ने न्माते वन्हति वऽ प्रेतवने न्बको·

λέγω γὰρ ὑμῖν, ὅτι ἐάν μὴ περισέυση ἡ δικαιοσύνη ὑμῶν πλεῖον τῶν γραμματέων καὶ Φαρισαίων, οὐ μὴ εἰσέλθῃτε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν.

Lond прѣвнхѣдетъ; Vlāk воле кьннжннѣ; Ath, Tert, Ril, Ser, Tārg не внндеѣте; Typ, Vlāk не нмаѣ вѣлѣтн; Zogr, Typ, Mir, Vlāk, Ban, Deč, Ath, Sof, Lond, Ril, Tārg црѣ; omnia excepto Zogr, Gal нбснѣ.

21 सज्जिास्ते वको रेयेनो वऽिस्त द्रवन्निहम्· ने उवनेशिन· न्हे वो उवनेत्त पो-
वन्हन्त्त एत्त सज्जोय·

Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη τοῖς ἀρχαίοις, Ὅου φονεύσεις, ὅς δ' ἂν φονεύσῃ, ἔνοχος ἔσται τῇ κρίσει.

Tert сѣзжнѣсте ан; Typ реѣе сѧ; Typ, *Chil* прѣвнжмъ; Gal, Ban дрѣвльнѣмъ; Tert дрѣвлзннн; Ban оубн; Ath, Sof, Ril, Tārg нже во аще оубнѣтѣ.

22 азъ же γλῆκ вѣамъ· вко вьсѣкѣ гнѣвѣан сѧ на брата своего спзѣтн повन्हнѣт эѣт сждоу· нже во реѣетъ братроу своему ракка· повन्हнѣт эѣт сзнмнштоту· а нже реѣетъ боуе повन्हнѣт эѣт геѣнѣ огнѣнѣн·

Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ὅτι πᾶς ὁ ὀργιζόμενος τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ εἰκῇ, ἔνοχος ἔσται τῇ κρίσει· ὅς δ' ἂν εἴπῃ τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ, Ῥακὰ, ἔνοχος ἔσται τῷ συνεδρίῳ. ὅς δ' ἂν εἴπῃ, Μωρὲ, ἔνοχος ἔσται εἰς τὴν γέενναν τοῦ πυρός.

Zogr, Gal sine вьсѣкѣ; Vlāk, Deč, Tārg гнѣвѣан сѣ; Ath гнѣвѣан сѧ; omnia брата; Tert sine на prae брата; Mir на братѣ сѡн; Typ, Tert sine спзѣтн, sine еѣкѣ; Vlāk, Deč, *Chil*, Lond сез оѣма loco спзѣтн; Ath сезоѣмно; Gal соѣе loco спзѣтн; Ser, Tārg вьсоѣе; Ban, Ath сѣне во post нже; *Bogd*, Sof, Ser, Lond, Ril, Tārg нже во аще рѣтѣ; Ath, *Raš*, *Mokr* нже аще рѣтѣ; Ban ре; omnia братоу; Typ add рака во реѣет сѧ сѣрѣкѣ опльвѣнъ post рака; Ban каръ loco рака; Typ, *Chil* сѣсороу; Ban, Ath, Sof, Ril sine а; Ath, Sof, Lond, Ril нже аще рѣтѣ; Tert н нже реѣетъ; Tert реѣетъ братоу своему мѡре, тѣѣ ἀδελφῷ αὐτοῦ мѡрѣ; Typ Vlāk, *Chil*, Ser, Lond, Tārg оѡроде; Tert мѡре; Tert вѣ геоннѣт ѡгнѣнѣн; *Bogd*, Sof, Ril вѣ геѡноу ѡгнѣноу; Typ, Vlāk, *Chil* еѣроу оѡгнѣноу; Ban родеѣ ѡгнѣнѣноме; Lond родеѣтѣ оѡгнѣномоу.

23 аште оубо прннсеешн ддръ тѡн кѣ олтарю· н тоу помѣнешн вко братръ тѡн нмаѣт нѣѣѣто на та·

Ἐάν οὖν προσφέρῃς τὸ δῶρόν σου ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον, κάκει μνησθῇς ὅτι ὁ ἀδελφός σου ἔχει τι κατὰ σοῦ,

Vlāk, Ril аще бо; Tert даръ твои принесяши; Ril прнесе; Zogr, Typ, Mir, Ser даръ свои; Ban даръ твоихъ; Typ къ трѣбннкоу; Ath, Sof, Ril ватаревн; Typ ти loco н; Tert тамо; omnia братъ; Typ, Sof, Ril что loco нѣгѣто; Typ до тебе.

24 остави тоу даръ твои прѣдъ олтареми. и шѣдъ прѣжде сѣмнри сѧ сѣ брат-
ромъ сномъ. и тогда пришѣдъ прнесеи даръ твои.

ἄφες ἐκεῖ τὸ δῶρόν σου ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ ὑπάγε, πρῶτον
διαλλάγηθι τῷ ἀδελφῷ σου, καὶ τότε ἐλθὼν πρόσφερε τὸ δῶρόν σου.

Zogr sine тоу; Tert тамо; Vlāk даръ тѣ твои; Ban даръ твоихъ; Typ прѣдъ трѣбннкомъ; Ath sine и post ватаремъ; Ban, Ath, Sof, Tārg ндн loco шѣдъ; Sof и сѣмнри се; Typ sine прѣжде; omnia excepto Mar братомъ; Zogr, Mir, Vlāk, Ban, Tert, Lond твоимъ; Gal, Mir, Tert шедъ loco пришѣдъ; Vlāk sine пришѣдъ; Zogr, Typ, Raš, Mok, Bogd, Sof, Ser, Tārg даръ свои; Ban даръ твоихъ.

25 вѣдн оубѣштва сѧ сѣ спъремъ сномъ скоро. донѣдеже еси на пѣти сѣ
ннмъ. да не прѣдастъ тебе спърь вѣднн и вѣднн та прѣдастъ слоугъ н вѣ
тѣмннцѣ вѣрьжѣтъ тѧ.

ἴσθι εὖνοῶν τῷ ἀντιδίκῳ σου ταχὺ, ἕως οὔτου εἶ ἐν τῇ ὁδῷ μετ' αὐτοῦ· μήποτε
σε παραδῶ ὁ ἀντίδικος τῷ κριτῇ καὶ ὁ κριτὴς σε παραδῶ τῷ ὑπηρέτῃ, καὶ εἰς
φυλακὴν βληθῇσι.

Tert и вѣдн; Typ оубѣшвашии сѧ; Gal, Mir, Vlāk, Ban, Ath, Tert, Sof, Ser, Lond, Ril, Tārg оубѣшвашии сѧ; Typ, Vlāk, Chil, Ath, Tert, Lond спърннкомъ; Mir, Tert, Lond твоимъ; Zogr, Typ, Tert доидеже; Tert, Ath, Sof, Ril да не когда тѧ прѣдастъ; Ser да не прѣдастъ те; Mar, Typ, Gal, Ban, Lond sine спърь; Vlāk, Ath, Tert, Ser, Tārg спърнннкъ; Ath спперннкъ твои; Vlāk, Ban, Tert, Ath, Sof, Ser, Lond, Ril, Tārg свѣднн; Vlāk слоугамъ; Tert слоужителю; Tert тѧ вѣрьжѣтъ; Vlāk вѣрьжѣтъ те; Tārg вѣрьжень вѣдннн.

26 аммнз ѿѧѧ тебѣ. не нздѣши отъ тѣдѣ донѣдеже вѣздаши послѣдннн
кодрѧнтъ.

ἀμὴν λέγω σοι, Οὐ μὴ ἐξέλθῃς ἐκεῖθεν, ἕως ἄν ἀποδῶς τὸν ἔσχατον
κοδρᾶντην.

Mir амѧ амѧ; Typ, Chil право; Zogr ѿѧѧ ти; Typ, Gal, Mir, Vlāk, Chil, Ath, Tert, Ser, Lond, Ril, Tārg ѿ тоуду; Typ, Tert дондеже; Vlāk, Raš, Bogd, Sof, Ril нздаши; Zogr, Gal, Ban, Sof, Lond конздрѧтъ; Ril кондрѧнтъ; Typ, Vlāk, Chil послѣднюю цѧтоу; Ath вѣско двѣ мѣднннн.

27 сзѧшасте вѣко речено вѣистъ дребнннмъ. не прѣлюбѣи сѣтворнши.
’Нκούσατε ὅτι ἐρρέθη τοῖς ἀρχαῖοις, Οὐ μοιχεύσεις.

Tert лн ѧко; Gal дребнннмъ; Typ, Vlāk, Chil пѣрвѣмъ; Ath, Tert, Ser, Lond, Tārg sine дребнннмъ, sine тоῖς ἀρχαῖος; Typ не любадѣн; Tert не оубнннн; Ban творннн.

Vita Const (cap XV): сзѧшасте вѣко речено вѣистъ дребнннмъ. не сѣтворнши прѣлюбѣи.

28 азъ же ѿѧѧ вѧмъ. вѣко вѣѣкѣ нже вѣзърнтъ на женѣ сѣ похотннѣ. оубже
любѣи сѣтворн сѣ неѧ вѣ сѣдѣцн своемъ.

’Εγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ὅτι πᾶς ὁ βλέπων γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς
ἤδη ἐμοίχευσεν αὐτήν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ.

Ban вѣѣ loco вѣѣкѣ; Ril sine вѣѣкѣ; Ban вѣзърн; Ath, Sof, Lond вѣѣкы вѣзърѣвы; Tert нже зърнтъ; Typ, Chil сѣ помзшлѣнннемъ; Tert сѣ похотомъ; Ban вѣхотѣтн а loco сѣ похотннѣ; Chil ѧко похотѣтн нн; Ath кѣ еже похотѣтн нн; Typ любадѣн loco любѣи; Vlāk любадѣнство; Chil, Ath, Tert, Ser, Sof, Lond, Ril, Tārg прѣлюбѣи; Vlāk створнтъ; Ban творнтъ; Raš сѣтворнѧ вѣтъ; Bogd, Sof вѣтъ створнѧ; Tert на ѡцн.

Vita Const (cap XV): азъ же ѿѧѧ вѧмъ. вѣко вѣѣкѣ нже вѣзърнтъ на женѣ похотѣтн нѣ. прѣлюбѣи сѣтворнѧ вѣтъ сѣ неѧ вѣ сѣдѣцн своемъ.

29 аште же око твоѣ десное сѣбѧжнѣтъ тѧ. нзѣмн е н вѣзърн отъ себе. оубнѣ бо
тн етъ дѧ погѣбѣетъ едннз оубъ твоихъ. а не вѣсе тѣло твоѣ вѣзържено вѣдѣтъ
вѣ геенѣ.

εἰ δὲ ὁ ὀφθαλμός σου ὁ δεξιὸς σκανδαλίζει σε, ἔξελε αὐτὸν καὶ βάλε ἀπὸ σοῦ. συμφέρει γάρ σοι ἵνα ἀπόληται ἓν τῶν μελῶν σου, καὶ μὴ ὅλον τὸ σῶμά σου βληθῇ εἰς γέενναν.

Tert, Ser sine же post аме; Ril сьблaзньет; Zogr ιτ̣ακνη; Zogr, *Raš, Bogd* σ̣τ̣ε̣ρ̣ι̣ζη; Typ, *Chil* н̣з̣ε̣р̣и̣з̣и; Vlāk в̣ь̣р̣ь̣и̣з̣и; Mar, Gal, *Raš, Bogd*, Sof σ̣τ̣ε̣ τ̣ε̣β̣ε; Typ, Gal, Mir, Vlāk, Ath, Sof, Ril в̣р̣ь̣и̣з̣и ε; Zogr д̣ο̣ε̣ρ̣и̣ε; Typ, Mir, Vlāk, Ser σ̣υ̣νε; Tert пол̣е̣з̣но; Ril пол̣е̣з̣но̣е; Typ, Vlāk sine во prae τη; *Bogd*, Sof, Ril ο̣υ̣βο loco во; omnia excepto Mar, Zogr πο̣γ̣ι̣σ̣и̣ε̣т̣з; Ath, Ser ι̣ε̣δ̣и̣н̣з ѿ ο̣υ̣δ̣з; Vlāk, Lond ο̣υ̣δ̣ τ̣β̣οи; Typ, *Chil* ε̣з̣ε̣ρο γο̣ρ̣ι̣α̣и̣ε; Ril γε̣ε̣но̣у̣ ω̣г̣и̣но̣у̣.

30 Η ΔΕ ΑΩΤΕ ΔΕCНAТЪ ТΒOТЪ ΡЖКА CЪБΛAЖНѢΤЪ ΤΑ· ΟΥCΨЦΗ ИЖ Η ΒРЬИ ОΤЪ CЕБЕ· ΟΥНѢ ВО ТΗ ΕCΤЪ ΔΑ ΠOΓ̣ΙCΙAΕΤЪ ΕΔΗНЪZ ΟΥΔЪ ΤΒOНХЪ· Α ΝΕ ΒЬCЕ Τ΢ΛO ΤΒOЕ ΗΔΕΤЪ ВЪ ΓΕΕΝѢ·

Καὶ εἰ ἡ δεξιὰ σου χεῖρ σκανδαλίζει σε, ἔκκοψον αὐτήν καὶ βάλε ἀπὸ σοῦ. συμφέρει γάρ σοι ἵνα ἀπόληται ἓν τῶν μελῶν σου καὶ μὴ ὅλον τὸ σῶμά σου ἀπελθῇ εἰς γέενναν.

Typ, Sof sine η prae αωτε, sine καί; Tert sine αωτε; Mar Δεcна; Ath sine Δεcнат̣; Typ, Vlāk, Ath, Ser, Lond, Tārg ρο̣γ̣и̣κ̣а τ̣β̣οa; Typ с̣ь̣б̣л̣а̣з̣н̣и̣т̣е̣ т̣а; *Chil, Raš, Bogd*, Ath, Sof, Lond, Ril, Tārg ѿ̣τ̣ε̣ц̣и̣; Zogr, *Chil* σ̣τ̣ε̣ρ̣и̣з̣и; Vlāk в̣ь̣р̣ь̣и̣з̣и; Typ, Vlāk, Ath, Sof в̣ь̣р̣ь̣и̣з̣и ю; Gal, *Raš, Bogd*, Sof ѿ̣ τ̣ε̣; Zogr д̣ο̣ε̣ρ̣и̣ε; Typ, Mir, Vlāk, Ser σ̣υ̣νε; Tert пол̣е̣з̣но; Ath, Sof ο̣υ̣βο loco во; Lond ο̣υ̣н̣ε̣и̣ε τη; Tārg во̣ ε̣; omnia excepto Mar, Zogr πο̣γ̣и̣σ̣и̣ε̣т̣з; Ath ѿ̣ ο̣υ̣δ̣з; Vlāk ο̣υ̣δ̣ τ̣β̣οи; Typ sine τ̣β̣οε post τ̣β̣οa; Zogr, Ath, Sof, Lond, Ril, Tārg в̣ь̣р̣ь̣и̣з̣е̣но̣ в̣ж̣д̣е̣т̣з loco η̣д̣е̣т̣з, β̣λ̣η̣θ̣ῃ; Ban η̣д̣ε; Typ, *Chil* ε̣з̣ε̣ρο γο̣ρ̣и̣α̣и̣ε.

31 ΡΕΥΕΝΟ ЖЕ Б̣З̣ИCΤЪ· НЖЕ ΑΩΤΕ ΠΟΥCΤΗΤЪ ЖЕНѢ CBOИѢ· ΔΑ ΔACTЪ ΕΗ Κ̣ЪНΗΓ̣ΙΖΙ ΡAС· ΠΟΥCΤ̣ЫН̣З̣ИA·

Ἐρρέθη δέ, ὃς ἂν ἀπολύσῃ τὴν γυναικα αὐτοῦ, δότω αὐτῇ ἀποστάσιον.

Typ, Vlāk ρ̣ε̣у̣е во с̣и̣а; Ser, Tārg ρ̣ε̣но̣ б̣з̣и; Sof, Ser, Ril, Tārg ι̣α̣κο н̣ж̣е а̣и̣ε ὅ̣τι ὃς ἂν; Ban η loco ΔA; Zogr, Typ, Ban sine ΔA prae ΔACTЪ; Tārg κ̣и̣н̣г̣и̣з̣ ρ̣а̣с̣п̣о̣у̣с̣т̣и̣т̣ѣ̣, Mir ѿ̣п̣о̣у̣с̣т̣ь̣н̣ы̣е̣.

32 AЪZ ЖЕ Г̣Л̣ИѢ BAMЪ· ΞΙΚO BЬC΢KЪZ ΠΟΥΨTAAH ЖЕНѢ CBOИѢ PАЗBЪ CЛOБECCE Λ̣YBOD· Δ̣ЪН̣HΔEΓO· ΤΒOPIHTЪ ИЖ ΠΡ̣Ε̣Λ̣YBЗИ Δ̣ЪBATH· Η НЖЕ ΠOΔ̣ЗΠ̣EΓ̣Ж ΠOEMΛEΤЪ ΠΡ̣Ε̣Λ̣YBЗИ Δ̣ЪBETЪ·

Εγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ὅτι πᾶς ὁ ἀπολύων τὴν γυναικα αὐτοῦ, παρεκτὸς λόγου πορνείας, ποιεῖ αὐτὴν μοιχᾶσθαι. καὶ ὃς ἂν ἀπολελυμένην γαμήσῃ, μοιχᾶται.

Ban в̣е̣с̣ь loco в̣ь̣c̣ь̣к̣з̣; Tārg н̣ж̣е а̣и̣е π̣о̣у̣с̣т̣и̣т̣е̣, ὃς ἂν ἀπολύσῃ; Ath cлoбeсh; Mir π̣р̣ε̣л̣yб̣ь̣ь̣; Gal, Tert, Lond, Ril, Tārg λ̣yбoд̣, ѣ̣н̣ḥΔeгo; Ban, *Chil*, Tārg π̣р̣ε̣л̣yбoд̣, ѣ̣н̣ḥΔeгo; Ath λ̣yбoд̣, ѣ̣н̣ḥΔeгo; *Bogd*, Sof б̣лoυ̣δ̣, η̣Δeгo; Typ τ̣β̣ο̣ρ̣и̣т̣ι̣ и̣и; Typ, Vlāk, *Chil* λ̣yбoд̣, ѣ̣н̣ḥΔeгo; Tārg π̣р̣ε̣л̣yбoд̣, ѣ̣н̣ḥτ̣βoг̣aт̣и; Sof A н̣ж̣е; Typ η и̣ε̣ж̣е; Ath, Sof, Ser, Lond, Ril, Tārg add а̣и̣е post н̣ж̣е; Ath π̣о̣υ̣ψ̣и̣т̣ѣ̣; Gal, Typ π̣о̣т̣ь̣β̣ь̣г̣о̣у̣; Mir, *Chil*, Tert, Ser, Lond, Tārg π̣ю̣и̣е̣н̣н̣и̣ю̣; Typ π̣ю̣и̣ε̣м̣л̣ю̣т̣; Ban π̣р̣и̣ε̣м̣л̣е̣т̣; Vlāk, Ath, Tert, Sof, Ser, Lond, Ril, Tārg π̣о̣и̣м̣е̣т̣; Mar, Vlāk, *Raš, Bogd*, Ath, Tert, Sof, Ril π̣р̣ε̣л̣yб̣з̣и τ̣β̣ο̣ρ̣и̣т̣з; Mir π̣р̣ε̣л̣yб̣ь̣ь̣; *Chil* π̣р̣ε̣л̣yбoд̣, ѣ̣н̣ḥи̣и̣ε̣ τ̣β̣ο̣ρ̣и̣т̣з; Typ λ̣yбoд̣, ѣ̣и̣ю̣т̣; Tārg π̣р̣ε̣л̣yбoд̣, ѣ̣н̣ḥτ̣βoг̣е̣т̣.

Vita Const (cap XV): ΓΛ̣ИѢ BAMЪ· ΞΙΚO НЖЕ ΠΟΥCΤΗΤЪ ЖЕНѢ CBOИѢ PАЗBЪ CЛOБECCE Λ̣YBOD· Δ̣ЪН̣HΔEΓO· ΤΒOPIHTЪ ИЖ ΠΡ̣Ε̣Λ̣YBЗИ Δ̣ЪBETH· Η НЖЕ ΠΟΥΨTЕНЖИЖ ОΤЪ Μ̣Ж̣ЖA ΠOEMΛEΤЪ ΠΡ̣Ε̣Λ̣YBЗИ Δ̣ЪBETЪ.

33 ΠAKṬИ CΛ̣З̣Π̣ACTE· ΞΙΚO ΡΕΥΕΝΟ Б̣З̣ИCΤЪ Δ̣PЕḄЫ̣Н̣HМЪ· ΝΕ ВЪ Λ̣З̣Ж̣Π̣ KΛ̣Ы̣Н̣EИ̣Ш CА· BЪZΔACH ЖЕ Γ̣Б̣И KΛAТEЗИ ΤΒOА·

Πάλιν ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη τοῖς ἀρχαίοις. Οὐκ ἐπιорκήσεις, ἀποδώσεις δὲ τῷ Κυρίῳ τοὺς ὄρκους σου.

Typ sine π̣а̣к̣т̣и; Typ, Vlāk, *Chil* π̣ь̣р̣к̣и̣м̣з̣; Gal, Ban, Tert Δ̣ρ̣ε̣β̣ь̣л̣ь̣н̣и̣м̣з̣; Zogr н̣з̣ в̣з̣; Zogr λ̣з̣ж̣е; Ban κ̣λ̣α̣т̣ι̣ cа; Sof κ̣λ̣ь̣н̣и̣ ε̣; Typ add не prae в̣з̣ΔACH; Ban sine же post в̣з̣ΔACH; Ban б̣о̣у̣; Ban κ̣λ̣а̣т̣е̣ж̣ τ̣β̣ο̣а̣; Zogr c̣в̣о̣и̣а̣.

34 AЪZ ЖЕ Г̣Л̣ИѢ BAMЪ· ΝΕ KΛATH CА ΟΤ̣ЪН̣Ж̣Δ̣ НΗ ΝEBOМЬ· ΞΙΚO ΠΡ̣Ε̣CΤOΛЪZ ΕCΤЪ Б̣Ъ̣Ж̣ИИ·

Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ὁμόσαι ὅλως· μήτε ἐν τῷ οὐρανῳ, ὅτι θρόνος ἐστὶ τοῦ Θεοῦ·

Mir, Vrač προσειμιονυ ᾧ τεσε; Tert προσειμιονυ τη; Vlāk χοτειμιονυ; Assem, Tert sine οτз теσε post χοταштаго; Ostr sine οτз prae теσε; Sav, Typ, Vlāk, Ban, *Chil*, *Raš*, *Bogd*, Koch, Sof, Lond χοταштаго οу теσε; Sav вэ зaиmз вэззaтн loco зaтн; Kar, *Bogd* зaиmовaтн; Tert вэ зaиmы aтн; Tārg зaиmтвovaтн; Ban add н prae не; Sav, Arch не вэзвpaтн; Mir не вэзвpaн; Ban не вэзвpaтнтн.

43 cлзшaстe ѳкo ρeγeнo eстз· вэзлaиbншн нскpьнѳeгo cвoeгo· н вэзнeнaвндншн вpaгa cвoeгo·

Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη, Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου, καὶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου.

Zogr, Typ, Vlāk, Kar, Ath, Sof, Ril ρeγeнo бѳи; Assem вэзлaиbи; Zogr пaдpoγгa; Sav, Ostr, Typ, Arch, Vlāk, *Chil*, Vrač, Tert вaнжзнaгo; Sav вaнжзнaгo cн; Sof sine н prae вэзнeнaвндншн; Typ, *Chil* дa нeнaвндншн; Assem вэзнeнaвнди; Zogr вpaгзи cвoиa; Ostr, Typ, Gal, Mir, Vlāk, Vrač, Ath, Lond, Ril вpaгa твoгeгo.

44 азз же глaиx вaмз· лaиbнтe вpaгзи вaшa· вaлoгoлoвнтe κλeнѳштaa взи· дoбpo твopнтe нeнaвндaштннмз вaсз· н мoлнтe зa твopштaa вaмз нaпaстн н нзгoнaштaa взи·

Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, Ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν, εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους ὑμᾶς, καλῶς ποεῖτε τοὺς μισοῦντας ὑμᾶς, καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς καὶ διωκόντων ὑμᾶς.

Sof add н prae вaлoгoлoвнтe, кaи; Sav κλeнѳиmнхз вaсз; Vlāk κλeнoγиe; Vlāk, Sof add н prae дoбpo; Arch, Vlāk, Tert нeнaвндaштннхз; Arch, Ban sine н prae мoлнтe; Sav мoлнтeз дѳитe; Ban, Kar, Sof, Ser, Ril, Tārg мaнтe cа; Sav o нaпaстъвэиxиmнхз loco зa твopштaa; Vlāk твopейиmы; Assem, Ostr, Mir, Vrač, Ban, Tārg нaпaстъ; Ath, Sof, Ril нзгoнaиmнх вы, Arc, add бaлoгoлoвнтe post нзгoнaиmнa взи.

45 дa вэдeтe cзнoвe oѳa вaшeгo нжe eстз нa нбceхз· ѳкo cлзньцe cвoe cнѳeтз нa злзлз н вaлгзи· н дзжднтз нa пpaвѳдьнзи н нa нeпpaвѳдьнзи·

ὅπως γένησθε υἱοὶ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν οὐρανοῖς, ὅτι τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς, καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους.

Sav, Ath, Sof, Ser, Ril, Tārg тaкo дa вэдeтe; Sav oѳю вaшeмoγ; Vlāk, Vrač, Ath нeжe loco нжe; Sav нбceиmγoγ loco нжe eстз нa нбceхз; Assem, Vlāk ѳкoжe; Assem н cлзньцe; *Chil* нжe вo cлньцe; Typ, Vrač sine cвoe; Typ вoшнaнтъ; omnia excepto Mar, Zogr, Gal нa злзлзa; Sav нa злaгo; Zogr, Assem, Sav, Ostr, Arch, Vrač, Ban, *Chil*, Tert add нa prae вaлгзи; omnia excepto Mar, Zogr, Gal, Ser вaлгзia; *Chil* нa дoбpыe; Ban, Sof add дѳѳъ прae дѳѳнтъ; omnia excepto Mar, Gal, Ser пpaвѳдънзи; Zogr, Sav, Ban, Koch, Tārg sine нa prae нeпpaвѳдьнзи; Ostr, Arch, Gal, Vrač н нe нa пpaвѳдьнзи; omnia excepto Mar, Zogr, Gal, Ban, Ser нeпpaвѳдьнзиa; Sav oндaнeнзиa loco нeпpaвѳдьнзиa.

46 aштe вo лaиbнтe лaиbштaa взи· κѳиѳ мьздaж нмaтe· нe н мзитape лн тoждe твopaтз·

ἐὰν γὰρ ἀγαπήσῃτε τοὺς ἀγαπῶντας ὑμᾶς, τίνα μισθὸν ἔχετε; οὐχὶ καὶ οἱ τελῶναι τὸ εὐτὸ ποιοῦσι;

Assem add н prae aштe; Zogr, Assem, Typ, Arch, Vlāk, Tert, Sof, Ril sine вo post aштe; Ban aиe oγbo; Lond aиe же лaиbнтe; Sav, Ath, *Bogd*, Sof, Ril вэзлaиbнтe; Sav лaиbиmнхз вaсз; Sav sine нe post нмaтe; Arch, Mir sine н prae мзитape; Tert нe нa н мьтape; Zogr, Arch мьздoиmыцн; Assem, Sav, Typ, Mir, Vrač, Sof мзитapи; Ostr, Vlāk, Ban, Koch, Ath, Ser, Tārg мзитapиe; Sav, Tert sine лн; Sav, Ostr, Vrač тaкoждe, oүтoс.

47 н aштe цѳлoγeтe дpoγгзи вaшa тзкzмo· γѳтo лнxο твopнтe· нe н мзитape лн тaкo твopaтз·

καὶ ἐὰν ἀσπάσῃσθε τοὺς ἀδελφοὺς ὑμῶν μόνον, τί περισσὸν ποιεῖτε; οὐχὶ καὶ οἱ τελῶναι οὕτω ποιοῦσιν;

Arch, Mir, Lond sine н prae aштe, sine кaи; Sav н aштe н; Vrač, Tert цѳлoγнтe; Arch вpaгзи loco дpoγгзи; Sav sine тзкmо; Tert тзγнѳ; Sav add тo post вaшa; Sav лнxο γтo; *Chil* нзлншe; Zogr sine лнxο post γтo; Ostr, Gal лншe; Vrač лнxа; Tert нe нaн н мьтape; Arch, Mir, Vlāk, Vrač sine н

prae мѣтаре; Zogr, Arch мѣдѣмѣн; Assem, Sav, Mir, Vrač, Sof мѣтари; Ostr, Vlāk, Ath, Tārg мѣтарнѣ; Ser кѣзѣмѣнн loco мѣтаре, οἱ ἐθνικοί; Sav, Tert sine лн post мѣтаре; Assem, Sav, Ostr, Vrač, Ser, Lond такожде; Zogr, Arch, Mir, Vlāk, *Chil*, Tert, Tārg такоде, τὸ αὐτὸ.

48 БѢДѢТЕ ОУБО ВЪЗІ СЪВРЪШЕНН· ꙖКО Н ОЦЬ ВАШЬ НѢСѢКЪ СЪВРЪШЕНЪ ЕСТЬ·
ἔσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι, ὡς ὁ πατήρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος τέλειός ἐστι.

Sav БѢДѢТЕ же; Arch, Vlāk, Koch sine оубо; Zogr, Ban, Arch, Vlāk, Tert sine взи; Vlāk add вѣсн post БѢДѢТЕ; Sav исплъненн; Assem, Sav, Gal, Vlāk, Ban, Ath, Ser, Ril, Tārg Ꙗкоже, ѿспер; Mir, Koch, Tert, Ath, Sof, Ser, Lond, Ril, Tārg sine н prae оуб; Assem, Ostr, Typ, Mir, Vlāk, Vrač, Ban, Koch, Ath, Tert, Sof, Ser, Lond, Ril, Tārg нѣсѣнъ; Sav исплъненъ етъ.

A PROJECT FOR RECONSTRUCTING CYRIL AND METHODIUS' TRANSLATION OF THE GOSPEL

Tatjana Slavova, Ivan Dobrev (Bulgaria)

(S u m m a r y)

The article aims to acquaint the Slavonic studies specialists with the methods of and the work done so far on reconstructing Cyril and Methodius' translation of the Gospel as well as with the provisionally research on the history of the Bulgarian versions of the Gospel before the emergence of the printed liturgical book. More than thirty gospel texts have been studied – Old-Bulgarian, Middle-Bulgarian, Russian and Serbian. The reconstruction of the Old-Bulgarian Gospel is being carried out on the basis of the oldest preserved tetraevangelical manuscripts – in comparison with the aprakosevangelical and the later tetraevangelical tradition as well as with the Byzantine tetraevangelical text. The scope of the project comprises the following: a reconstructed Old-Bulgarian text, a Greek text transformed in accordance with the Old-Bulgarian reconstruction, various readings pointing out all the deviations from the reconstructed Old-Bulgarian text and some evangelical quotations from works of Old-Bulgarian men of letters of the 9th and 19th centuries.

РИТМИЧНИ СТРУКТУРИ В ПРЕСЛАВСКИ ТЕКСТОВЕ

Красимира Костова (България)

От Пространното житие на Константин-Кирил Философ е известно, че той е изучавал следните науки и изкуства: Наоучи же се Омнроу, и гнемнт-ри, и оу лъва, и оу фотъ дѣалѣицѣ, и възсѣмъ фѣлосѡф'скимъ оученіемъ; кѣ снм' же и риторикѣ, и арифметикѣ, и астрономіи, и мѡуsicѣ и възсѣмъ прочіимъ еллан'скимъ хѡудѡжествѡ (Климент Охридски, Т. 3, с. 91), срв. и Краткото житие на Константин-Кирил Философ: И въз третѣи мѣць навѣкъ граматикѣ, и геометріѣ, и Омнрѡ оу лъва и фотѣ. И възсѣ философское оученіе навѣкъ: и риторикѣ, и арифметикѣ, и астрономіи же, и мѡуsicѣ (Ангелов, с. 38). И на двете места е посочено изучаването на реториката – риторикѣ, риторикѣ, чиито основи са поставени още в античността и са доразвити от византийските писатели. Трябва да се отбележи, че основните разработки върху различни въпроси на реториката се откриват още в съчинението „Реторика“ на Аристотел, което вероятно е било познато както на Константин-Кирил Философ, така и на онези български книжовници, които са получили своето образование в Константинопол, включително и на българския владетел Симеон, за когото средновековните историци споменават, че е владеед реториката на Демостен и силогизмите на Аристотел и е бил „емиаргос“, т. е. полугрък (Извори за българската история. Т. 7, с. 323).

В „Трета книга“ на трактата „Реторика“ Аристотел разглежда проблемите ритмичност, неритмичност, ритми, стъпки, които са важни характеристики на писаното слово, например: „Формата на стила не бива да бъде нито стихотворна, нито неритмична. Това е неубедително, защото изглежда изкуствено, и същевременно разсейва. То насочва вниманието към повторението на сходния елемент и ние чакаме кога той ще се яви отново... Неритмичното пък е неограничено, а граница трябва да има, но не чрез размер; неограниченото е неприятно и непонятно. Всичко се ограничава чрез число, а число във формата на стила е ритъмът, отрязъци в който са размерите. Затова речта трябва да има ритъм, но не и размер, защото иначе ще се превърне в стихотворение. Ритъмът не бива да се схваща точно, а това ще стане, ако той не надхвърля известна мяра. Измежду ритмите героическият е величествен, но му липсва хармонията на разговорната реч, докато ямбът е разговорният стил на народното множество. Като говорим, ние произнасяме ямби повече от всички други размери. Но речта трябва да има тежест и да вълнува. Трохейт е по-близък до кордакса, а това показват тетраметрите, защото тетраметрите са беглив ритъм... Пеонът е трети ритъм, свързан с посочените. Той е отношение на

три към две, докато първият от споменатите е едно към едно, а вторият — две към едно; към тях се присъединява съдържащият единица и половина, а това е пеонът“ (Аристотел, 170–171). Както признава и самият Аристотел: „стилът трябва да бъде ритмичен, а не неритмичен“ (Аристотел, с. 171), като в някои случаи размерите в прозаическите произведения е трудно да се отделят от стихотворните размери, а предписанията, които дава Аристотел, сочат, че стихотворни размери са били използвани и в прозата. Подобно е положението и в старобългарската литература, където ритмичните структури в някои поетически произведения се покриват с ритмичните структури в прозаически творби; трябва да се отбележи, че при превода е невъзможно да се предаде сричковата структура на гръцките поетически цикли от типа на минея, триода и др., поради което в старобългарски е запазена само тоничната структура, което води до частично или пълно съвпадение на ритъма в прозаическите и поетическите произведения, т. е. това, което е било възможно да се съхрани при смисловия превод, към който са се придържали преславските книжовници, е било съхранено. Както вече беше посочено, и някои прабългарски надписи на гръцки език се характеризират с ритмична структура, което показва, че ритъмът е бил познат и използван от предците на цар Симеон и преславските книжовници, поради което възприемането и запазването на ритъма на византийските съчинения при превода им на старобългарски език не е затруднявало дейците на Преславската книжовна школа. В някои откъси на старобългарските преводи се забелязват отклонения от ритмичната структура на гръцките съчинения както поради несъответствието при предаването на някои граматически категории от гръцки на старобългарски език, така и поради факта, че книжовниците в Плиска и Преслав са превеждали от оригинали, различаващи се по ритмичната си структура от достигналите до нас съчинения на византийските автори.

Ритмични изоколни структури се откриват в различни по жанр творби, преведени от преславски книжовници, както и в преведени и преписани в Плиска и Преслав текстове на Кирило-Методиеви ученици. Цитираните откъси с ритмични структури са от Супрасълския сборник (Займоров, Капалдо) и Лесновския паренесис, НБКМ, № 297.

***Супрасълски сборник, Епифаний Кипърски,
Слово за погребение Христово, с. 470–471***

- 3 Ἐγείρεσθε, ἄγωμεν ἐντεῦθεν,
- 3 ἀπὸ τοῦ σκοτόους εἰς τὸ αἰώνιον φῶς.
- 3 Ἐγείρεσθε, ἄγωμεν ἐντεῦθεν,
- 2 ἀπὸ τῆς ὀδύνης εἰς εὐφροσύνην.
- 3 Ἐγείρεσθε, ἄγωμεν ἐντεῦθεν
- 2 ἀπὸ δουλείας εἰς ἐλευθερίαν,
- 3 ἀπὸ φυλακῆς εἰς τὴν ἄνω Ἱερουσαλὴμ,
- 2 ἀπὸ τῶν δεσμῶν ἐπὶ τὸν Θεόν,
- 3 ἀπὸ τῆς κατοχῆς ἐπὶ τὴν τοῦ παραδείσου τρυφὴν,
- 2 ἀπὸ τῆς γῆς εἰς τὸν οὐρανόν.
- 3 Ἐπὶ τοῦτο γὰρ ἀπέθανον καὶ ἀνέστην,
- 4 ἵνα καὶ νεκρῶν καὶ ζώντων κυριεύσω.
- 3 Διὸ ἐγείρεσθε, ἄγωμεν...
- 5 Ὁ γὰρ πατὴρ ὁ οὐράνιος τὸ ἀπολωλὸς ἐκδέχεται πρόβατον.
- 4 Τὰ ἐνενήκοντα ἐννέα τῶν ἀγγέλων πρόβατα
- 3 τὸν σύνδουλον ἀναμένουσιν Ἀδάμ,
- 2 πότε ἀναστή,

2 πότε ἀνέλθῃ
 2 καὶ πρὸς Θεὸν ἐπανέλθῃ,
 3 Ὁ Χερουβικὸς θρόνος ἡὐτρέπισται,
 3 οἱ ἀναφέροντες ὀξεῖς τε καὶ ἔτοιμοι,
 2 ὁ νυμφὼν παρεσκευάζεται,
 2 τὰ ἐδέσματα ἔτοιμα,
 3 αἱ αἰώνιοι σκηναὶ καὶ μοναὶ...
 3 οἱ θησαυροὶ τῶν ἀγαθῶν ἀνεώχθησαν,
 4 ἡ τῶν οὐρανῶν βασιλεία πρὸ αἰῶνων ἡτοιμάσται.
 4 Ἄ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδεν καὶ οὐς οὐκ ἤκουσε,
 3 καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη,
 3 ἃ ἀγαθὰ τὸν ἄνθρωπον περιμένουσι.
 4 Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα τοῦ δεσπότη λέγοντος
 4 ἀνίσταται σὺν αὐτῷ ὁ ἐν αὐτῷ ἡνωμένος
 3 Ἀδὰμ καὶ συνανίσταται Εὐά,
 6 ἀλλὰ καὶ πολλὰ σώματα τῶν ἀπ' αἰῶνος κεκοιμένων ἁγίων ἀνέστησαν,
 6 κηρύττοντα τοῦ δεσπότη τριήμερον ἀνάστασιν, ἣν φαιδρῶς...
 2 ὑποδεξώμεθα, καὶ ὀψώμεθα,
 3 καὶ περιπτυσώμεθα μετὰ ἀγγέλων χορεύοντες,
 3 μετὰ τῶν ἀρχαγγέλων ἐορτάζοντες ὁμοῦ
 5 καὶ δοξάζοντες τὸν ἡμᾶς ἐκ τῆς φθορᾶς Χριστὸν ἀναστήσαντα,
 5 ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος σὺν τῷ ἀνάρχῳ πατρὶ
 3 καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ζωοποιῷ πνεύματι,
 5 νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

ἀμήν.

3 ВЪСТАНЪТЕ ПОИДЪТЕ ОΥΖΕΚΔΟΥ.
 3 ОΥΖ Т'МЪИ ВЪ ВЪУЪНЪИИ СВЪТЪ.
 3 ВЪСТАНЪТЕ НДЪТЕ ОΥΖΕΚΔΟΥ.
 2 ОΥΖ СТРАСТН ВЪ ВЕСЕΛНІЕ.
 3 ВЪСТАНЪТЕ НДЪТЕ ОΥΖΕΚΔΟΥ.
 2 ОΥΖ РАВОУЪИ ВЪ СВОБОУЖ.
 3 ОΥΖ ТЪМННЦА ВЪ ВЪИШННН НЕРОУСАΛΗΜЪ.
 2 ОΥΖ ЖЪИ КЪ БОГОУ.
 3 ОΥΖ БОЛЪЗНН НА РАДСКЪИЖ ПНШТЖ.
 2 ОΥΖ ЗЕМЪА НА НЕВО.
 3 НА СЕ БО ОУМРЪХЪ Н ВЪСКРЪСНЖЪ.
 3 ДА Н ЖНВЪИМНН Н МРЪТВЪИМНН ОБЛАДАИЖ.
 3 ТЪМЖЕ ВЪСТАНЪТЕ ПОИДЪТЕ.
 2 ОΥЦЪ БО НЕВЕСЪСЪИИ
 3 ПОГЪИВЪШАА ЖНДЕТЪ ОБЦА.
 3 ДЕВДАТЬ ДЕСАТЪІА Н ДЕВДАТЬ.
 2 АГГЕЛЬСКЪІА ОБЦА.
 3 КЛЕВРЪТА ЖНДЖТЪ АДАМА.
 2 КЪГДА ВЪСКРЪСНЕТЪ.
 4 КЪГДА ВЪЗНДЕТЪ Н КЪ БОГОУ ВЪЗВРАТНЕТЪ СА.
 4 ХЕРОВНМЪСКЪИИ ПРЪСТОЛЪ ОУГОТОВНЛЪ СА ІЕСТЪ.
 2 ВЪЗНУОСАШТЕН АДРН.
 2 ННАУЕ ГОТОВН.
 2 ТРЕПЕЗА ОУГОТОВА СА.
 2 БРАШНА ГОТОВА.
 3 ВЪУНННН КРОВНН Н ЖННШТА.
 3 СЪКРОВНШТА БЛАГЪИХЪ ОΥΕΡЪΖΟША СА.

4 НЕБЕСЬСКОЕ ЦРЬСТВО ПРѢЖДЕ ВѢКЪ ОУГОТОВИ СЯ.
 3 НХЖЕ ОКО НЕ ВНАДѢ
 3 Н ОУХО НЕ СЛЫША. БЛАГЪИНХЪ.
 3 Н НА СРЪДЦЕ УЛОВѢКОУ НЕ ВЪЗНДОША.
 2 УЛОВѢКА ЖНДЖТЪ.
 3 СЯ ЖЕ Н ПОДОБНАА СМЪ
 2 ГОВ ГЛАГОЛЖШТОУ.
 4 ВЪСКРЪСАЕТЪ С ННМЪ СЪИН ВЪ НЕМЪ.
 2 ВЪКОУПѢ АДАМЪ.
 3 Н ВЪСКРЪШАЕТЪ С ННМЪ КЕГДА (ВМ. ЕУГА)
 2 НЪ І МНОГАІА ТѢЛЕСА.
 3 ОУМЪРЪШННХЪ ОТЪ ВѢКА СЪІНХЪ.
 2 ВЪСКРЪЖ ПРОПОВѢДАЖШТА.
 3 ТРНДНЕВНОЕ ГНЕ ВЪСКРЪСЕННІЕ.
 3 КЕЖЕ СВѢТЛО ПРННМЪМЪ.
 2 Н ВНАДНМЪ Н ОБЪМЪМЪ.
 2 СЪ АГГЕЛЪІ АНКОУЖШТЕ.
 2 СЪ АРХАГГЕЛЪІ ПРАЗДЪНОУЖШТЕ.
 2 ВЪКОУПѢ Н СЛАВШТЕ
 2 ВЪСКРЪШЬШААГО НЪІ.
 2 ОТЪ НСТЪЛЪННІА ХСА.
 3 КЕМОУЖЕ СЛАВА Н ДРЪЖАВА.
 2 СЪ БЕЗНАУДАЛЪНЪІНМЪ ЦМЪ.
 3 Н ПРѢСВАТЪІНМЪ Н ЖНВОТВОРАШТННМЪ ДХОМЪ
 4 НЪІНІА Н ПРНСНО Н ВЪ ВѢКЪІ ВѢКОМЪ.

АМНН:

Лесновски паренесис (сирийски оригинал)

(1) л. 89б

2 ВНАДѢНІЕМЪ БЕЗМЪЛВННЦН,
 3 ВБРАЗОМЪ НАМЕЦІЖЩЕ ОУНМА.
 2 ВНАДѢ(Н)НЕМЪ КРОТЦН,
 2 ВБРАЗОМЪ ЖЕ ГРЪДІН.
 2 ВНАДѢНІЕМЪ ОУТѢШНТЕЛЕ,
 2 ВБРАЗОМЪ ЖЕ ДОСАДНТЕЛЕ.
 2 ВНАДѢНІЕМЪ СЪВѢТННЦН,
 2 Н ВБРАЗОМЪ ПОНОСНТЕЛЕ.
 2 ВНАДѢНІЕМЪ ПОЛЕЗНН,
 2 Н ВБРАЗОМЪ ГОУБНТЕЛЕ.
 2 ВНАДѢНІЕМЪ НЕНАВНСТННЦН,
 2 Н ВБРАЗОМЪ ВЪЗГЛАСНТЕЛЕ.
 2 ВНАДѢНІЕМЪ ЗАСЪПННЦН,
 2 Н ВБРАЗОМЪ ЖЕ ПРѢДАТЕЛЕ.

(2) л. 98а-б

5 { 2 БѢ БЕЗГРѢШНЫ
 3 ДНЬ ПРѢДАНЫ БЫ.
 3 ДНЬ ПОРЖГАНЬ БЫ.
 3 ДНЬ БІЕНЬ БЫ.
 3 ДНЬ ВПЛЪВАНЬ БЫ.
 5 { 3 ДНЬ НОСНАЬ ІЕ
 2 ТРЬНОВНЫН ВѢНЕЦЬ.

4 ДНЬ расплѣ са небсннх агнецъ.
 3 да трепещеть срѣе твоѣ
 3 н ѡжаснетъ тн са дша.
 4 плачн са всегѣ въ поучени семь.

(3) л. 99а–б

3 слава тебѣ ѡколюбѣе
 3 мнѡгынхъ радн твоихъ цѣдротъ.
 2 млрдѣа радн твоѣго.
 3 слава тебѣ млтнхын.
 3 слава тебѣ дълготрѣпѣливын.
 5 слава тебѣ ѡпоустителю всѣхъ прѣгрѣшенїи.
 6{ 3 слава тебѣ съшѣдын
 3 спсѣти дша нша.
 5 слава тебѣ выплѣтнвы са въ акровѣ дѣвѣ.
 3 слава тебѣ рожен са.
 5 слава тебѣ ать бывъ беззаконнымн.
 3 слава тебѣ ѡплѣванннхын.
 4 слава тебѣ за ланитѣ ѡударенннхын.
 3 слава тебѣ распатын.
 3 слава тебѣ погребенннхын.
 3 слава тебѣ вскрѣсѣснхын.
 3 слава тебѣ проповѣдавын.
 5 слава тебѣ ѡувѣрнвын ѡученикы свои.
 4 слава тебѣ възнесѣснхын са на небса.
 5 слава тебѣ сѣи ѡ деснѣхъ оцѣа.

(4) л. 163а

4 всегѣа во тѣло его таетъ.
 3 н дша его печалюеть,
 3 н плѣть его ѡувадаеть,
 2 н роуменьство поблѣдѣваетъ.
 3 н мысль его нзмѣнюеть са.
 3 н ѡумь емоу нзнемагаетъ.
 3 помыслы на болаша кнпнть,
 3 н къ всѣмъ мръзѣхъ ѣе.

(5) л. 183а

5 праведннхъ же носать плодъ добръ н красень,
 5 стѣннхъ носать плодъ добръ н бл҃гоцѣвѣтѣннхъ.
 6{ 4 мннхъ носать мжкы н раны,
 2 похвала трѣпѣннхъ.
 6{ 4 ѡрѣннхъ носѣ, покоренїе, н възрѣжанїе,
 2 бдѣнїе млтвы.
 4 мжкѣ грѣшннхъ н нечѣстнхъ, н скверннхъ.
 4 носѣ тамо плодъ стѣннхъ,
 6{ 4 н гннль испльненъ въ нстннѣхъ плача
 2 н рыданїа н смрада,
 4 н ѡрѣннхъ неѡчѣснхъ въ ѡгнн негаснмѣхъ.

(6) л. 183б–184а

5 нсамъ рѣтъ намъ, вѣ рѣа выплѣтнхъ са,
 5 вѣ радн ѣвѣхъ ходнхъ на землн ѣвленно.

3 вѣсь радн раны прнѣхъ,
 3 вѣ радн запльванъ быхъ,
 3 вѣ радн заѡушєнь быхъ.
 4 вѣ радн распатъ быхъ на дръвѣ.
 4 вѣ радн вц'та напоєнь бы.

(7) л. 185б

3 да вѡмръзнєт' тн лжкавьство,
 2 н възлюбн кротость.
 2 възлюбн възрѣжаніє,
 2 чрьньчствоуи безмльвїємъ,
 2 поочудн са п'внню,
 2 потыци са възлюбленне
 3 дон'деже іє врьма.

Избраните ритмични откъси от преведени на старобългарски език съчинения съставляват една малка част от преславските ритмично организирани творби. Но и от тях се вижда забележителното преводаческо майсторство на старобългарските книжовници, съумели да предадат сложната по своите художествени достижения византийска преводна и оригинална литература.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов:	Ангелов, Б. Из старата българска, руска и сръбска литература. С., 1958.
Аристотел:	Аристотел. Реторика. С., 1986.
Займов, Капалдо:	Займов, Й., М. Капалдо. Супрасълски или Ретков сборник. Т. 2. С., 1983.
Извори за българската история. Т. 7:	Извори за българската история. Т. 7. С., 1960.
Климент Охридски. Т. 3:	Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3. С., 1973.

RHYTHMIC STRUCTURES IN TEXTS FROM PRES LAV

Krassimira Kostova (Bulgaria)

(Summary)

The article deals with the problems of the rhythmic structures in Greek and Old-Bulgarian prose and poetry. Rhythm and rhythmic patterns, explained in ancient and Byzantine rhetoric and poetics, were adopted by the Old-Bulgarian men of letters and thoroughly introduced in their translations and original works. Examples are given to illustrate the translation of isocolic structures in texts from Preslav – Codex Suprasliensis and Paraenesis of Lesnovo. The conclusion is drawn that the Old-Bulgarian men of letters preserved the artistic features of the Byzantine literature.

СИНТАКТИЧНИЯТ ПАРАЛЕЛИЗЪМ В СЛОВАТА НА КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

Искра Христова (България)

Синтактичният паралелизъм като литературно средство е толкова стар, колкото и самата литература. Можем да го наблюдаваме както във фолклора и в „Илиада“, така и в епоса за Гилгамеш, в Библията, в Ригведа и в поезията на ацтеките. В действителност най-обичайното средство за изграждане на един ритуален текст са поредците от паралелни конструкции.

От времето, когато словесното творчество се превръща в литература, която се дели на три рода, синтактичният паралелизъм е най-характерен за поезията. Но поредици от паралелни конструкции се употребяват на много места в Евангелието, а също в класическата гръцка и във византийската ораторска проза¹. Те придават на текста по-особено звучене, близко до поетичното, защото употребата на паралелни конструкции е вече специална организация на текста.

Този въпрос е задълбочено разгледан от Кр. Станчев най-напред по отношение словата на Климент Охридски², а после изобщо за старобългарската ораторска проза. В нея той отделя химнични поетични пасажии с ритъм, който се гради на синтактичния паралелизъм, определен от него като синтактично-интонационален. Основна ритмична единица при него е схемата на изразите, които се повтарят паралелно³.

Редица други изследователи – Е. Георгиев⁴, П. Динеков⁵, Д. Петканова⁶, също посочват, че определени пасажии от словата на Климент Охридски могат да се определят като поетични. Това са все случаи на синтактичен паралелизъм. Според Ал. Наумов химичната, поетичната част се въвежда „със семантично-фоничен демаркационен сигнал, съставен, общо взето, от думата похвала и от думата възпит (със синонимите ѝ)“⁷. Според

¹ Аверинцев, С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977, 221–236.

² Станчев, Кр. Ритмичната структура в химичната поезия на Климент Охридски. – Български език, 19, 1969, № 6, 523–531.

³ Станчев, Кр. Ритмични основи на старобългарската поезия. – В: Славистични изследвания. Т. 3. С., 1973, 254–270.

⁴ Георгиев, Е. Разцветът на българската литература в IX–X в. С., 1962, с. 151.

⁵ Динеков, П. Старобългарски страници. С., 1966, с. 47.

⁶ Петканова-Готева, Д. Нови черти в похвалното слово през XIV–XV в. – В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 99.

⁷ Наумов, А. По въпросите на най-старата славянска поезия. – Старобългарска литература, 8, 1980, с. 42.

Дж. Трифунович Словата на Климент Охридски могат да се разделят на три части: първата е нещо като въведение, втората е изложение на събитията, свързани с празника, третата е възхвала и славословие. За първата и третата част според него е характерна употребата на риторични похвали: обръщения към слушателите, паралелни конструкции⁸. По-подробен анализ на композицията на Климентовите слова прави В. Велинова, като посочва, че те са изградени от увод, повествователна част, преход, похвала и заключение⁹. Тя също отбелязва, че поредиците от паралелни конструкции са характерни за частта, определена от нея като похвала, като изтъква, че „те се явяват винаги в маркирана позиция, което от своя страна определя и функцията им в рамките на цялата творба“¹⁰.

Не трябва обаче да се прави изводът, че паралелни конструкции се използват само в кулминацията на словата, при това винаги предхождани от въведение. Разпространението на синтактичния паралелизъм в Словата на Климент Охридски е много по-широко и универсално. Пример за синтактичен паралелизъм е, да речем, цитатът от Мат. 5:3–11, т. нар. „Блаженства“: *благенни нѣци дѣхмъ ѿко тѣхъ естъ цѣрство нѣбъное, благенни плачащии са ѿко тѣ оутѣшатъ са, благенни кротцини ѿко тѣ наследятъ земя...*¹¹ (цитиран в словата за Света Троица и за неделя), или цитатът от Мат. 25:34–36, т. нар. „дела на милосърдието“: *възълакахъ бо са н дасте ми ѣстн, въздадохъ са н напоите ма... (цитиран в Словото за Света Троица). Понякога авторът преминава така несприлюдено към поредицата от паралелни изрази, че е трудно да се определи границата: си же прѣполюше многогълноуе моуе жнѣнскоуе н кръжмн свонмн ѿстыше въсь мнрѣ, дѣхонмнн крнлы въшьше, нензрѣнно сѣагы бѣжен прѣстѣще, недочжнѣ обывно подающе нсѣленіе, въсь прогонѣще н стрѣн оутолѣще, црквн просвѣтѣще, мнра съхраняюще, людн направляюще на добрые подвѣгы, демони прогонѣще н льсть нхъ въскортъ разрающе, ннцекъ соуггоуво вѣгѣтѣще дѣшевно н телесно, ересы потрѣбляюще, трѣскѣтлымн зарамн сіающе, нензрѣннн исповѣдннцн ѣавнше (Слово за 40-те мъченици).*

Наистина употребата на паралелни конструкции придава на съответните пасажии повече патос, на те не са свързани задължително с определена част от словото. В началото на Словото за Йоан Кръстител например следват един след друг два пасажа с паралелни изрази, към средата разказът за кръщаването на Христос се прекъсва от още два такива пасажа, словото завършва с разказ за раждането на Йоан Кръстител, за Захарий и Елисавета, следват нравоучения и никъде в края не се употребява синтактичен паралелизъм. Подобен строеж има и Словото за Захарий и за зачатieto на Йоан Кръстител. Трябва да се отбележи, че точно тези две слова В. Велинова обособява в отделна група „похвални слова за събитие“¹².

Някои Климентови слова са много силно наситени с паралелни конструкции. Например в Словото за Успение Богородично се редуват пет такива поредици, между които има кратки пасажи без такава организация.

⁸ Трифунович, Т. Тројство композиције Климентових беседа. – Књижевност и језик, 1966, № 3, 226–232.

⁹ Иванова, В. Проблеми на индивидуални стил в похвалните слова на Климент Охридски. – Језик и литература, 1985, № 4, 27–36; Велинова, В. Композиционно-стилистични принципи в похвалните слова на Климент Охридски. Автореферат на кандидатска дисертација, С., 1983.

¹⁰ Иванова, В. Цит. съч., с. 35.

¹¹ При цитирањето се спазва правописот на съответниот препис според изданието: Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 1. Обработили Б. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов. С., 1970.

¹² Велинова, В. Цит. съч., 8–9.

Синтактичният паралелизъм може да се проявява в различна степен. Невинаги структурата на изреченията съвпада в детайли. Ето един пример на последователност от сложни изречения, които са от един и същ вид, но не съвпадат напълно по структура: гдѣ тн соут чини бесплѣт'нын прѣтѣкѣще выноу н трістою пѣніе възснѣюще, въ ннхже се дрѣвѣіе іавн мѡуѣсеѡвн твоємѹ оугод'никоу. гдѣ тн шестокры'нынхъ прѣстоѡанніе, еже дрѣвѣіе прѡѡвн прѣкоу твоємѹ нсанн сѣдѣ на прѣстоѡѣ высоцѣ н прѣвѣзнесенѣ. гдѣ тн м'ножтво бечнслѣно бесплѣт'нынхъ' снѣбъ, еже вндѣ дрѣвѣіе даннѣ т'маамн т'мн прѣстоѡюще окрѣтъ прѣстоѡла твоєго. гдѣ тн четворозрачнѣи н живѣтнѣи, на ннхже те вндѣ почнвѡющѣи не зек'нѣи. гдѣ тн прѣстоѡл'н н гѣстваѣ, властнн же н снѣи, на ннх'же неразлѡч'но славнѣи съ щемѣ н дѣхомъ почнвѣишн юще прѣно.

Най-издържано е „приветствието“ (както го нарича Д. Петканова¹³) към Кирил Философ. То не само е поредица от сложни съставни изречения с подчинени определителни, но и елементите във всяко отделно изречение се повтарят. След глагола следва прилагателно, винаги сложно, след него притежателно местоимение, след това съществително. Подчиненото изречение се въвежда всеки път от относително местоимение, почти винаги в творителен падеж, следва един комодален датив, подлогът на подчиненото изречение, който понякога има обособено пояснение – винаги причастие, и глаголът: блжж многоглы твои ѡзрыкъ, нм'же моємѹ ѡзрыкоу трѣбѣзчѣлнѣи бжтѣ зарѣ възснѣишн мракъ грѣховны ѡгна.

Понякога синтактичният паралелизъм може да бъде подсилен от един вид граматичен паралелизъм – използване на еднакви части на речта, на глаголи в едно лице, число и време, на имена в един род, число и падеж. Колкото повече съвпадат по структура отделните изречения или изрази, толкова по-възможно е въвеждането на граматичен паралелизъм. Често граматичният паралелизъм на свой ред може да доведе до съвпадение на окончанията – хомойотелеутон: ѡвы постѡмъ н възрѣжнѣіе, ѡвы благовѣрѣіе н страднѡлюбіе, ѡвы кланнѡіе н простынею срѣца, а дрѡугы смѣреніе н кротостю срѣца, ѡвы бдѣніе н любовію нелицемерно, а дрѡугы нщелюбіе ѡко свѣтлннскъ зарю дѣховною свѣтѣше се (Слово за 40-те мъченици).

Съвпадението на окончанията е резултат от граматичния паралелизъм. Кр. Станчев специално посочва, че макар да напомня един от основните съвременни принципи на изграждане на поезията, то е просто последиствие от други композиционни принципи на организация на риторичните пасаж¹⁴. Това обаче не значи, че хомойотелеутоните не са търсени от автора. С. Аверинцев посочва, че точно такъв вид римоподобни съвпадения на окончанията са били съзнателно използвани както от античните, така и от византийските майстори на изящната словесност¹⁵. Би трябвало да се предположи, че съвпадението на окончанията е търсено и от Климент Охридски като средство за подсилване на паралелизма. Както анафората, която се употребява при почти всички пасаж¹⁶ с паралелни конструкции, не е случайна, така най-вероятно и епифората се използва целенасочено.

За да открий пасажите, изградени от паралелни конструкции, Климент Охридски си служи и с други средства. Най-общо те могат да се характеризират като многократно повтаряне на някои форми или конструкции, употребени по не съвсем типичен и обичаен за старобългарската езикова норма начин, който в обичайната реч се среща рядко. Например в Слово-

¹³ Петканова-Тотева, Д. Цит. съч., с. 98.

¹⁴ Станчев, Кр. Ритмичната структура...

¹⁵ Аверинцев, С. С. Цит. съч., 222–225.

то за Михаил и Гавриил авторът употребява 11 пъти показателното местоимение *снма*: *снма* бо архистратѣгома нѣсны кржгъ чюдѣсы испльни ꙗ ꙗ земноне основание прѣсвѣтло украси, *снма* нѣмаа воннѣства въ оуставѣ свои трепетно остоѣще съзблудѣжѣ сѧ, *снма* четврѣчастнии конци земли недвижими съхранѣжѣ сѧ, *снма* морската широта повѣлѣнїемъ божїемъ нежданно чинъ съхранѣжѣи и прѣдѣла своего не прѣстѣпаеѣтъ, *снма* члвчїкѣи естѣво ѿ всѣхѣи стѣтн неврѣждено прѣбываеѣтъ, *снма* вѣсовстїи плѣци прогоними нестѣжаѣтъ, *снма* ндолюскаа лѣ не корене разроуши сѧ, *снма* цркви свѣтлоукрашаеми правовѣрїю нединоглаго трѣсто не пѣнїе боу възслаѣжѣтъ, *снма* всѣка нерьсѣ потрѣбн сѧ и правовѣрїе процвѣте вѣнчѣваѣж правовѣрны исповѣдники, *снма* всѣкы напастн и стѣтн ѿгонатѣ сѧ и болѣзни цѣлат сѧ. Десет от тези 11 пъти *снма* е употребено субстантивно и анафорично, в служба на третолично местоимение, което не е характерно за местоимението съ в старобългарски, особено в косвените падежи. Най-често в такава служба се употребява анафоричното местоимение, по-рядко тѣ. Освен това в този пасаж, както и в друг пасаж от същото слово, в който 10 пъти се повтаря тѣма, в голяма част от случаите се наблюдава употребата на творителен инструментален при лица, напр. тѣма поустынежнїтеле жнтенскыѣ стѣтн и сластн оумртвнше, теченне свое скончѣшж: (Чрез тях двамата (арахангелите Михаил и Гавриил) пустиножителите като умъртвиха житейските страдания и наслаждения, завършиха своя живот). Тази употреба на творителния падеж не се среща вече в нито един от славянските езици¹⁶, а в старобългарски, макар да е възможна, също не е честа¹⁷.

По подобен начин в Словото за Успение Богородично се употребява местоимението *товоѣж* – общо 15 пъти. В същото слово има един пасаж, който вече е привличал вниманието на изследователите: те славе дѣво бѣ архангльсци и бесплѣтнѣи оустави, те славетъ патриарси и пррѣсци чннове, те чтоуѣтѣ агльсци събори и мннчѣсци плѣци. Въз основа на него Ив. Гълъбов изказа предположението, че още в старобългарски е съществувала проклитична употреба на кратките местоименни форми, каквато се среща днес в някои говори¹⁸. Тази теза обаче не може да бъде приета. Тук по-скоро местоимението *та* носи ударение. Употребата на кратките местоименни форми за винителен падеж като думи със собствено ударение се среща и на други места в старобългарските текстове, включително и у Климент Охридски, напр. но ꙗко и рнзѣу на сѧ възвѣтѣче плѣтъ члѣа (Слово за Света Троица). Фр. Славски посочва следния пример от Синайския евхологий: *та* поетѣ слѣзѣ, *та* славнѣтъ лѣчѣа¹⁹. А в Службата за Методий има случай, когато местоимението стои пред обръщението, така че не може да не носи ударение: *та* блжне поѣ земѣ моравскаа²⁰. В случая отново става дума за нехарактерна употреба, повторена в паралелните конструкции.

Друг, малко по-различен пример предлага Похвалата за Кирил. Там се използва перифраза, като се изброява *твон рѣцѣ, нѣзѣ, очн* и пр. Почти

¹⁶ Вж. Творительный падеж в славянских языках. Под редакцией С. Б. Бернштейна. М., 1958, с. 94.

¹⁷ По-подробно за тази употреба на творителния падеж, както и за някои други нехарактерни употреби вж. Христова, И. Синтаксисът на Климентовите слова. – Кирило-Методиевски студии, 8, 1991, 45–59.

¹⁸ Гълъбов, Ив. Климент Охридски и старият български книжовен език. – Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий“ във Велико Търново, 4, 1968, 475–499.

¹⁹ Stowski, F. Miejsce euklityki odmiennej w dziejach języka bułgarskiego. Kraków, 1946, p. 15.

²⁰ Цит. по: Иванов, Й. Български старини из Македония. 3 изд. С., 1970, 303–305.

същата перифраза използва Елифаний в своята хомилия при възхвалата на Йосиф, при това с глагола $\mu\alpha\kappa\alpha\rho\acute{\iota}\zeta\omega$, в превод блажж. Но Климент не си служи с похвата буквално в същия вид. Елифаний назовава елементите на тялото в тяхното същинско значение: блажж $\rho\alpha\zeta\tau\acute{\epsilon}$ $\tau\omega\nu$ $\pi\rho\iota\kappa\omicron\sigma\eta\kappa\upsilon\omega\sigma\eta\varsigma$ са ꙗ глава въсьмъ²¹, а Климент ги употребява метафорично или метонимично: блажж $\lambda\alpha\tau\omicron\zeta\alpha\rho\iota\tau\epsilon\nu$ $\tau\omega\nu$ $\omega\chi\eta$ $\mu\eta\kappa\eta$ $\mu\omicron\mu\eta$ $\omicron\chi\eta\mu\alpha$ $\sigma\lambda\epsilon\pi\omicron\tau\alpha$ $\mu\epsilon\rho\alpha\zeta\omicron\mu\eta\mu\alpha$ $\omicron\tau\alpha\tau\alpha$ $\beta\acute{\iota}$ η $\beta\omicron\rho\alpha\zeta\omicron\mu\eta\mu\alpha$ $\sigma\upsilon\epsilon\tau\acute{\epsilon}\zeta$ $\upsilon\varsigma\eta\mu\alpha$... блажж $\beta\omicron\delta\upsilon\nu\eta\mu\eta\mu\alpha$ $\tau\omega\beta\eta$ $\pi\rho\epsilon\tau\epsilon\varsigma$ $\mu\eta\mu\eta\kappa\eta$ $\mu\alpha\pi\eta\varsigma\alpha$ $\sigma\alpha$ $\mu\omicron\epsilon\mu\omicron\upsilon$ $\mu\eta\zeta\upsilon\kappa\omicron\upsilon$ $\sigma\kappa\omega\beta\omicron\delta\alpha$ $\tau\omega$ $\gamma\rho\epsilon\chi\omicron\nu\eta\mu\alpha$ $\eta\gamma\alpha$... Тук вече нехарактерното не е в граматичната употреба, както в другите слова, а в преносното значение.

В повечето пасажи с паралелни конструкции Климент Охридски използва анафора. Ако се вгледаме, ще установим, че в много случаи изразите, които се повтарят в анафората, характеризират светеца и отношението на автора към него, при това много точно. Например една част от Словото за Михаил и Гавриил се гради, както вече посочих, върху повторението на творителния инструментален при лица – $\sigma\eta\mu\alpha$ и $\tau\epsilon\mu\alpha$. Така се подчертава, че основната им заслуга са делата, които са извършили, по-точно, които Бог е извършил чрез тях. По подобен начин в Словото за Успение Богородично се повтаря $\tau\omega\beta\eta\mu\eta$. Наистина главното и при архангелите, и при Богородица е, че са послужили като инструмент на Бога при осъществяване на основните му актове, свързани с Новия завет.

Съвсем друг тип светец е Лазар. Той не е вършил нищо. Неговата заслуга е, че по стечение на обстоятелствата чрез смъртта си е послужил на Бог да покаже силата си, а чрез възкресението му се предвъзвестява Христовото възкресение. Но това събитие, макар и важно, не е възлово в историята на Новия завет. Всички тайнства, които довеждат до сключването на Новия завет с Бога, биха могли да се извършат и без него. То няма ранг на събитие като Благовещението, Рождеството, Разпъването, Възкресението. А и самият Лазар няма заслуга с делата си за чудесното си възкресение. Неговата заслуга е, че Христос го е обичал, Климент го прославя като $\lambda\alpha\zeta\omicron\rho\epsilon\varsigma$, $\sigma\lambda\alpha\delta\acute{\epsilon}\zeta\kappa\upsilon\eta$ $\chi\epsilon\mu$ $\upsilon\zeta\lambda\upsilon\beta\lambda\epsilon\mu\eta\mu\kappa\acute{\epsilon}\zeta$. В священата история той има стойност сам по себе си, просто с това, че е Лазар и че Бог го обича. Затова и в паралелните изрази в анафора е изведено неговото име – то е най-ценният му атрибут.

В Словото за Йоан Кръстител има две поредици от паралелни изрази, в които се прославя Христос при кръщаването му. При първата всеки израз започва с $\tau\upsilon$ / $\beta\omicron$ / $\mu\epsilon\eta$ (общо 4 пъти). При втората се повтаря 4 пъти $\tau\acute{\epsilon}\zeta$ $\mu\epsilon\tau\acute{\epsilon}\zeta$, като всеки израз е вариация върху Мт 3:17. Интересно е, че и в четирите старобългарски евангелски ръкописа е употребено местоимението $\sigma\acute{\upsilon}$, а не $\tau\acute{\epsilon}\zeta$: $\sigma\acute{\upsilon}$ $\epsilon\tau\acute{\epsilon}\zeta$ $\sigma\acute{\upsilon}\mu\eta$ $\mu\omicron\eta$ $\upsilon\zeta\lambda\upsilon\beta\lambda\epsilon\mu\eta\mu\kappa\acute{\epsilon}\zeta$. Но докато $\sigma\acute{\upsilon}$ има деиктично значение: Този е..., $\tau\acute{\epsilon}\zeta$ има по-скоро значение на третолично местоимение: Той е... Със замяната на местоименията логическото ударение се прехвърля от местоимението върху екзистенциалния глагол. В тези две поредици, като възхвалява Бога, Климент повтаря точно неговото най-важно качество – това, че той е. Самият Бог се разкрива на Мойсей с думите: „Аз съм този, който е (вечно съществуващият)“, на гръцки $\epsilon\acute{\upsilon}\gamma\omega$ $\epsilon\acute{\iota}\mu\iota$ $\acute{o}$ $\acute{o}\nu$ (Изм. 3:14), и всички християнски философи утвърждават и развиват идеята за битийността на Бога като най-важен негов атрибут, за съществуващото като благо и за несъществуващото като зло²².

²¹ Цит. по: Супрасълски или Ретков сборник. Т. 2. С., 1983, с. 375.

²² Вж. у Дионисий Ареопagit в *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 3, col. 696–710. Вж. също А в е р и н ц е в, С. С. Цит. съч., 30–56 (главата „Бытие как совершенство – красота как бытие“).

Ако се върнем към словата за архангелите и за Богородица, ще видим, че освен че с анафората ги поставя в една категория, Климент Охридски ги разграничава – пак чрез анафората. Докато за безплътните сили говори в трето лице, към Богородица се обръща лично. Божията майка е много по-близка за него от архангелите. Това е обичайното отношение на средновековния човек към Богородица. Култът към нея надминава култа към всички останали светци. Към нея се отправят най-много молитви, на нея се възлагат най-големи надежди, хората я чувствуват най-близка.

Но има един светец – Кирил Философ, който за Климент е по-близък и от самата Божия майка. Той е единственият светец, в чиято похвала в анафората авторът повтаря глагол в първо лице единствено число. С това повторение на блажж той изтъква силната си връзка с него.

Местата с паралелни конструкции играят ролята на синтез на всичко, което се казва в словото. А изразът, който се повтаря в тях, е втори синтез – синтез на синтеза. В паралелните конструкции по подходящ начин се повтарят заслугите на светеца, а при анафората се повтаря това, което е най-съществено за светеца и най-добре го характеризира. Изглежда, тази организация на словата освен чисто художествено има и прагматично значение. Старобългарският писател добре е съзнавал, че словата му са предназначени за разнообразна аудитория. Цялото слово с всички подробности, цитати от Библията, съпоставки с библейски герои и събития и философски разсъждения е било предназначено за най-внимателните и най-образованите слушатели. Обикновеният човек едва ли и при най-добро желание е могъл да разбере всичко, а и да остане съсредоточен достатъчно дълго време. За този слушател са били предназначени местата на прослава на светеца. Вниманието му е било привлечено от специалната организация на тези пасажки, от повторенията на началните изрази (анафорите), понякога от повторенията на окончанията (хомойотелеутоните), от повторната употреба на някои нетипични за обичайната реч конструкции, от възклицианията, от сложните епитети, понякога от специални въвеждащи изрази, от промените в интонацията.

А в съзнанието на онези слушатели, които не са слушали внимателно или не са разбирали дори и риторичните пасажки, трябва да са оставили поне многократно повтаряните изрази от анафората. Например, след като чуе Словото за архангелите Михаил и Гавриил, в което многократно се повтаря снма, снма, снма..., тѣма, тѣма, тѣма..., слушателят би трябвало да излезе от храма най-малко с впечатлението, че чрез архангелите са били извършени много значителни Божии дела.

След като чуе Похвалата за Кирил, слушателят би трябвало да отнесе със себе си убеждението за голямата близост между проповедника и светеца. През вековете и на различните места проповедниците са се сменяли, но похвалата е оставала все същата. Близостта на проповедника, а следователно и на неговите слушатели с този светец се е запазвала неизменно.

SYNTACTIC PARALLELISM IN THE SERMONS OF KLIMENT OHRIDSKI

Iskra Hristova (България)

(Summary)

The Old-Bulgarian writer uses syntactic parallelism in his sermons, not only in the rhetoric parts, but throughout the works. Often the parallel sentences are included by the same word or phrase, i. e. the author uses anaphora at the same time. That makes these passages still more organized. In some cases equal inflections are also used and they resemble rhymes.

In these passages the author occasionally uses some rare linguistic means or some other stylistic figures, which makes them more notable.

We can suppose that the author used the words and phrases which are repeated in the anaphora to express his relation to the saint. We can regard the passages in which syntactic parallelism is used as synthesis of the whole sermon where the common pathos is concentrated. And we can regard the including words and phrases as a second synthesis which suggests the main characteristic of the saint.

ЗА „РУСКИТЕ БУКВИ“ В ПРОСТРАННОТО ЖИТИЕ НА КОНСТАНТИН-КИРИЛ ФИЛОСОФ

Димитър Чешмеджиев (България)

В глава VIII от Пространното житие на Константин-Кирил Философ (ЖК) има едно място, което гласи:

и обрѣтъ же тоу еѡагѣ и ѡалтѣрь, роуш'кы пнсменѣ писано и чѣка обрѣтъ, глѣюща тѣмю бесѣдою; и бесѣдовавъ съ нѣмъ и снлоу рѣчи прѣмъ, своен бесѣдѣ прикладае разлѣчѣ пнсменъ, гласнаа и съгласнаа, и кз боу мѣтвочу дръже, възсортѣ начетъ чнстн и сказоватн. и днвладхъ се емоу, бѣ хвалеце¹

В новобългарски превод:

„Там [Философът] намери евангелие и псалтир, написани с руски букви, и срещна човек, който говореше на тоя език. Той влезе в разговор с него и разбра смисъла на речта му, сравнявайки различието на звуковете – гласни и съгласни – със своя говор. И като отправи молитва към бога, скоро започна да чете и да говори [на тоя език]. И всички му се удивляваха и хвалеха бога.“²

Това място е един от най-коментираните пасажии в старобългарската литература. За неговото обяснение има изписана огромна литература и дори авторите на специалните библиографски обзори не могат да я обхванат³. Интересът към него е напълно оправдан – сведениято е твърде необичайно, позволява тълкувания в различни посоки. Освен това сведениято се е превърнало в пресечна точка на различни интереси – научни и извъннаучни, а също така е и важен елемент от различни по-общии теории. В резултат на всичко това са възникнали няколко големи хипотези в различни варианти. Всяка една от тях има своите основания, своите силни и слаби страни. Но нито една не е успяла да обясни достатъчно убедително това тъй странно на пръв поглед съобщение.

Първата по-голяма хипотеза наричам условно „руска“, тъй като според нея въпросното съобщение трябва да се тълкува буквално. Тя, строго

¹ Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3. (подг. за печат Б. Ст. Ангелов и Х. Кодов). С., 1973, с. 96, (гл. VIII). Всички цитати на Пространното житие на Константин-Кирил (ЖК) са по това издание.

² Пак там, с. 127.

³ Ильинский, Г. А. Опыт систематической Кирилло-Методьевской библиографии. С., 1934, 66–67; Попруженко, М., Ст. Романски. Кирилло-Методиевская библиография за 1934–1940 г. С., 1942, с. 56; Можеева, И. Е. Библиография по Кирилло-Методиевской проблематике (1945–1974 гг.). М., 1980, с. 67; Дуйчев, Йв., А. Паунова, А. Кирмагова. Българска Кирило-Методиевска библиография 1944–1980 г. С., 1981.

погледнато, не е първа по време на възникване, но за сметка на това се застъпва от най-голям брой учени. Тя възниква още в средата на миналия век и началото ѝ се поставя от В. Григорович, който смята, че намерената в Херсон азбука е глаголицата⁴. Неговото мнение бързо се разпространява⁵. Особено важна се оказва подкрепата на М. Погодин, който е автор на многократно повтаряната идея, че глаголицата се развива на руска почва, на базата на знаменитите „черти и резки“ на Черноризец Храбър, които, както е известно, всеки тълкува както му е угодно⁶.

След М. Погодин тази хипотеза бързо набира скорост – за нея се застъпват автори като Кочубински, Барсов, Маркевич, Ламански, Срезневски, Гедеонов, Архангелски, Будилович, Лавровски, Соколов, Ф. Успенски, Перволф, Палмов, Пархоменко и др⁷. По-голямата част от тях обаче боравят с доказателства от емоционален характер и не допринасят съществено за развитието ѝ⁸.

Етап в нейното развитие представлява специалната статия на Н. К. Николски⁹, който набляга на това, че езикът, на който били написани евангелието и псалтира, бил близък до един от езиците, говорени от Константин-Кирил. Според Николски този език е бил славянски, малко различаващ се от солунския славянски диалект на светеца. Това е всъщност основният аргумент, който поддържа тази теория и който има смисъл¹⁰.

Следващите автори, поддържащи тази теория, също не прибавят нищо ново към доказателствата ѝ – Б. Д. Греков, който смята, че Константин-Кирил е създал само азбуката, а писменост имало и преди него (?!)¹¹, Д. С. Лихачев, който приема, че вероятно става дума за руска писменост с гръцки букви, „без устроение“¹², М. В. Левченко, който мисли, че по времето на Кирил и Методий в Русия вече се превеждали първите богослужебни книги, тъй като в древноруските паметници се смесва първото кръщение на русите с това при княз Владимир¹³, П. Я. Черных, който с помощта на късни свидетелства (най-ранните от Х в.) се опитва да докаже, че в IX в. в Русия вече е имало писменост и развит книжовен език¹⁴.

⁴ Григорович, В. О древней письменности славян. – В: Статьи касающихся древняго словянскаго языка. Казань, 1852, с. 69.

⁵ Ильинский, Г. Один эпизод из курсунского периода жизни Константина Философа. – *Slavia*, 3, 1924–1925, № 1, 47–49.

⁶ Речь, произнесенная в заседании Московского общества любителей российской словесности, председателем М. П. Погодиным 11 мая 1863 г. в память о Св. Кирилле и Мефодии. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, 127–128.

⁷ Ильинский, Г. Один эпизод..., 48–52; Митрополит Никодим. Мисонерское дело святаго Кирилла среди хазар. – Журнал Московской патриархии, 1969, № 7, с. 35; Рапов, О. М. Русская церковь в IX–первой трети XII вв. – В: Принятие христианства. М., 1988, 102–116.

⁸ Ильинский, Г. Один эпизод..., с. 52: „... при буквальном понимании интересующаго нас места VIII гл. Жития Константина мы ничего не выиграваем, и загадка, каким образом у черноморских русских в середине IX в. могли появиться евангелие и псалтир на русском языке, остается загадкой.“

⁹ Никольский, Н. К. К вопросу о русских письменах, споменаемых в Житии Константина Философа. – Известия по русскому языку и словесности, 1, 1928, с. 1 сл.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Греков, Б. Д. Культура Киевской Руси. М.–Л., 1944, с. 31.

¹² Лихачев, Д. С. Исторические предпосылки возникновения русской письменности и русской литературы. – Вопросы и истории, 1951, №12, 34–35. Срв. коментара към „Повесть временных лет“ (М. – Л., 1950).

¹³ Левченко, М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 34–35.

¹⁴ Черных, П. Я. Язык и письмо. – В: История культуры древней Руси. М.–Л., 1951, 131–132, 134–136.

Особени усилия за доказване на тази хипотеза полага Е. Георгиев¹⁵, който изхожда от известната си идея за старшинството на кирилицата, създадена исторически от гръцката азбука, пред глаголицата, създадено от Константин-Кирил¹⁶. Аргументите му не се различават от тези на неговите предходници, но той добавя допълнителни аргументи против готско-варяжката хипотеза¹⁷. Подробна критика на възгледите му прави Цв. Тодоров¹⁸, но следва да се отбележи, че самата изходна база – за старшинството на кирилицата, е погрешна¹⁹.

След Е. Георгиев на „руски“ позиции застават М. Н. Тихомиров, който се опитва да докаже, че през втората половина на IX в. на Кримския полуостров е имало славяно-руски поселения²⁰, В. А. Истрин, който привежда интересни данни против сирийската хипотеза²¹. „Руската“ хипотеза се подкрепя и от някои руски църковни историци от явно патриотични подбуди²².

Един от последните опити да се спаси тази хипотеза е на С. А. Висоцки, който се опитва да свърже откритите от него абецедари по стените на църквата „Св. София“ в Киев с наличието на предкирилска писменост в Русия²³. Този опит очевидно трябва да се признае за неуспешен, както вече е посочено в литературата²⁴.

Друга хипотеза с широка популярност, особено в миналото, е готско-варяжката, както може най-общо да се нарече, тъй като настоява за германски характер на намерената писменост. Неин родоначалник е П. И. Шафарик, според когото Константин-Кирил намерил готско евангелие и псалтир и човекът, с когото беседвал, бил варяго-русин. Тъй като в IX в.

¹⁵ Георгиев, Е.: 1. Началото на славянската писменост в България. С., 1942, 33–36; 2. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. С., 1952, с. 49; 3. Кирил и Мефодий, основоположники на славянските литератури. С., 1956, 60–63; 4. Письменность россов. – Cyrillo-Methodiana, 1964, Köln-Graz, 372–381.

¹⁶ Георгиев, Е. Славянская письменность..., с. 49.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Тодоров, Цв. Произход и авторство на славянските азбуки. – В: Славистичен сборник. Т. 1. С., 1958, с. 45.

¹⁹ Палева, Т. Възникване, развой и съвременно състояние на научния интерес към делото на Кирил и Мефодий. – В: Изследвания по кирилometодиевистика. С., 1985; Толстой, Н. И. История и структура славянских литературных языков. М., 1988, 130–131; Nedelković, O. Još jednom o hronološkom primatu glagoljice. – Slovo, 15–16, 1965, 19–58.

²⁰ Тихомиров, М. Н. Исторические связи России со славянскими странами и византией. М., 1969, с. 178, 188.

²¹ Истрин, В. А. 1100 лет славянской азбуки. М., 1963, с. 19.

²² Арх. Филарет. Труды святых Кирилла и Мефодия на территории русского государства в русской исторической литературе. – Журнал Московской патриархии, 1967, № 3, с. 57; митрополит Никодим. Миссионерское дело Святого Кирилла среди хазар. – Журнал Московской патриархии, 1969, № 7, с. 35; Йеромонах Иоанн (Экономцев). Византизм, славяне и Россия. – Вопросы истории, 1989, № 8, с. 61; Йеромонах Никон. Начало христианства на Руси. – Вопросы истории, 1990, № 6, с. 52.

²³ Висоцкий, С. Я. Древнерусская азбука из Софии Киевской. – Советская археология, 1980, № 4, 134–135; Янин, В. Л. Новгородски азбуки XI–XIV вв. – В: Проблемы изучения культурного наследия. М., 1985, 74–80; вж. неуспешен опит за модификация на тази хипотеза у Duthilleul, P. L'évangélisation des Slaves. Cyrille et Méthode. Tournai, 1963, 40–41.

²⁴ Медынцева, А. А. Новгородские находки и дохристианская письменность на Руси. – Советская археология, 1984, № 4, с. 49; Иванов, Т. А.: 1. Еще раз о „русских писменах“ (к 1100 летию со дня смерти Константина-Кирилла). – Советское славяноведение, 1969, № 4, 72–75; 2. Об азбуке на стене Софийского собора в киеве. – Вопросы языкознания, 1972, № 3, с. 110. Вж. отговора на С. А. Висоцки (Висоцкий, С. А. Об азбуках открытых в Киеве и в новгороде. – В: Древности славян и Руси. М., 1988, 212–214), който отново не дава никакво доказателство.

на Крим все още имало готски християнски поселения²⁵, хипотезата на Шафарик благодарение и на огромния му авторитет бързо става популярна – за нея се застъпват Ф. Миклошич, арх. Макарий, К. Невоструев и др.²⁶ По-късно тя се развива в различни варианти – едни смятат, че намерените книги са преведени от Улфила и че не трябва да се намесват варягите²⁷. Други приемат, че срещнатият русин е скандинавец и писмената не са задължително тези на Улфила²⁸. Трети сливат всичко в едно – като Ив. Малишевски, който смята, че Константин-Кирил е намерил готско-варяжко писмо, тъй като готите се слели с новодошлите варяго-руси²⁹. В. Г. Василевски приема, че тук става дума за преводите на Улфила, но в оригинала на житието е стояла думата „тавроските“, с която се означавало смесеното готско-варяжко население³⁰. Мнозина продължават да следват пунктуално теорията на Шафарик³¹. Специално внимание заслужават работите на Е. Голубински, който полага допълнителни усилия, за да обоснове съществуването на готска община на Крим през този период³² и на А. Куник, който изцяло подкрепя варяжкия произход и на книгите, и на човека, но допуска и късни интерполации в текста³³.

Според П. Лавров³⁴ буквите са готски, но по-важно в неговите работи е, че обръща внимание не толкова на евентуалната замяна на една дума с друга, а на обективните резултати, които са се получили от тази замяна. Според него това място е изиграло голяма роля при усвояването на теорията за превъзходството на руския език над останалите славянски езици, като визира Константин Костенеcki. Интересно е предположението му, че този пасаж е присъствувал и в Успение Кирилово, но бил изваден от там, защото противоречал на прабългарската тенденция в този паметник³⁵.

Г. Илински се опитва да модифицира тази хипотеза³⁶. Той обръща внимание на най-уязвимото ѝ място – това, че в XVI глава на житието се споменават и готите при изброяване на имащите свое писмо народи³⁷. За отправна точка му служи положението, че всички преписи на ЖК са късни – най-ранните от началото на XV в. На тази база той счита, че мястото е изменено при преписванията. В глаголическия първообраз на ЖК пър-

²⁵ Васильев, А. А. Готы в Крыму. – Известия Археологического института МК, 5, 1927; Мошин, В. Епархия Готдиас в Хазарии в VIII-м веке. – Труды IV Съезда русских академических организаций за границей, 1, Белград, 1929, с. 149; Карташев, А. В. Очерки по истории русской церкви. Париж, 1959, 54–55.

²⁶ Ильянский, Г. Один эпизод..., с. 57.

²⁷ Арх. Филарет (Черниговский). Святые южных славян. Т. 1. Чернигов, 1865, с. 49, бел. 6. Вж. напоследък неаргументиран опит за възкресяване на тази хипотеза у О n a z z a, S. Zur frage der „Russischen Buchstaben“ in der VITA CONSTANTINI. – Münchener Zeitschrift für Balkankunde, 1984, No 4; 11–19.

²⁸ Соболевский А. Кирилло-Мефодиевские вопросы. – Университетские известия, 25, Киев, 1885, 45–51.

²⁹ М а л ы ш е в с к и й, И. Святые Кирилл и Мефодий, первоучители славянские. Киев, 1886, 45–51.

³⁰ Василевский, В. Г. Труды. Т. 3. с. CCLXXXI.

³¹ Ильянский, Г. Один эпизод..., 59–60.

³² Голубинский, Е. История русской церкви. Т. 1. Ч. 1. М., 1901, с. 49.

³³ Куник, А. Открытое письмо к сухопутным морякам. – В: Известия Ал-Бекри и других авторов о руси и славянах. Т. 2. СПб., 1903, с. 049.

³⁴ Л а в р о в, П. Кирило та Методий в давньо-слов'янському писменстві. У Києві, 1928, с. 17.

³⁵ Л а в р о в, П. Евангелие и псалтирь „роуьськими“ (роушкими) писмены писанные в Житии Константина Философа. – Известия по русскому языку и словесности, 1, 1928, с. 40.

³⁶ Ильянский, Г. Один эпизод...

³⁷ Пак там, с. 61.

³⁸ Пак там, с. 62.

воначално стояло „проушъскими писмены“, като „проушъскими“ предава фонетически по-старата форма „фрушъскими“, т. е. франкски. Тази промяна е станала при кирилската транскрипция на глаголическия протограф³⁸. След това се опитва да покаже, че понякога съседните на франките готи са наричани и „франки“³⁹.

Може би последният голям учен, който поддържа тази идея е Ф. Дворник, у когото тя намира и най-пълна обосновка⁴⁰. Няма да се спирам на неговите възгледи, тъй като той самият се отказва от тях в късните си работи⁴¹.

В последните години най-популярна е т. нар. „сирийска хипотеза“ на А. Ваян – Р. Якобсон⁴². Всъщност тя се основава на същия методологичен принцип – на размяната на думи в късните преписи на житието. Само че според нея в протографа вм. „руски“ е сотяло „сурски“ букви, т. е. сирийски. За тази замяна А. Ваян се основава на голямата близост на двете думи и лесната грешка, която би могла да бъде направена⁴³. Аргумент се явява и мястото, където е поместено съобщението – непосредствено след разказа за заниманията на Константин-Кирил с еврейски и самиритански, които също са семитски езици⁴⁴. Освен това в съставеното на базата на ЖК Проложно житие на Константин-Кирил има съобщение, че славянският апостол владеел четири езика, между които и „сурски“⁴⁵. По мнението на застъпващите тази хипотеза възможно е в случая да имаме работа с несполучлива догадка на автора на ЖК, който свързва всичко, известно нему за заниманията на Константин-Кирил със семитски езици, с неговото пътешествие в Хазария⁴⁶. Освен това авторите на тази хипотеза обръщат внимание на момента с различаването на гласните и съгласните, тъй като в сирийската, както и в останалите семитски азбуки, гласните се обозначават с надредни или подредни знаци⁴⁷. От последните учени, които приемат тази хипотеза⁴⁸, заслужава внимание мнението на В. Кипарски, който, отговаряйки на една бележка на В. Истрин⁴⁹, изтъква, че знаейки еврейски, Константин-Кирил е могъл лесно да разбере сирийски, тъй като разликата между двата езика е минимална. Освен това смята, че през IX в. на Крим е имало сирийци⁵⁰.

³⁹ Пак там, с. 63.

⁴⁰ Dvornik, F. *Les légendes de Constantin et de Méthode, vue de Byzance*. Prague, 1933, p. 185.

⁴¹ Dvornik, F. *Byzantské mise u Slovanů*. Praha, 1970, p. 83.

⁴² Vaillant, A. *Les „lettres russes“ de la Vie de Constantin*. – RES, 15, 1935, 75–77; Jakobson, R. *Saint Constantin et la langue cyriaque*. – In: Jakobson, R. *Selected Writings*. V. 6/1. Berlin–New York–Amsterdam, 1985, 153–158; Gerhardt, D. *Goten, Slaven oder Syrer im alten Cherson?* – *Beiträge zur Namenforschung*, 1953, No 4, 78–88.

⁴³ Vaillant, A. *Цит. съч.*, с. 75.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Jakobson, R. *Цит. съч.*, с. 154; Флоря, Б. Н. *Коментар*. – В: *Сказания о начале славянской письменности*. М., 1981, с. 117.

⁴⁶ Флоря, Б. Н. *Цит. съч.*

⁴⁷ Jakobson, R. *Цит. съч.*, с. 155; Vaillant, A. *Цит. съч.*; срв. Пигулевская, Н. В. *Култура сирийцев в средние века*. М., 1979, 107–111.

⁴⁸ Толстой, Н. И. *Древняя славянская письменность и становление этнического самосознания у славян*. – В: *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. М., 1982, с. 238; Мареш, В. Ф. *Сказание о славянской письменности (по списку Пушкинского дома АН СССР)*. – *ТОДРЛ*, 19, 1963, с. 170.

⁴⁹ Кипарский, В. *О происхождении глаголицы*. – В: *Климент Охридски*. С., 1968, с. 95.

⁵⁰ Пигулевская, Н. В. *Ближний Восток, Византия, Славяне*. Л., 1976, 168–169; Jakobson, R. *Цит. съч.*, с. 156.

Английският учен Р. Оти обръща внимание на цифровата символика в житието и по-специално на числото три, с която се опитва да подкрепи хипотезата⁵¹.

Хипотезата на Ив. Гошев почива на същия методологичен принцип – настоява за грешка в късните преписи. Според него в оригинала е ставало дума за т. нар. „врахиграфско“ (тясно, узко) писмо, което при грешно преписване станало от узко – руско⁵². Относно националността на писмото, тъй като в текста става дума все пак за националност на книгите и езика⁵³, а не за техния вид, Ив. Гошев смята, че то ще да е било арамейско или най-вероятно самаританско⁵⁴.

Друга хипотеза, останала изолирана в науката, е тази на А. В. Карташов, развита от А.-Е. Тахиаос. Според нея в руското евангелие и псалтир трябва да се виждат собствените преводи на Константин-Кирил, които той носел със себе си заради мисията си сред руските славяни. За тази си постановка А. В. Карташов се обляга на твърдението, че съобщението за покръстване на хора при хазарската мисия се отнасяли до русите (в ЖК, Италианската легенда и пр.), тъй като сведения за покръстване на хазарите няма⁵⁵. В подкрепа на тази идея А.-Е. Тахиаос се опитва да преведе по нов начин глагола *обръстн* не като „намирам“, а като „получавам, изнамирам, изобретявам“ (= при-обрести). така според него, срещайки човека, който говорел същия език (т. е. на славянски), Константин-Кирил го научил да различава гласните от съгласните – т. е. научил го да чете⁵⁶.

В последно време широко разпространение, особено в съветската наука, получи една друга хипотеза, която условно наричам „проторуска“. Всъщност тази хипотеза е в тясна връзка с една откопелшна теория, според която имената *Русь*, *руси* и пр. не са от нормански произход, както обикновено се смята⁵⁷, а са остатък от името на древното предславянско население на Северното Причерноморие⁵⁸, което според тях е или сарматско⁵⁹, или най-общо индоевропейско с различен състав⁶⁰. Аргументите за това на-кратко са следните. Най-напред се подбират всички имена, собствени или мест-

⁵¹ Auty, R. The Gospel and Psalter of Cherson: Syriac or Russian? – In: To Honor R. Jakobson. T. 1. The Hague, 1967, p. 117.

⁵² Гошев, И. С какво писмо са били написани двете книги, които създателят на славянското писмо намерил в Херсон. – Език и литература, 1958, № 4, 244–250.

⁵³ Флоря, Б. Н. Цит. съч., с. 116.

⁵⁴ Гошев, И. Цит. съч., с. 249.

⁵⁵ Карташев, А. В. Цит. съч., с. 79.

⁵⁶ Таχιάου, Α.-Α. Τά «ρωσικά γράμματα» εἰς τὸν βίον τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου. Θεολογικόν Συμπόσιον. Θεσσαλονίκη, 1967, 299–300; Тахиаос, А.-Е. Создание и деятельность литературного круга Константина-Кирилла до Моравской миссии. – В: Константин-Кирил Философ. С., 1971, с. 290.

⁵⁷ Гадло, А. В. Проблема Приазовской Руси и современные археологические данные о южном Приазовье VIII–X вв. – Вестник Ленинградского университета, 1968, № 14, вып. 3, 55–65; Погодин, А. Вопрос о происхождении имени Руси. – В: Сборник в чест на В. Златарски. С., 1925, с. 269.

⁵⁸ За опитите на някои автори да свържат пряко т. нар. „роси“ с антите вж. Третяков, П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953, 210–211.

⁵⁹ Толстов, С. П. Из предистории Руси. – Советская Этнография, 6–7, 1947, с. 39, който смята, че става въпрос за трако-кимеро-масагетски народи, повърхностно иранизирани (!?).

⁶⁰ Трубачев, О. Н. Несколько лингвистических глосс к моравско-панонским житиям. – В: Древнерусский литературный язык и его отношение к старославянскому. М., 1987, с. 31. Вж. критика на схващането за присъствие на индоевропейско население в този район в античната епоха у Гранатовский, Э. А., Д. Раевский. Об ираноязычном и „индоарийском“ населении Северного Причерноморья в Античную эпоху. – В: Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. М., 1984, 47–66.

ни, които могат по някакъв начин да се свържат с името *Рус* или *Рос*. Започва се от митичния библейски народ *рош* (רֹשׁ), който се локализира някъде в Източното Причерноморие⁶¹. След това обикновено се привежда като пример древното сарматско племе роксалани, племето росомони у Йорданес или племето аорси, което живеело между Дон и Днепър⁶². Особено много се настоява на известното съобщение на сирийския автор от VI в. Псевдо-Захарий⁶³, за народа на име *hros* (*hrus*), който той помества по долното течение на Дон, в съседство с амазонките⁶⁴. Основанията да се приеме, че това са предци на по-късните руси, са освен описанието, което отговаряло на описанието, което дават на славините и антите другите писатели от VI в. – Прокопий Кесарийски, Йоан Ефески и др.⁶⁵, и най-вече тълкуването на името *hros* (*hrus*)⁶⁶. Като отхвърля всички предишни опити за тълкуване на това неясно име, Н. В. Пигулевска приема, че тук става въпрос за името на славянското племе, познато под по-късното име руси⁶⁷. При това тълкуване обаче възниква една значителна трудност – в сирийската транскрипция буквата *h* би трябвало да бъде след *r* и името да се изпише така: *rhus*. За да избегне това противоречие, бележитата съветска сироложка избира остроумно, но невероятно решение – според нея сведението за този народ би могло да се получи в Сирия посредством сирийските пленници, отвлечени след едно хунско нападение над сирийския град Амид. Тези сирийски пленници изпитали известно кавказко влияние, което била причината за предпоставянето на *h*. А кавказкото влияние се обяснява с факта, че според едно съобщение хунските народи били христианизирани от клир, дошъл от страната Аран, която е „в същата тази Армения, със [свой] език, народ вярващ и покръстен...“⁶⁸.

Твърде охотно в подкрепа на тази теория се използват и множество топонимични данни, като се гледа да имат някаква връзка с името *Русь*, макар и понякога хипотетична. Използват се думи с корен *рос*, *рокс*, *ракс*, *рош*, *ракш*, *рокш*, *руш*, *аорс* и пр., местни имена като *рукуста*, *росино*, *руска*, *руса*, *Rosso-Tar*, *Rossatar*, *Rossoca*, *Rossa* и пр., като най-често не се обръща внимание откъде се събират топонимите, а те освен запазени местни названия, които се обявяват за реликти⁶⁹, са и от късни италиан-

⁶¹ Ф л о р о в с к и й, А. „Князь Рошъ“ у пророка Иезекиля (гл. 38–39). – В: Сборник в чест на В. Златарски. С., 1925, 505–520; М и х а й л о в, Е. Руси и българи през ранното средновековие (602–964). – ГСУ ИФ, 1972–1973, 66, 1975, с. 97; А к о п о в, Г. В. Этимология названия „русь“ в свете теории этнической консолидации. – Вестник общественных наук Академия наук Армянской ССР, 1967, № 6, с. 90.

⁶² И л о в а й с к и й, Д.: 1. Разыскания о начале Руси. М., 1876, с. 74, 106, 158; 2. Дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гунскому. М., 1886, с. 85; А к о п о в, Г. Б. Цит. съч., с. 90; М и х а й л о в, Е. Цит. съч., с. 97; Т р е т я к о в, П. Н. Цит. съч., с. 207.

⁶³ П и г у л е в с к а я, Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. М. – Л., 1941, 9–12, 80–81.

⁶⁴ П и г у л е в с к а я, Н. В. Имя „Рус“ в сирийском источнике VI в. н.э. – В: Академику Б. Д. Грекову ко дня семидесятилетия. М., 1952, с. 46.

⁶⁵ Пак там.

⁶⁶ За неустановеността на произношението на *hros-hrus* вж. Пигулевская, Н. В. Имя „Рус“..., с. 47.

⁶⁷ Пак там.

⁶⁸ Пак там.

⁶⁹ М и х а й л о в, Е. цит. съч., с. 97; Толстов, С. П. Цит. съч., с. 43; Трубачев, О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье. – Вопросы языкознания, 1977, № 6, с. 27. С индоарийците на Крим О. Н. Трубачев (Старая Скифия Геродота и славяне. Лингвистический аспект. – Вопросы языкознания, 1979, № 4) свързва епизода от Житието на Стефан Сурожки за похода на княз Бравлин с руска войска от Новгород, който поради датата на събитието 800 г. счита, че не е Новгород

ски и каталански портулани от XIII-XIV в.⁷⁰, когато по тези места отдавна са пребивавали не само руси-варяги, но и руси-славяни⁷¹.

В последно време се правят и археологически опити за подкрепа на тази хипотеза. Резултатите от археологическите проучвания в този район показват наличие на уседнало, земеделско население, чиято култура има връзка с тази на народите, населяващи Подонието и Приазовието, а също с културата на преходното население от античния период⁷².

На базата на тази теория възниква и мнението, че намерените от Константин-Кирил книги принадлежат на този именно народ, който е наричан сармато-алани⁷³, псевдоскити⁷⁴, а Д. Иловайски смята, че това са черните българи⁷⁵. Много често изследваното място от ЖК се смята за важно доказателство за съществуването на този народ.

Последна ще разгледам хипотезата, която възниква първа – за късната интерполация на въпросното място в житието. Още първият изследовател на ЖК А. В. Горски забелязва: „Впрочем в житии Кирилла нелъзя не заметить дополнения русских.“⁷⁶ А. В. Горски смята интерполацията за толкова сигурна, че не намира за необходимо да я аргументира, като се задоволява само да посочи една много интересна прибавка към един от преписите на ЖК, където се говори, че руската азбука не е измислена от някого, а е дадена от самият Бог⁷⁷.

По-нататък идеята за интерполация е развита от О. Бодянски. Освен споменатата прибавка към ЖК, която той също разглежда много подробно⁷⁸, Бодянски добавя и още две много важни известия за употребата на „руски език“ като синоним на „славянски език“, т. е. езикът на славянското православно богослужение, наречен от него църковнославянски⁷⁹. тези две известия са писмото на папа Йоан XIII до чешкия княз Болеслав II, предадено у Козма Пражки (1125 г.), а също известната приписка в реймското евангелие от XIV в. Освен това О. Бодянски забелязва и противоречието, което се получава вследствие на интерполацията, между нея и целия следващ пасаж, разказващ за моравската мисия. Много интересно е неговото обяснение:

Велики, а някакъв друг Новгород, като го отъждествява с Неапол Скитски, близо до Симферопол. Наименованието на града *руски* свързва с етимологията на *рус* от инд. *Ruksa* – „светъл“, и с допускането, че скитската столица предположително носела и епитета *светла*, тъй като в XVI-XVIII в. тук съществувало мястото Акмечет! Срв. също Г р а н а т о в с к и й, Ф. А., Д. Раевский. Цит. съч., 60–61.

⁷⁰ Шахматов, А. А. Варанголимен и Россофар. – В: Историко-литературный сборник. Посвещается В. И. Срезневскому. Л., 1924, с. 167; Талис, Д. Л.: 1. Росы в Крыму. – Советская археология, 1974, № 3, с. 88; 2. Топонимы Крыма с корнем „рос“. – В: Античная древность и Средние века, Т. 10. Свердловск, 1978, 229–235.

⁷¹ Мошин, В. Русь и Хазария при Святославе. – Seminarium Kondaciovianum, t. 6, 1933; Артамонов, М. История хазар. Л., 1962, с. 379; Якобсон, А. Л. Крым в средние века. М., 1973, с. 57; Гадло, А. В. Цит. съч., с. 55.

⁷² Талис, Д. Росы в Крыму, с. 96; Гадло, А. В. цит. съч., по-старата литература.

⁷³ Михайлов, Е. Цит. съч., с. 97.

⁷⁴ Трубачев, О. Н. Лингвистическая периферия..., с. 27.

⁷⁵ Иловайский, Д. Разыскания..., 131–132.

⁷⁶ Горский, А. В. Жития Кирилла и Мефодия. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 9, 15.

⁷⁷ Пак там, с. 9. Става дума за препис от Московската духовна академия, № 19, от средата на XV в. (РГБ, ф. 173), срв. Климент Охридски. Цит. съч., 35–36.

⁷⁸ Бодянский, О. О времени происхождения славянских письмен. М., 1855, с. I–VIII, бел. 97, 101.

⁷⁹ За термините „църковнославянски“, „старославянски“, „старобългарски“ вж. Иванова-Мирчева, Д. За така наречената „среднобългарска редакция на старославянски“. – В: Въпроси на българския език до Възраждането. С., 1987, с. 53.

„Что это (интерполираното място – б. м) стояло совершенно в разладе с последующим рассказом ЖК, вставщик не заботился о том. Такие люди никогда не смущаются подобными противоречиями: их задача – сделать по своему, а там разбирай себе, кто может; объясняй и доказывай сколько угодно противное. Дело сделано, и вне стать же переделывать его для какой-то исторической совестливости. Я уверен что, когда найдется список Пространного жития Кирилла постарше тех, которые теперь у нас под руками, в нем не будеть етой вставки – изделие нашей умней и книжной чади.“⁸⁰

За да завърша с приносите на О. Бодянски, ще отбележа, че източник на информацията според него е някоя палея или хронограф⁸¹.

След Бодянски тази хипотеза се застъпва от редица учени⁸², като отново бих отделил А. Куник, който отбелязва известната в славянските паметници тенденция за „национализация“ на делото на двамата братя⁸³.

Идеята за интерполация се подкрепя и от някои съвременни учени. Така например Д. Петканова смята, че тя е направена от родолюбив русин или пък целият пасаж е прибавен по подражание на предходния – за самаританските книги. Авторката изтъква и дава примери за силната тенденция за порусяване на редица събития, факти, книжовни произведения и пр. в руската средновековна книжнина⁸⁴. Особено много усилия в подкрепа на тази хипотеза полага руският лексиколог А. С. Львов⁸⁵.

Напоследък практически тази идея се подкрепя и от Х. Голдблат, макар че той не харесва термина „интерполация“, изхождайки от текстологическите принципи на Р. Пикио⁸⁶. В случая обаче не е толкова важен терминът, а резултатът – фактът, че изследваното място не е могло да присъства в текст от IX в⁸⁷. Много е важен също така изводът на Х. Голдблат за това, че изследваният пасаж не е резултат на грешка, а текста, който идва да предаде точно послание и може да играе важна концептуална роля в рамките на цялото житие⁸⁸. В статията на Х. Голдблат прави впечатление и това, че той търси появата на спорното място в контекста на развитието на руската идея в рамките на ортодоксалния славянски свят, макар че прави това върху доста стеснена база. Особено внимание обръща на посоченото „Сказание“ поместено в препис № 19 от Московската духовна академия⁸⁹.

Ако трябва да обобща положителните и отрицателните страни на всички хипотези, те биха изглеждали така. На първо място, в изследвания откъс личи безспорна проруска (в смисъл на славяно-руска) тенденция, която е и главната причина за появата на „руската“ хипотеза. Както

⁸⁰ Бодянский, О. Цит. съч., с. 101.

⁸¹ Пак там.

⁸² Ильинский, Г. Один эпизод..., 46–47.

⁸³ Куник, А. Цит. съч., с. 049.

⁸⁴ Петканова-Тотева, Д. Литературни особености на Пространното житие на Константин-Кирил. – В: Хиляда и сто години славянска писменост. С., 1963, с. 142.

⁸⁵ Львов, А. С.: 1. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966; 2. някои въпроси на Кирило-Методиевата проблематика. – Български език, 1960, № 4; 3. Старославянские кнѣигы-боуквы. – Краткие сообщения института славяноведения, 28, 1960.

⁸⁶ Goldblatt, H. On „Rusʹskymi pismeny“ in the Vita Constantini and Rusʹian reeligious patriotism. – In: Studia Slavica mediaevalia et humanistica Riccardo Picchio dicata. T. 1. Roma, 1986, 311–328.

⁸⁷ Пак там, 315–319.

⁸⁸ Пак там, с. 320.

⁸⁹ Пак там, с. 321.

посочват повечето от нейните защитници, ако срещнатият човек бе говорил някакъв друг език освен славянски, то тогава сравняването на гласните и съгласните със *своя* език, както е казано в извора, няма смисъл. Само два езика биха могли да бъдат „свои“ за Константин-Кирил – гръцки и славянски, и доколкото човекът няма как да говори на език, близък до гръцкия, то тогава този „свой“ език е непременно славянски. Тук бележката на защитниците на сирийската хипотеза, че сравняването на гласните и съгласните е станало със сирийския език, няма смисъл, тъй като сравняването станало в разговор с човека и тогава начинът на изписване няма никакво значение. Освен това, сирийският език не може да бъде „свой“ за Константин-Кирил.

От друга страна обаче, това място не би могло в никакъв случай да присъства в оригинала на житието по няколко причини. На първо място, през втората половина на IX в. не може да се говори за масово руско-славянско население на териториите, посетени от Константин-Кирил. По този въпрос се води дълга дискусия, но особено след проведените в последните години археологически изследвания, той може да се смята за изяснен – масови заселвания на руски славяни преди края на X в. тук не са установени⁹⁰.

От IX в. насетне, както е известно, има многобройни известия за русите и техните нападения над Константинопол и редица прикаспийски и черноморски градове⁹¹. По въпроса за тези руси и тяхната етническа принадлежност има твърде голям спор в науката, част от още по-големия спор около т. нар. „норманска теория“⁹². Без да се ангажирам с този спор, се присъединявам към мнението на тези учени, които смятат, че тези руси са варяги по произход⁹³ и са поддържали връзка с Киев⁹⁴. Но дори да се абстрахираме от всичко това и допуснем, че случаен руски славянин се е намирал на Крим и се е срещнал с бъдещия славянски апостол, то все пак остава открит най-важният въпрос. А той е, че преводът на Евангелието и Псалтира – основни богослужебни книги, предполага наличие на масово християнско население. Освен това този факт предполага стара и богата книжовна традиция, и то не само защото народът, носител на тези писмена, е поставен в ЖК наравно с евреите и самаританите⁹⁵. Ако направим едно сравнение с извършеното от Кирил и Методий и техните ученици, ще установим, че те създават азбуката и превеждат богослужебната книж-

⁹⁰ Талис, Д. Росы в Крыму, с. 96; Артамонов, М. Цит. съч., с. 379; Гадло, А. В. Цит. съч., 55–56. Според повечето съвременни изследователи за т. нар. „Приазовска Русия“ може да се говори едва след курсунския поход на Владимир, срв. Гадло, А. В. Цит. съч., с. 55 с по-старата литература и преглед на основните мнения. Срв. Талис, Д. Из истории русско-курсунских политических отношений в IX–X вв. – Византийский верменник, 14, 1958, с. 113.

⁹¹ Литаврин, Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв. – В: История Византии. Т. 2. М. 1967, с. 228; Мошин, В. Русь и Хазария при Святославе. с. 202.

⁹² Вж. преглед на различните мнения у Сахаров, А. Н. Дипломатията на древна Русия. С., 1984, 57–61; срв. Ловмянский, Х. Русь и норманы. М., 1985, с. 169 сл.; Мошин, В. Варяго-русский вопрос. – Slavica, 10, 1931, 109–136, 343–379, 501–537.

⁹³ Мошин, В.: 1. Русь и Хазария при Святославе, с. 202 сл.; 2. Варяго-русский вопрос, с. 534; 3. Начало Руси. норманы в Восточной Европе. – Byzantinoslavica, 3/1–2, 1931, р. 35; Мельникова, Е. А., В. Я. Петрухин. Название „Русь“ в этнокультурной истории древнерусского государства (IX–X вв.). – Вопросы истории, 1989, № 8, 24–38; Dvornik, F. Byzantine Missions among the Slavs (SS. Constantine-Cyril and Methodius). New Brunswick-New Jersey, 1970, p. 266.

⁹⁴ Артамонов, М. Цит. съч., с. 379.

⁹⁵ Михайлов, Е. Цит. съч., с. 97; Bonz, S. Цит. съч., с. 14.

нина, опирайки се на вековната византийска културна традиция и след блестяща предварителна подготовка – филологическа, богословска, философска. Ако примем „руската“ хипотеза, ще трябва да допуснем, че всичко това е било извършено в „дълбините на източното славянство“ в резултат на собствено развитие. Чертите и резките, в които част от учениците виждат тази традиция, в никакъв случай не могат да я заместят⁹⁶. И в крайна сметка, ако в Русия през IX в. е имало толкова добре развита писменост и преводи на богослужебните книги, защо в такъв случай от тях няма никаква следа (късните абecedари от „Св. София“ в Киев не могат да изиграят тази роля)? Защо след покръстването на Русия не са използвани тези преводи, а се е наложило да бъдат донесени от България⁹⁷?

Друго непреодолимо препятствие пред тази хипотеза е противоречието между проморавската насоченост на цялото житие и проруската, която се получава от изследваното място⁹⁸. Освен това не може да се говори за изградено славяно-руско етническо съзнание през IX в. Този проблем е твърде важен и ще го разгледам по-долу, но тук ще кажа, че първите прояви на такова съзнание могат да се търсят най-рано след края на X в.

За да завърша с въпроса за невъзможността изследваното място да е присъствало в оригинала на житието, ще припомня, че в множесво руски паметници е отразено и другото мнение – че изобретател на азбуката е Константин-Кирил. То е застъпено освен в „Повест временных лет“⁹⁹, където няма дори намек за „руски букви“ или нещо подобно, но и в известното Житие на Стефан Пермски, както и в приписката на поп Упир Лихи, където славянската азбука е наречена „кирилица“¹⁰⁰.

Що се отнася до т. нар. „готско-варяжка“ хипотеза, нейната сила е преди всичко в наличието на готски християнски общини през IX в. на Крим, както и в това, че действително през това време с етнонима „руски“ и „русин“ са се означавали реалии от скандинавски произход. Но както е отбелязвано многократно в историографията, в първоначалния текст не е могло да се говори за готи, тъй като те са добре известни както на автора на житието, така и на по-късните преписвачи – споменават се в гл. XVI. Трудно може да се допусне също така, че е могло да бъдат смесени двата народа – готи и варяги, които, макар да са близки по език, са имали различна култура и начин на живот¹⁰¹. Няма основание готите да бъдат наричани руси – освен в гл. XVI, те са наречени със собственото си име и при изброяване на техните епархии по черноморското крайбрежие¹⁰². И най-после, в нито един от преписите на ЖК няма замяна на

⁹⁶ Това е изразено най-добре от Динев, П., Д. С. Лихачев; Дело Константина Философа и его брата Мефодия. – В: Жития Кирилла и Мефодия. М. – С., 1986, с. 10: „Писменность на Руси с „устроением“, т. е. способна излагать сложные мысли в правильной форме, пришла только церковной деятельности. При этом болгарский опыт был чрезвычайно важен для опыта русского.“

⁹⁷ Попруженко, М. България и Киевска Русия. – Родина, 1939, № 3, 30–31; Куев, К. Миграция на старобългарски писмени паметници към Киевска Русия през X–XIII в. – Славянска филология, 18, 1983, с. 6; Михайлов, Е. Руси и българи през ранното средновековие (до 964 г.). С., 1989, с. 95.

⁹⁸ Гошев, И. Цит. съч., 244–250.

⁹⁹ Мельников, Е. И. О древнерусских названия славянского письма („кирилица“, „словенская грамота“, „литоца“). – Byzantinoslavica, 1, 1967, 130–131.

¹⁰⁰ Мельников, Е. И. Записи древнерусских книжных писцов середины XI в. как историко-филологический источник. – Slavica, 46, 1977, No 1, с. 10.

¹⁰¹ Ламанский, В. Славянское житие Св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. – ЖМНП, 346, 1903, с. 270.

¹⁰² Георгиев, Е. Славянская письменность..., с. 49; Dvornik, F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe s. Paris, 1926, p. 143.

имената – навсякъде се говори само за „руски букви“, и то в два варианта. Що се отнася до идеята на Г. Илински, то нейната изкуственост е очевидна – няма никаква причина, заради която евентуалните готски писмена да се предават с „проушъски“ и „фруушъски“, т. е. франкски. Готите са били познати на автора на ЖК и не е било нужно да се правят толкова сложни филологически еквилибристики, за да се предаде тяхното народностно име. Пък и ако замаяната е станала на славянския запад, както настоява Г. Илински, то защо след сложните трансформации в крайна сметка се е получила южнославянската форма на името „руски“¹⁰³?

В полза на сирийската хипотеза говорят няколко неща – възможността за замяна на имената¹⁰⁴, това, че Константин-Кирил знаел семитски езици и че познавал сирийския език¹⁰⁵, възможността на Крим да са пребивавали сирийци, а също и това, че в реда на изброяване на еврейския и самаританския език, сирийският идва съвсем на място, понеже също е семитски.

Що се отнася до недостатъците на тази хипотеза, те са следните. Вече споменах за сравняването на гласните и съгласните. Освен това, ако книгите бяха сирийски, на Константин-Кирил би направил впечатление неортодоксалният им характер – западните сирийци са монофизити, а източните несториани¹⁰⁶. В такъв случай и агиографът не би пропуснал да прояви още веднъж своя герой не само като филолог, но и акто ревностен борец за чистотата на православната вяра, както неведнъж прави в житието¹⁰⁷. И един конкретен аргумент против. Става дума за споменатото изброяване на православните народи, славещи Бога на своя роден език в гл. XVI. Работата е там, че в числото на тези народи са посочени и сирийците¹⁰⁸. При това положение замаяната, предлагана от сирийската хипотеза, едва ли е възможна по причини, посочени по-горе, при критиката на готската хипотеза.

В интерес на истината трябва да се каже, че в този пасаж от гл. XVI има известни проблеми. Те се заключават в това, че сирийците не се споменават във всички преписи на ЖК. Тяхното име липсва не само в двата преписа на Владислав Граматик¹⁰⁹, но и в Хилендарския, Хоповския, Буковенския (Румънска академия на науките – 135) и др.¹¹⁰ Във всички останали преписи, включително най-старите руски, сирийците присъстват¹¹¹. Прочее те отсъстват само в южнославянски преписи. Трудно е да

¹⁰³ Vaillant, A. Цит. съч., с. 75; Weingart, M. Analyse philologique des légendes slaves de Constantin et de Méthode. – In: Actes du IVe Congrès int. des Études byzantin. T. 9, 1935, p. 104; Флоря, Б. Н. Цит. съч., с. 116. За южнославянските форми на името вж. Лавров, П. Кирилло та Методий..., с. 13.

¹⁰⁴ Stipčević, B. Marčanska varianta „Skazanja o sloveseh“ Črnorisca Hrabra. – 14, 1964, 52–58; Аут, Р. Цит. съч., с. 115.

¹⁰⁵ Vaillant, A. Цит. съч., с. 76.

¹⁰⁶ Пигулевская, Н. В. Ближний Восток, Византия и Славяне, с. 109.

¹⁰⁷ Češmedžiev, D. La contamination entre Constantin-Cyrille le Philosophe et Cyrille d'Alexandrie et sa repercussion dans l'art balkanique médiéval. – Études balkaniques, 1989, No 1, p. 48.

¹⁰⁸ Кузьмин, А. Падение Перуна (становление христианства на Руси). М., 1988, с. 124.

¹⁰⁹ Климент Охридски. Цит. съч., с. 83.

¹¹⁰ Пак там, с. 118, бел. 8 към гл. 16.

¹¹¹ Срв. Жития Кирилла и Мефодия. М., 1986, препис на ЖК от последната четвърт на XV в., РГБ – ф. 173, № 19, л. 385 об., с. 125 възпроизведен текст, с. 124 превод; препис от началото на XV в. – ГИМ (собр. Барсова, № 619), л. 263 об. (с. 176; срв. Теодоров-Валан, А. Кирил и Методи. С., 1920, св. 1, с. 61; Лавров, П.; 1. Кирилло та Методий..., с. 47; 2. Материалы по истории возникновения славянской письменности. Л., 1930, с. 30.

се каже коя е причината за това. Без да се ангажирам с окончателно мнение, смятам, че тук има отражение фактът, че през XV в. на Балканите сирийци или асирийци в съответствие с известните архаизиращи тенденции във византийската литература са били наричани турците¹¹².

За това, че сирийците са присъствали в протографа на ЖК, говорят и някои непреки данни. Сирия и сирийците са били добре известни сред ортодоксалните славяни¹¹³. Така например Черноризец Храбър смята, че най-старият език в света е сирийският. Това гледище не е твърде популярно в официалната книжнина – старобългарският книжовник го е взел от известния апокриф Видение Варухово, възникнал още през II в. Сирийската теза за най-стар език е обоснована от Теодорит Кирски (393–456 г.) в неговото тълкуване на книга Битие¹¹⁴. Тази идея е била използвана не само от последователите, но вероятно и от самите славянски апостоли, тъй като тя на практика дискредитира библейската идея за първенството на еврейския език, което от своя страна разколебава т. нар. „триезична теория“. Именно затова смятам, че сирийците са присъствали в протографа на ЖК. Накрая бих искал да припомня, че напълно възможната и срещана на редица други места замяна не е извършена в нито един препис на житието¹¹⁵.

На тази хипотеза не може да помогне и опитът на Р. Оти да обясни присъствието на сирийския като допълнение на триадата семитски езици – пресилено е да се търси тук символика на числото три¹¹⁶.

Хипотезата на Ив. Гошев не се нуждае от особено разглеждане. Както отбелязва Б. Флоря, когато в ЖК става въпрос за някаква писменост, винаги се отбелязва нейната етническа принадлежност, а не външният ѝ вид¹¹⁷. Предположението на Ив. Гошев, че писмото е самаританско, няма смисъл, тъй като в предходния пасаж от същата глава се говори точно за самаританин и самаритански книги, които са различни от „руските“.

Що се отнася до тезата на Карташов – Тахиаос, нейната изкуственост е очевидна, като оставям настрана въпроса за евентуалната „руска“ мисия на двамата братя, който ще разгледам по-долу, трябва да кажа, че предложеният от Тахиаос превод на глагола *сърѣстн* не е коректен, тъй като още в следващото изречение на същия пасаж се използва отново този глагол, за да се каже, че Константин-Кирил намерил и човек, който говори същия език. В този втори случай и Тахиаос е превел глагола като „намерил“ („нашел“) и иначе не би могло и да бъде, защото изречението би придобило твърде двусмислено значение. Така че Тахиаос превежда както му е угодно, а подобен изследователски метод е неприемлив.

Нещата около т. нар. „проторуска“ хипотеза са малко по-сложни. Тя почива на базата на една все още недоказана, а и недоказуема теория за

¹¹² Вж. напр. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак у Русев, П., И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 201. Всъщност тази традиция е доста по-стара – в по-ранните епохи така са наричани и арабите, също и мюсюлмани, вж. Пальмов, И. С. Цариградский патриарх Фотий и его отношение к современному его славянству. СПб., 1891, с. 16.

¹¹³ Дуйчев, И. Географски описания в средновековната българска книжнина. – В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, с. 260, 265, 268; Чолова, Ц. Естественонаучните знания в средновековна България. С., 1988, 250–251.

¹¹⁴ Ягич, В. Исследования по русскому языку. Т. 1. СПб., 1895, с. 313; Jakobson, R. Цит. съч., с. 156; Елефтеров, С. Черноризец Храбър и апокрифите. – В: Българистика и българисти. С., 1986, с. 160; Петканова, Д. Черноризец Храбър. С., 1984, с. 47.

¹¹⁵ Истрин, В. Цит. съч., с. 19; Кузьмин, А. Цит. съч., с. 124.

¹¹⁶ Auty, R. Цит. съч., с. 117.

¹¹⁷ Флоря, Б. Н. Цит. съч., с. 116.

древно население на Причерноморието, което се е наричало „руси“ и което население по-късно дало названието на древноруската държава с център Киев. Трябва да се подчертае, че преди IX в. няма нито едно свидетелство за древен народ с такова име. Споменатото известие на Псевдо-Захарий е твърде проблематично предвид неубедителните опити да се обясни предпоставеното *h*. Многобройните топоними, съдържащи съставка *рус* или *рос*, също не могат да бъдат доказателство, тъй като част от тях са от късни източници, а когато са събрани от местността топоними, няма никакви основания да се смятат за реликти. Пък и името *рус* (*рос*) има аналози на твърде много езици¹¹⁸ и всякакви теории и хипотези, изградени единствено върху това име, предварително са обречени на неуспех.

Дори да допуснем, че този народ е съществувал в Причерноморието, тогава възниква въпросът, защо и по какъв начин държавата на поднепровските славяни – древната Рус, е приела името на древния народ, и то в един период, когато славяните от източната група са доста далеч от тези места¹¹⁹. Според мен известието в ЖК трябва да се тълкува, като се изхожда от значението на понятията *руски* и *рус* в момента на внасяне на изследвания пасаж в житието. Ако допуснем, че той е присъствал в оригинала, то тогава трябва да изходим от значението на тези понятия през втората половина на IX в., когато е писано житието. Но тогава в него се е влагал съвсем друг смисъл (в случая няма значение скандинавски или славянски)¹²⁰ и то самото се разпространява в своя северен вариант и от земите с център Киев. За това могат да се посочат конкретни исторически причини – консолидирането на руските земи около Киевското княжество¹²¹, и никакви други по-малко или повече абстрактни съображения за южно възникване на това понятие нямат смисъл.

Единствената хипотеза, която отговаря на всички изисквания, поставени от извора, както и на историческата логика, е тази за късната интерполация на изследвания пасаж. Както вече стана дума, повечето от привържениците на т. нар. „руска“ хипотеза доказват убедително, че единственият начин откъсът да има смисъл е в него да се говори за славяно-руски език. Сравняването на гласните и съгласните в говора на Константин-Кирил и срещнатия човек е очевидно просто фонетическо приспособяване на близки езици. Противниците на това схващане обикновено изтъкват, че през IX в. нямало толкова голяма разлика между езиците на източните и българските славяни¹²². Дори това да е така, противоречието се разрешава, ако приемем, че имаме работа с късна интерполация – от време, когато тези езици вече са доста различни.

¹¹⁸ Соловьев, А. В. Византийское имя России. – Византийский временник, 12, 1957, с. 135.

¹¹⁹ Насонов, А. Н. „Русская земля“ и образование территории древнерусского государства. М., 1951, с. 29; Талис, Д. Топонимы..., с. 233; срв. бел. 90.

¹²⁰ Мошин, В. Начало Руси..., с. 35; Артамонов, М. Цит. съч., с. 379; Мельникова, Е. А., В. Я. Петрухин. Цит. съч., 24–38.

¹²¹ Тихомиров, М. Н. Происхождение названий „Русь“ и „русская земля“. – Советская этнография, 6–7, 1947, с. 61 сл.; Рогов, А. И. О понятии „Русь“ и „Русская земля“ по памятникам письменности XI – начала XII в. – В: Формирование раннофеодальных славянских народностей. М., 1981, 151–156; Ловмянский, Х. Цит. съч., с. 194, 277, 177; Петрухин, В. Я. К проблеме формирования „Русской земли“ в среднем Поднепровье. Древнейшие государства на территории СССР (1987). М., 1989, с. 29.

¹²² Соболевский, А. Цит. съч., с. 301.

Тази хипотеза среща обаче и сериозни препятствия. Първото и може би най-сериозното от тях е, че въпросното място присъства във всички без изключение преписи на ЖК, включително южнославянските. Второто препятствие поставя Г. Илински със забележката си, че прибавката към Синодалния препис № 19 на ЖК, където се казва, че всъщност руската азбука е изобретена и дадена на руския народ от самия Бог, както и съответните много близки места от Палеята и други паметници може би показват обратно въздействие – всички тези съобщения са се получили под въздействие на гл. XIII от ЖК¹²³. Г. Илински поставя още един сериозен въпрос – за смисъла и целта на интерполацията¹²⁴, който въпрос се повтаря и от някои съвременни изследователи¹²⁵.

За да се отговори на първото възражение, трябва да се обърне внимание на ръкописната традиция на ЖК – на неговото възникване, редакции, преписи и взаимодействието между тях¹²⁶. Споровете относно времето и мястото на възникване на ЖК траят много години, но след последните открития този въпрос може да се смята за изяснен. Вече няма съмнение, че ЖК е съставено в края на IX в. с *terminus ante quem* 882 г., когато е написана Италианската легенда¹²⁷. По-важно е да се изтъкне, че днес ние не познаваме нито един препис, по-стар от XV в.¹²⁸, което дава основание на някои автори дори да приемат, че смятаният доскоро за най-стар препис е възникнал ако не през XV в., то малко по-рано¹²⁹. Но ако тази инвенция на В. Киселков не може да бъде приета¹³⁰, то остава несъмнено, че в рамките на XIII–XIV (XV) в. е била направена редакция на ЖК, която повечето автори свързват с общата редакция на църковната книжнина, която се извършва в България¹³¹. Именно при тази редакция и в българските (южнославянските) преписи на житието е било интерполирано съобщението за руските букви, като за образец е използван руски препис, в който то вече е присъствало. Това предположение не противоречи на последните изследвания върху текстовата история на ЖК и взаимодействието на отделните му преписи. Тук няма да се спирам подробно на този въпрос, а ще използвам изводите на Б. Н. Флоря в изследването му върху ръкописната традиция на ЖК¹³². Според него на базата

¹²³ И л и н с к и й, Г. Один эпизод..., 46–47.

¹²⁴ Пак там, с. 46.

¹²⁵ Л о г а ч е в, К. И. К вопросу о том, кто был изобретателем первоначального славянского алфавита. – Советское славяноведение. 1976, № 4, с. 94; H a u p t o v á, Z. Konstantinova misijni činnost a prameni Slovenského písma. – Slavia, 38, 1969, No 4, 568–569.

¹²⁶ Л и х а ч е в, Д. С. – В: Славянска филология, 2, 1963, с. 68.

¹²⁷ M e y v a e r t, P., P. D e v o s. Trois énigmes cyrillo-méthodienues de la „Légende Italique“. – *Analecta Bollandiana*, 73, 1955, 375–461; Д у й ч е в, И. Към тълкуването на Пространните жития на Кирил и Методий. – В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, 138–139 с останалата литература.

¹²⁸ Д у й ч е в, И. Към тълкуването...; Л е в о ч к и н, И. Древнейший список Пространного жития Константина Философа. – Советское славяноведение, 1983, № 2, с. 75.

¹²⁹ К и с е л к о в, В.: 1. Славянските просветители Кирил и Методий. С., 1946, с. 57; 2. Проуки и очертания по старобългарска литература. С., 1956, 43–44; 3. За авторството на Пространните жития на Кирил и Методий. – Известия на Института за литература, 11, 1961, 31–53; G o l d b l a t t, H. Цит. съч., с. 315.

¹³⁰ Вж. критика на това схващане у Д у й ч е в, И. Към тълкуването..., с. 130 сл.

¹³¹ Х р и с т о в а, Б., Владислав Граматик и българската култура през XV. – В: Втори международен конгрес по българистика. Т. 11. Стара българска литература. С., 1987, с. 179; Ф л о р я, Б. Н. Рукописна традиция паметников Кирилло-Мефодиевско цикла (итоги и задачи изучения). – В: Жития Кирилла и Мефодия. М., 1986, с. 29; W e i n g a r t, M. Цит. съч., с. 102.

¹³² Ф л о р я, Б. Н. Рукописная традиция..., с. 25.

Една от вероятните причини за появата на съобщения за руска мисия на Кирил и методий е съвпадението на хазарската им мисия и покръстването на русите при Владимир по място. И двете събития са свързани с Кримския полуостров и града Херсон. Това личи много добре от известната Бандуриева легенда¹³⁹, както и от редица руски летописи и други паметници. Така например в житиен откъс в сборник от XV в. се чете:

„Сих же стихов никто же мог протлѣковати, но протлѣкова токмо иже древле приходи в Русь философ учити Владимира, ему же имя Кирил.“¹⁴⁰

В руските летописи, като се започне от Новгородски IV, Софийски I, Воскресенски и пр., чак до Татищев, има едно място, което гласи:

„... но сем же прислаша греци к Володимеру Кюрила Философа.“¹⁴¹

Многобройни примери в това отношение са свързани с името на Кирил Катански, който често се смесва с Константин-Кирил¹⁴².

Всъщност коренът на русификацията на славянската писменост и славянските апостоли може да се открие още в „Повесть временных лет“: „А словеньскый языкъ и рускый едно есть, отъ варягъ прозващя Русью, а первое быша словене“¹⁴³, като по-късно идеята се развива. Това развитие може да се проследи по някои неруски паметници, където тя намира отражение. Така например у Козма Пражки (1125 г.) е предадено едно интересно послание на папа Йоан XIII (965–972 г.) до чешкия княз Болеслав II (967–999 г.), където старобългарският език се интерпретира като руски¹⁴⁴:

Veruntamen non secundum ritus aut sectam Bulgarie gentis vel Ruzie aut Sclavonica lingue...¹⁴⁵

От XIII в. е преписът на Службата на Константин-Кирил от Скопския миней, в който се казва:

прѣславнѣ въжѣлѣтън възлюбнѣ еси словеснаго мнра трѣсѣлѣчнѣмъ вѣжствомъ: wskашаеъмъ прѣнде тако н мѣлннѣ вса вселенѣжъ сѣверскѣж н рѣшскѣж н западнѣжъ зема...¹⁴⁶

В Реймското евангелие има приписка от XIV в., където отново се отъждествяват старобългарски и руски:

лѣтъ гнѣхъ чѣтѣдъ тѣто евлѣне а еплѣне есто сѣ писанн словѣнскнмъ вѣжкѣмъ тн ѿма ѿ спнванн вѣтн нѣ[а] годн кднѣжъ оѣтъ подъ корѣнѣмъ мшн слѣжн. а дръга страна тнѣхто

¹³⁹ Чешмеджиев, Д., И. Кръзова. Бандуриевата легенда и нейната историческа стойност. – *Palaeobulgarica*, 15, 1991, № 1, 86–95.

¹⁴⁰ Карташев, А. Цит. съч., Т. 1, с. 92.

¹⁴¹ Шахматов, А. А. Один из источников летописного сказания о крещении Владимира. – В: Сборник статей по славяноведению, посвященных проф. М. С. Дринову его учениками и почитателями. Харьков, 1908, с. 64.

¹⁴² Чешмеджиев, Д. Кирил Катански и Константин-Кирил Философ. – *Palaeobulgarica*, 16, 1992, № 3, 55–60.

¹⁴³ Повесть временных лет. Т. 1, с. 21, 257; срв. Королюк, В. Д. К вопросу о славянском самосознании в Киевской Руси и у западных славян в X–XII вв. – В: История, культура, фольклор и этнография славянских народов. М., 1968, 109–110; Лихачев, Д. С. Национальное самосознание древней Руси. М.–Л., 1945, с. 42; Насонов, А. Н.: 1. „Русская земля“..., 34–36; 2. История русского летописания (XI – нач. XVIII в.). М., 1969, с. 68.

¹⁴⁴ Вечерка, Р. Чешко-български литературни връзки в зората на славянската история. – В: Българистика и българисти. С., 1986, с. 129. За достоверността на това съобщение вж. Бильбасов, В. А. Кирилл и Мефодия по документальным источникам. СПб., 1868, 40–43; Теодоров-Балан, А. Цит. съч., св. 2, с. 233; Кралик, О. Повесть легенда о святых Вячеславе и Людмиле. – *ТОДРЛ*, 19, 1963, с. 184. По всяка вероятност съобщението отразява възгледи по отношение на езика и богослужението от XI–XII в., срв. Боядински, О. Цит. съч., с. LVIII.

¹⁴⁵ Кралик, О. Цит. съч., с. 184.

¹⁴⁶ Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 294.

гаром, иже преложи грамоту русьскую съ греческою и крести Словѣны и Болгары.¹⁵⁶

6. Преправка на Храбровото сказание от XV в., в която се твърди, че руската азбука е съставена от Константин-Кирил, който превел свещените книги от гръцки на руски¹⁵⁷.

7. В Житието на Стефан Пермски от Епифаний Премъдри (починал в 1420 г.) може да се прочете, че Константин-Кирил сътворил буквите за руския народ и превел книгите от гръцки на руски¹⁵⁸.

8. В най-ранния в Русия откъс от „За буквите“, намерен в сборник от XV в. от Рогожкото старообрядско гробище, се казва, че Константин, наречен Кирил, съставил руската азбука през времето на великия княз Юрий¹⁵⁹.

9. Интересен пример за порусяване дейността на Кирил и Методий представлява Бандуриевата легенда¹⁶⁰.

10. Особено интересни са група текстове, всеки един от тях наречен условно „Сказание за славянската писменост“¹⁶¹, които представляват късни компилации, възникнали и под влияние на ЖК¹⁶².

Първият от тях е запазен в ръкопис № 19 от Московската духовна академия, на който обръщат внимание О. Бодянский и Г. Илински¹⁶³. Текстът е познат и достъпен и затова тук няма да го привеждам¹⁶⁴. На фона на изброените примери за русификация на делото и на самите славянски апостоли едва ли може да се твърди, че руската тенденциозност, стигаща тук до месианизъм, се е получила само под въздействие на гл. VIII на ЖК, както настоява Г. Илински¹⁶⁵. За това, че са използвани и други извори на проруска тенденциозност, говори и противоречието в самия паметник, където на вестите, че Константин-Кирил изнамерил азбуката, се противопоставя съобщението, че тези букви са били известни още преди това на русина от Корсун¹⁶⁶. И изобщо цялата тази компилация е съчинена и добавена, за да съгласува двете линии в житието – проморавската и проруската. Затова авторът ѝ се е впуснал в обширни обяснения, че чак като намерил буквите в Корсун, Константин-Кирил отишъл в Моравия и в крайна сметка западните славяни (моравци, ляхи, чехи) получили славянската азбука, която всъщност е руска азбука. Тук явно се съзира отражението на изтъкнатата по-горе идея за еднаквост на славянската и руската писменост, която идея тук вече е развита.

¹⁵⁶ Ангелов, Б. Ст. Славянски извори..., с. 202, № 56; срв. с. 203, № 70, 72, 75, 78 (всички от XVI в.); с. 204, № 80; с. 205, № 100 (XV в.); с. 207, № 120, 123; с. 207–208, № 123; срв. Куев, К. Проложните жития..., с. 11.

¹⁵⁷ Бодянский, О. Цит. съч., с. 44.

¹⁵⁸ Лавров, П. Материалы..., 167–168; Куев, К. Черноризец Храбр, С., 1967, 167–175; срв. Ангелов, Д. Цит. съч., 6–7; Петканова-Тотева, Д. Кирил и Методий в някои легендарни книжовни паметници. – В: Константин-Кирил Философ. С., 1969, с. 78.

¹⁵⁹ Тремболовский, Я. Древнеболгарской памятник „о писменехъ черноризца Храбра“ на Руси. – Palaeobulgarica, 13, 1989, № 4, 85–86.

¹⁶⁰ Чешмеджиев, Д., И. Кръпова. Цит. съч., с. 86 сл.

¹⁶¹ Лавров, П. Материалы..., с. 36, 173; срв. Мареш, Ф. Цит. съч., с. 169.

¹⁶² Кралик, О. Цит. съч., с. 186; Иванова-Константинова, К. Цит. съч., 105–113.

¹⁶³ Климент Охридский, Цит. съч., 35–36; Лавров, П. Материалы..., с. 36; Иванова-Константинова, К. Цит. съч., с. 140. Вж. вариант на текста у Викторов, А. Е. Описи рукописных собраний в книгохранилищах северной России. СПб., 1980, с. 73.

¹⁶⁴ Климент Охридский. Цит. съч., с. 36.

¹⁶⁵ Ильинский, Г. Один эпизод..., 46–47; Goldblatt, H. Цит. съч., 327–328.

¹⁶⁶ Иванова-Константинова, К. Цит. съч., с. 112.

Вторият текст е публикуван от П. Лавров, като засега не съм намерил никакви данни относно неговата датировка, място на възникване и пр. Частта от текста, която ще ни интересува, е следната:

В лѣто ̑ѣѣѣѣ преставнѣа кнрнлѣ оучнѣтелѣ словѣньскомѣ азыку, мѣа ̑еверала, кѣ дѣ днѣ выкѣ мѣ лѣта, просѣвѣтнѣвѣ бжтвѣнымн оученнѣ к̑ бгѣ ѡнде н положенѣ выстѣ в рнмѣ в црквн стаго клнмента...

...по мнхѣнлѣ црн выстѣ црѣ романѣ н прн того црѣтѣвѣ крѣтнѣа роѣскѣн велѣкѣн кнѣз владнмерѣ во градѣ корсоуѣнѣ, ндѣже кнннн 'оврѣтошасѣ роѣскнмѣ азыкомѣ пнсаны. тоѣ н крѣпенѣе ѣакоже нзранлѣтаномѣ на горѣ сннанстѣвн закон н грамотѣ дана выстѣ монсеовн н монсѣн лѣдн наѣчнѣ, но нсоѣсѣз наѣвннѣз законѣ внесе во 'ерлѣнмѣ ѡуле чюдѣ онамо монсѣн со нсоѣсом законѣ н грамотѣ і архіерен (введѣста) н землѣ 'ерлѣмскѣю н лѣдн наѣчнѣсто н скнннѣо прннесе н всѣ прочіѣа сѣ же того чюднѣс н днѣвнѣа 'ѣако ѣднномѣ владнмерѣ дасть бгѣ прннесе н в роѣскѣю землѣ вѣрѣз н крѣпенѣе н грамотѣ н кнннн 'оврѣтенѣе ѡуле н ѡалтырѣ н попы н клнментѣовы моѣн н всѣ сосѣѣды црѣковнѣа і нѣконы н крѣтѣ н прншедѣз крѣтн всѣ лѣдн роѣскѣа землѣ...¹⁶⁷

Тук много добре личи смесването на база „Корсун“ на две събития – покръстването на русите и „намирането“ на „руската“ азбука в резултат на божествената намеса. Отново се повтаря идеята, че всъщност руските букви са дадени от Бога и че никой не ги е изобретявал. Името на Константин-Кирил се споменава заради традицията славянската и в частност руската азбука да се свързва с неговото име, но неизвестният книжовник е намерил начин да съчетае тази традиция с руската патриотична идея, на която той сам е носител – просто казва, че всъщност славянският апостол е намерил писмеността, дадена вече от Бога на русите. В този текст, също както и в предишния, личи много добре, че авторите са познавали и собствено руска традиция за обяснение на появата на руската азбука. Именно тази традиция на някакъв по-ранен етап от нейното развитие е залегнала в ЖК, а по-късните руски книжовници, нейни носители вече в по-развит вид, не се задоволявали с простата добавка в ЖК и я обяснявали, доразвивайки я в желаната насока¹⁶⁸.

Много е важно да се изясни кога точно е била извършена интерполацията на руска почва. Това трудно може да се направи прецизно. За да се даде все пак някакъв отговор, е нужно, на първо място, да се разгледа процесът на формиране на руско народностно съзнание, тъй като, както вече подчертаа, в нея личи проруска тенденциозност. Във връзка с това трябва да се подчертае, че този процес не може да се разглежда откъснато от процеса на формиране на руската народност като етнополитическо цяло¹⁶⁹.

Първите податки за формиране на (славяно)руско народностно съзнание могат да се отнесат към началото на Х в. Оттогава датира догово-

¹⁶⁷ Лавров, П. Материалы..., с. 143.

¹⁶⁸ Гошев, И. Цит. съч., с. 248; Теодоров-Балан, А. Цит. съч., св. 2, 45–47; Ангелов, Б. Ст. Стари славянски текстове. – Известия на Института за българска литература, 8, 1954, 258–263; Куев, К. Черноризец Храбър, с. 54; Ангелов, Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. Т. 2. С., 1967, 29–35; Петканова-Тотева, Д. Литературни особености..., с. 142; Данчев, Г. Произведения на старобългарската литература в архива на Папския ориенталски институт в Рим. – В: Втори международен конгрес по българистика. Т. 11. Старобългарска литература.

¹⁶⁹ Рогов, А. И., Б. Н. Флоря. Формирование самосознания древнерусской народности (по памятниками древнерусской письменности X–XII вв.). – В: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982, с. 98; Седов, В. В. Формирование восточнославянской народности. – Краткие сообщения, ИА, вып. 198, 1989, 10–15.

рът на княз Олег с гърците, където пратениците на княза излизат като изпратени от „руския род“¹⁷⁰. Този процес става по-ясен през следващите столетия – XI–XII, когато се оформят и завършени представи за русите като обособена етническа общност. За първи път ясна формулировка на това понятие има у митрополит Иларион¹⁷¹. „Повесть временных лет“ е първият летописен паметник (нач. на XII в.), в който с пълна яснота се утвърждава и осмисля понятието *Русь* в широко значение като съвкупност от различни източнославянски етнически групи или племена. Това е станало според А. Н. Насонов под въздействие на идеята за славянско единство, която се съдържа в ред кирило-методиевски паметници¹⁷².

Проследявайки този процес, а също свързания с него процес на русификация на славянските апостоли и тяхното дело, с най-ранен пример от XII в., и съпоставяйки ги с факта, че в някои от случаите на русификация личи първоначална българска интервенция с цел българизация¹⁷³, като руската идея е насложена по-късно (сочнѣтел словенѣмъ и блъгарѣмъ и русѣмъ), може да се предположи, че интерполацията не би могла да бъде направена пред XII в. Най-вероятно това е станало през XIV в.¹⁷⁴

Остава да се отговори на най-трудния въпрос – защо при редактирането на ЖК на българска почва мястото с руските букви е вмъкнато и в българските преписи. Следва веднага да се подчертае, че на този въпрос трябва да се отговори независимо от това, дали въпросното място се е получило в резултат на интерполация, или по друг начин. Защо книжовниците от България са вмъкнали и оставили това място в ЖК, което явно противоречи на останалата му част, а и на други кирило-методиевски паметници? Защо е била призната проруската тенденция, а е пренебрегната пробългарската, позната от други паметници? На всички тези въпроси отговарям на друго място¹⁷⁵, а тук само ще кажа, че това не е резултат на грешка или недоглеждане, а на концепция, съществувала сред част от българските книжовници.

¹⁷⁰ Рогов, А. И., Б. Н. Флоря. Цит. съч., с. 103.

¹⁷¹ Пак там, с. 111; ср. Лихачев, Д. С. Национальное самосознание древней Руси, с. 25; Jakobson, R. Гими в слове Илариона О законе и благодати. – In: Jakobson, R. Selected Writings. V. 6/8. Berlin – New York – Amsterdam, 1985.

¹⁷² Насонов, А. Н. История русского летописания..., 68–70; Корольков, В. Д. Цит. съч., 109–110.

¹⁷³ Чешмеджиев, Д. Кирил и Методий – покръстители на българите? – Исторически преглед, 48, 1992, № 4, 84–93.

¹⁷⁴ Goldblatt, H. Цит. съч., с. 324 и др.

¹⁷⁵ Češmedžiev, D. Constantin Kostenečki...

THE “RUSSIAN LETTERS” IN THE DETAILED LIFE OF CONSTANTINE-CYRIL THE PHILOSOPHER

Dimo Cheshmedjiev (България)

(Summary)

In the article are set forth all the opinions expressed so far in science on the interpretation of the passage in Chapter VIII of the Detailed Life of Constantine-Cyril where it is said that Constantine found in Cherson a gospel and a psalter written “with Russian letters”, and these opinions are hypothesis that the passage in question is a more recent interpolation in the text of the Life and presents his arguments in favour of this hypothesis.

KRAKOWSKIE CYRILLOMETHODIANA

Aleksander Naumow (Polska)

Kraków od dawna jest związany z problematyką cyrylometodejską, przede wszystkim jako jedna z hipotetycznych siedzib pogańskiego księcia z XI rozdz. *Żywotu Metodego*, co jest tematem bogatej dyskusji nad obecnością chrześcijańskiego obrządku wschodniego z językiem liturgicznym słowiańskim na części ziem polskich przed przyjęciem chrztu przez Mieszka I w 966 r. i paralelnego istnienia w państwie polskim za pierwszych Piastów dwu organizacji kościelnych¹. To miasto jest ważnym składnikiem mitu słowiańskiego, podsycanego późniejszymi wydarzeniami kulturowymi za Jagiellę i pierwszych Jagiellonów, takimi jak działalność głągolicznych benedyktynów na Kleparzu, działalność metr. Grzegorza (Camblaka), bizantyńsko-ruskie freski w jednej z kaplic katedry wawelskiej, pierwsze druki cyryliczkie z tłoczni Szwajpolta Feola, studia Franciszka Skaryny itp.

Kult Świętych Braci w łacińskiej tradycji Kościoła w Polsce jest również zwany główną miarą z Krakowem. Tutaj powstawały I do dziś są przechowywane teksty liturgiczne o Braciach. Najważniejsze z nich omówił w swoim czasie wybitny badacz księgozbioru Kapituły Krakowskiej członek korespondent Akademii Umiejętności w Krakowie ks. Ignacy Polkowski², a jego badania uzupełnił niedawno w referacie na sesji w Gdańsku ks. Wacław Schenk³. Z badań tych wynika, że pierwsze zachowane w Polsce łacińskie teksty o Cyrylu i Metodzie pochodzą z początku XV w. Najważniejszy z nich

¹ Z ostatnich polskich prac warto zwrócić uwagę na dwa tomy wydane przez KUL *Cyryl i Metody Apostołowie i Nauczyciele Słowian. Studia i dokumenty*. Red. J. S. Gajek, L. Górka (w serii Teologia w dialogu VI, 1–2). Lublin, 1991, pracę zbiorową *Chrystus zwyciężył. Wokół Chrztu Rusi Kijowskiej*. Red. J. S. Gajek, W. Hryniewicz. Warszawa, 1989, *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*. T.1. Red. S. Stępien. Przemyśl, 1990, tom *Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*. Red. R. Łużny. Lublin, 1988, tom *Dziedzictwo misji słowiańskiej Cyryla i Metodego. Materiały sesji naukowej w WSP w Kielcach 4–5.XII.1985 r.* Red. Cz. Bartula. Kielce, 1988. Starszą literaturę można znaleźć w studium polskiego prawosławnego teologa J. Klingera „*Nurt słowiański w początkach chrześcijaństwa polskiego*” w tomie jego prac „*O istocie prawosławia. Wybór pism*” (Warszawa, 1983).

² *Cześć św. Cyrylla i Metodego w Polsce według ksiąg liturgicznych i legend od końca XIII wieku*. Kraków, 1885.

³ *Kult liturgiczny świętych Cyryla i Metodego w Polsce*. – In: Uniwersytet Gdański. Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego. Sławistyka 3: *Polskie kontakty z piśmiennictwem cerkiewnosłowiańskim do końca wieku XV*. Gdańsk, 1982, 57–62, zob. też Chodkiewicz, A. *Tradycja cyrylo-metodiańska w Polsce*. – In: *Cyryl i Metody Apostołowie i Nauczyciele Słowian*. T.1, 125–132. Obok Biblioteki Kapituły Krakowskiej i Biblioteki Jagiellońskiej ważne zabytki łacińskie znajdują w Bibliotece oo. Paulinów na Skalce.

to – jak ją określa ks. Polkowski – *Cirulli et Metudii Legenda ex Codice Capituli Cracoviensis dicto Passionale* (B Kap Kr 147)⁴ porównyany z *Legenda Morawska*, od której się nieco różni. Znaczna cesc odpisów tego poważnego zabytku cyrylometodejskiego znajduje się w Krakowie. Oprócz wskazanych ks. Polkowskim, V. Chaloupecky ogłosił jeszcze trzy kopii z Krakowa (Jagiell.4246, Jagiell.3408 i Czart.3064)⁵. Ostatnio Sł. Barłiewa opublikowała kilka nieznanych odpisów Legendy w tym trzy z Krakowa (Jagiell.271, Jagiell.1768 i Czart.2767) i mówi o *Krakowskiej redakcji Legendy Morawskiej*.⁶ Skróć tej legendy zamieszczono w brewiarzu krakowskim *Liber horarum canonicarum* z 1508 r., opracowanym przez specjalną komisję powołaną przez krakowskiego biskupa Jana Konarskiego, a wydrukowanym w oficynie Jana Hallera. Unikatowe są też lekcje w krakowskim brewiarzu z 1443⁷ i w *Viaticum Cracoviense*, drukowanym być może w Wenecji na początku XVI w.⁸ Ważnym momentem dla utrwalenia kultu Cyryla i Metodego był synod krakowski z 1436 r., kiedy to, porządkując na polecenie biskupa Zbigniewa Oleśnickiego dyscyplinę liturgiczną Wielkiego Postu, dopuszczono również ich święto w rycie zdwojonim (duplex). Od tego czasu spotykamy je w coraz to liczniejszych nowych księgach, a także w kodeksach starszych pojawiają się liczne uzupełnienia⁹. W rękopisie B Kap. Kr 212 z pocz. XV w. jest msza całkowita, drukowana także w mszale krakowskim kard. Fryderyka Jegiellończyka i obowiązująca niemal do końca XVI w. Po soborze trydenckim z polecenia synodu piotrkowskiego opracowano nowe proprium brewiarzowe (ks. Stanisław Sokołowski, druk Kraków 1596) i proprium mszalne (Kasper z Kleczowa, druk Kraków 1605). Lekcje opracował ks. Sokołowski już w 1580 r. na polecenie bpa Jerzego Radziwiłła. Utrzymano w zasadzie przedtrydencką orację, znaną z sześciu najstarszych krakowskich kodeksów (inc.: *Omnipotens piissime Deus*) z opuszczeniem słów *nostrosque apostolos et patronos* i zasilono tendencje unijne. Jednak po reformach papieża Piusa V święto Cyryla i Metodego stopniowo zanika w kalendarzach liturgicznych diecezji polskich.

Krakowski franciszkanin o. Piotr Pękalski w 1852 r. opracował nabożeństwa i mszał na uroczystości patronów polskich¹⁰. Pod 9 marca (s. 50–58, 280–283) znalazło się święto *Cyrylla i Metodego biskupów i wyznawców*. Warto zwrócić uwagę na obecność dwu hymnów – na 1. Nieszporach *Ciesz się Sarmacki narodzie* i na laudes *O wy wielcy pracownicy*. Jest tam też przekład modlitwy *Omnipotens piissime Dei* (s. 52, 281), krótki żywot (s. 52–54), modlitwa tajemna i modlitwa po komunii (s. 282–283). Dziesięć lat później tenże o. Pękalski wydał *Żywot św. Cyrylla i Metodego, rodzonych braci, biskupów i apostołów ludów słowiańskich*¹¹.

⁴ Inc.: *Tempore Michaelis imperatoris, fuit quidam vir nobilis... exc.: ...et ibidem cum suo fratre in Domino feliciter requievit* (s.15–19). Początkowy fragment (do połowy rozdziału VI) znajduje się też w brewiarzu tejże Kapituły Nr 29.

⁵ Chaloupecký, V. *Prameny X století Legendy Kristiánovi*. Svatováclavský sborník II/2. Praha, 1939, p. 508.

⁶ Бърлиева, Сл. *Новооткрити преписи на латински агиографски творби за Кирил и Методий в полската Legenda aurea*. – В: Кирило-Методиевски студии, 8, 1991, 264–278.

⁷ B. Kap. Kr 30 pod 9 marca z oracją właściwą i sześcioma czytaniem; inc.: *Quemadmodum ex historiis plurimorum sanctorum... exc.: per dominum quoque Papam in eadem ecclesia sancti Clementis honorifice tumulatur* (s. 22–24). Osobliwością tego tekstu jest umieszczenie misji morawskiej przed chersońską. Przedrukowano go w 1513 r. na polecenie bpa Lubrańskiego w tzw. *Viaticum Poznaniense*.

⁸ Brewiarz był własnością Polkowskiego. Inc.: *Beati Cirullus et Metudius fratres... exc.: ...in magna sanctitate vitam in pace finivit*.

⁹ Schenk, W. *Kult liturgiczny...*, s. 58.

¹⁰ *Ołtarz nowy czyli nabożeństwa na cześć świętych patronów polskich zastosowane do nabożeństwa kościelnego*. Kraków, 1852.

¹¹ *Żywotu świętych patronów polskich... z ośmiu rycinami*. Kraków, 1862, 64–87.

We wrześniu 1880 r. papież Leon XIII encykliką *Grande munus* odnawia kult Braci i wprowadza go na stałe do mszału i brewiarza rzymskiego, ustalając 7 lipca jako ich doroczną uroczystość. Podkreśla się w tej papieskiej inicjatywie udział – obok bpa J. Strossmayera – polskich oo. Zmartwychwstańców, zwłaszcza przełożonego Zgromadzenia ks. Piotra Semenienki. Na pierwsze odnowione święto w lipcu 1881 r. do Rzymu udała się wielka polska pielgrzymka. W czasie uroczystości m. in. profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Stanisław Tarnowski deklamował wiersz Józefa Szujskiego *Głos na uroczystość Cyryla i Metodego*, a ks. Semenenko w bazylice św. Klemensa wygłosił *Mowę pochwalną na cześć śś. Cyryla i Metodego*¹², wydrukowaną następnie w krakowskim „Czasie” (1881) i po francusku w Rzymie (1882).

Wielkie znaczenie miały też obchody 1000-lecia śmierci św. Metodego w lipcu 1885 r. w Welehradzie. W Krakowie powstał pod przewodnictwem bra Albina Dunajewskiego Komitet Pielgrzymki, który zaczął gromadzić środki finansowe, m.in. sprzedając ogromny nakład obrazków, przedstawiających Cyryla i Metodego nauczających lud i takich wzorowanych na rzymskim fresku wraz z papieżem Mikołajem. Z tej okazji ks. Władysław Chotkowski opracował ich kolejny żywot¹³, wydany wraz z odezwą krakowskiego Komitetu i *Litaniją o śś. Cyrylu i Metodzie* (s. 76–80)¹⁴. Również – jak widzieliśmy – ks. I. Polkowski wydał swą monografię właśnie dla uczczenia tej lipcowej uroczystości welehradzkiej.

Po welehradzkim jubileuszu w Krakowie opadło nieco zainteresowanie świętymi Braci. Nową falę dyskusji wywołały kontrowersyjne poglądy A. Brücknera¹⁵. Z ważniejszych krakowskich prac należy tu wymienić rozprawy ks. K. Czajkowskiego i K. Potkańskiego¹⁶. Mniejszym echem odbiły się w Krakowie – tak jak w całej Polsce – obchody 1100 rocznicy urodzin Cyryla w 1927 r. W 1930 r. ks. Jan Korzonkiewicz wydał w języku polskim książkę Fr. Grivca i dołączył do niej jako Dodatek III *Niektóre ślady czci św. Cyryla i Metodego w Polsce* (s. 214–222)¹⁷.

Okres powojenny sprowadził problematykę cyrylometodiańską do dyskusji o tzw. obżędzie słowiański w dawnej Polsce, wielkie znaczenie miał wtedy wybitny krakowski slawista prof. T. Lehr – Sławiniński i historyk J. Widajewicz. Również dzisiaj Kraków nie przestał być ośrodkiem żywo interesującym się problematyką cyrylometodiańską. Szczególne zasługi mają tu profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego – S. Urbańczyk, F. Sławski, M. Honowska, J. Rusek, R. Łużny, J. Maślanka i szereg ich wychowanków. Do umocnienia kultu Braci przyczynili się też swoją twórczością plastyczną profesorowie krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych Adam Stalony Dobrzański i Jerzy Nowosielski, autorzy kilku fresków i witraży w świątyniach polskich.

Jedną z form prowadzonych obecnie w Krakowie prac slawistycznych są badania archeograficzne. Na ukończeniu jest *Katalog rękopisów cerkiewno-słowiańskich*, którego głównym celem jest wstępne opracowanie istniejących w

¹² Chodkiewicz, A. *Tradycja...*, s. 130, por. Kumor, *Kult...*, 160–161.

¹³ *Żywot śś. Cyryla i Metodego Apostołów Słowiańskich*. Kraków, 1885.

¹⁴ Część właściwa litanii zaczyna się od wezwania *Święci bracia do wielkich rzeczy przez Boga powołani...* Na zakończenie jest podana modlitwa *Wszchemogący...*

¹⁵ Między innymi w krakowskim „Przeglądzie Polskim” CXLIX (1903).

¹⁶ Drukowane w „Przeglądzie Powszechnym” w latach 1903–1905. Rozprawa Potkańskiego ukazała się też osobno: *Konstantin i Metodyusz*. Kraków, 1905.

¹⁷ Zob. Grivec, F. *Śś. Cyryl i Metody Apostołowie Słowian. Z przydaniem encykliki Leona XII o św. Cyrylu i Metodzie oraz niektórych dowodów czci św. Cyryla i Metodego w Polsce*. Kraków, 1930. W dodatku tym znajduje się m.in. przekład Welehradzkiej pieśni cyrylometodiańskiej, śpiewany na melodię *Boże coś Polskę...*

dzisiejszej Polsce cyrylickich kodeksów związanych z tradycją średnio-wieczną¹⁸.

Cerkiewnosłowiańskie rękopiśmienne cyrillomethodiana w Krakowie znajdują się w trzech kodeksach. Są to prologowe żywoty Cyryla i Metodego w rękopisie Ms. Slav. Qu 5 z kolekcji berlińskiej w Bibliotece Jagiellońskiej oraz dwa prawie identyczne kondaki w rękopisach MNK 319 i Czart. 2048 I w Bibliotece Czartoryskich Muzeum Narodowego. Przedstawiamy niżej opisy tych trzech rękopisów i wydanie interesujących nas tu tekstów, w nieco uproszczonej grafii i z rozbiciem na słowa.

Ms. Slav. Qu 5 pochodzi z 1. poł. XVII w. z terenu państwa moskiewskiego. Są to tzw. *сратцы*. Opisany przez A. I. Jacymirskiego¹⁹. Kart ma 296 (przy foliacji powtórzono 100, opuszczono 198). Między k. 101 i 102 brak 1 karty (wycięta). Karty 33', 185', 260–260', 274' – puste. Przy oprawie przestawiono składkę z kk. 88–95, które powinny być między k. 101 (i wycięta) a k. 102. Rozmiary 205x148 mm. Papier być może z drugiej poł. XVI w. (R. Nowak). Pismo – skoropis północnoruski, stosuje także literę я, którą oddajemy niżej tradycyjnie jako ѡ. Zawiera informacje o świętach, świętych i wydarzeniach historycznych. Najpóźniejsze uwzględnione święto to pod 27 III przeniesienie do Moskwy Chitonu Pańskiego, co miało miejsce w 1625 r. (k. 146–146'). Duża ilość świętych słowiańskich, w tym także południowosłowiańskich (św. św. Iwan Rylski, Ilarion Myglenski, Joachim Osogowski, Paraskiewa – Petka, Georgi Nowy, Ioan Nowy Suczawski, Sawa Serbski, Symeon Serbski, Arsenije Serbski, Lazar²⁰). Nas tu zajmuje informacja o Cyrylu Filozofie za Włodzimierza Monomacha, który przetłumaczył homiliarz na niedziele zwany *Tolkowoje jevangelijsze*, oraz prologowe żywoty obu Braci. W prologu Cyryla uderza przede wszystkim zamiana przy Zambriju *чморн* na *смирнѣ* oraz informacja o 40 diakonach zamiast 40-dniowego postu. Ruskiej wstawce również należy poświęcić więcej uwagi, więc podajemy ją w całości, nie zważając na szereg dziwactw i nieścisłości w zapisie. W prologu Metodego widać silne nastawienie antyżydowskie²¹.

¹⁸ Najnowszy wykaz materiału południowosłowiańskiego w polskich rękopisach cyrylickich, w tym także tekstów św. Klimenta Ochrydzkiego, Konstantyna Presławskiego i Jana Egzarchy, które mogłyby zostać uwzględnione także tutaj jako swoiste cyrillomethodiana, podaliśmy w artykule „*За спецификата на църковнославянската литература в Жеч Посполита*“, poświęconym pamięci prof. Piotra Dinekowa (*Palaeobulgarica*, 16, 1992, Nr 2, 82–87).

¹⁹ Я ц и м и р с к и й, А. И. *Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек*. Т. 1 (= Сб. ОРЯС РАН 98/1921) – Берлинская Королевская Библиотека, Nr 42, 355–357.

²⁰ Krótką i niezbyt dokładną informację o rękopisie podałem w notatce „*Нови свегения за кирилски ръкописи в Полша (Берлинската сбирка в Краков)*“ (*Palaeobulgarica*, 10, 1986, Nr 1, s. 75). Więcej danych zawarliśmy w K. Stanczewem w artykule „*Из ръкописните сбирки на краковските библиотеки*“, którego druk w Sofii bardzo się opóźnił. Pewne, lecz niekompletne informacje podała ostatnio E. Tomowa – „*Кирилски ръкописи с български сюжети в полски книгохранилища*“ (Старобългарска литература, кн. 25–26, 1991, 223–224), słusznie wskazując na podobieństwa tego kodeksu do niektórych rękopisów z kolekcji Pogodina w RNB w S.-Petersburgu. Warto też porównać go z rękopisem Nr 178 z kolekcji Chłudowa w moskiewskim GIM.

²¹ Пор. Л а в р о в, П. А. *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности* (= Труды Славянской комиссии АН СССР. Т. 1). Ленинград, 1930, 106–107. Z powszejszej literatury: Ку е в, К. *Проложните жития за Кирил и Методий в ленинградските книгохранилища* – *Palaeobulgarica*, 9, 1985, Nr 1, 8–36, oraz Н и к о л о в а, С. *К истории текста проложного жития Мефодия* – In: Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method. Red. K. Trost, E. Völkl, E. Wedel (= *Selecta Slavica* 13). Neuried, 1988, 475–484.

MNK 319 to czasosłów z dodatkami, z terenu metropolii kijowskiej, pochodzący z XVI w. z uzupełnieniami z XVII w. Wstępnie opisany przez J. N. Szczapowa²². Kart 291 (stron 582), dodana karta ze stronami 191A – 192 A Papier, rozmiary 187x143 mm. Pisany półustawem. Treść to utrenia, wieczernia i powiecerija, kalendarz miesięczny i triodny, paraklis do Matki Bożej, modlitwy, dodatki. Ss. 565–566 puste. W kalendarzu kilka świąt słowiańskich (Pokrow, św.św. Paraskiewa – Petka, Iwan Ryłski, Piotr Kijowski, Cyryl, Borys i Gleb, Fieodosij Pieczerski, Włodzimierz).

Czart. 2048 I to również czasosłów z dodatkami, z terenu metropolii kijowskiej, napisany ok. połowy XVI w. Opisany przez Szczapowa²³. Kart 267 (stron 534), niektóre nie na swoim miejscu (99–102, 153–154, 247–248, 251–252, i 249–250, 347–348, 387–388, 345–346 powinna być po 312, 347–348, po 332, 531–532 ma być przed s. 469), brak kilku kartmiędzy 332 i 333, po 484 i in. Papier, rozmiary 186x136 mm, półustaw. Zawiera utrenię, czasy, obiednicę, wieczernię (z ananiejką), powiecerije, kalendarz, wieliczanija, paraklis do Bogurodzicy, kanony do Jezusa Chrystusa, Anioła Stróża, pravilo przed Komunią św., stichery. Wymaga gruntownego uporządkowania. W kalendarzu kilka świąt słowiańskich (Pokrow, św.św. Paraskiewa-Petka, Iwan Ryłski jako główne święto dnia, Piotr Kijowski, Cyryl, Borys i Gleb, Fieodosij Pieczerski, Włodzimierz).

Ms. Slav. Qu 5

k. 49' – 14 X: мѣzcz. Nazarija, Gervasija, Protasija; Kelesija; Paraskovgii
и памѧ прѣбныхъ ѿць ншнхъ Костѧтина философа во мншескомъ чинѣ Кнрѧла бывша
во днѣ Владнмера манамѧха. сен преложи токобное воскрѣное еѧлне в лѣто
ѣсѧна и ннѣ остѧцы

k. 123' – 14 II: Avxen'tija

и прѣбнаго ѿца ншго Кнрѧла философа еѣсѧпа катѧскаго ѣчѧла словано и бѣгарѣ нже
преложи рѣсѧю грамѣтѣ з грѣческѧ и кѣтѧ слованы и бѣгары

i przeniesienie ciała wielkiego księcia Michaiła Czernigowskiego (1578 r.)

(...) Кнрѧзъ бѣ родомъ града сѧлѧна ѿца хѣтѧна иманемъ лѧа а в мнре бѣ имѧ Кнрѧ
кѣстѧтѧ мѣ же бѣ ѡрѣча вѣмѧ н поаша его в полѧтѣ цѣрѣ и цѣрѣ ѡда его логофѣтѣ
фѧлософѣ и в трѣ мѣцы наѧчнѧса вѣ хѧтѣрѣтѧ и мѣрѣтѧ и черѣмѧ азыки фѧлософѧ
наѧчнѧса и бытѣ лѣбнмъ цѣремъ. не восхѣтѣ же чѣтѧ цѣрѣ лѣдскѧ (сѧнобремъ над
tym dopisano чѧлескѧ) и шѣ на всѣ море и бытѣ мнѧ. и много чѣдѣсѧ сотѣвори
подѧвѧзѧса о правѣн вѣре. и многи ерѣтѧкѧ посрамѧ. и невѣныѧ наѧчѧ вѣровѧ во хѧ и
зѧбѣра ерѣтѧка мѧтѣвою змѣрѧ. и по се принѣде в бѣгоры и слованы. и по дѣнаю
такѣже наѧчѧ вѣровѧтѧ во хѧ. по аплѣ пѧвѧе. и в кѧтапеѣне граде еѧнѣпомъ бытѣ и
пѣставѧ. мѧ. дѧко. и сѣставѧ аѣсѧкѣ словѣскѧмъ азыкомъ. прѣвѣ з грѣческѧго на
рѣскѧ. и сотѣвори. лѧ. словъ, з вѣратѣ свѣн мѣфѣдѧнемъ еѧнѣпомъ морѧвскѧ в лѣтѣ
ѣсѧтѧ. е по ѣсѧ. собѣрѣ. мѧ. лѣто во цѣрѣтѣ мнѧхѧла цѣра грѣческѧго и мѣрѧ его
фѣодѣоры. в кнѣженѣ кнѣа борѧса бѣгорѣскаго. растѧца кнѣа марѧвскѧ и кѣстѣла кнѣа
вѧсѣтскѧ. в пѣвое лѣто рѣорѧка кнѣа кнѣнѧа его за ра. в лѣто вѧднѣме(к. 124')рово
кѣрѣненѧ. вѧднѣме кѣрѣтѧ рѣсѧю зѣмѧю в лѣтѣ ѣсѧчѣ. а рѣ пошла ѡ колѣна.
афѣтова. ѡ трѣаго сѧа нѣова. рѧдѣѣжѣшѣса нашѣ колѣно на азыкѣ. аже естѣ сѧа.
мнѧдон кѧппѧдокѧнѧ, гѧлатѧн, ѣлѧнѧнѧ. фѣгѧлон. аѧаѧко фѣрѧкѣн. мѧкѣдонѧ. аѧмѧ-
тѣн рѧдо. аѧмѧнѧн сѧколо, норѧцы иѣе естѣ о бѣтѣ, ѣе. рѣмнѧ еѣе естѣ грѣцѧ. а
бѣгорѣскаѧ зѣмѧла кѣрѣченѧ бытѣ в лѣто ѣсѧто. прѧ цѣрѧ же мнѧхѧла грѣчѣстѣ. ѣ на в

²² Щапова, Я. Н. *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики*. Т.1. Moskwa, 1976, 110–111, Nr 64.

²³ Ibidem, s. 77, Nr 30.

THE “CYRILLO-METHODIANA” OF CRACOW

Alexander Naumov (Poland)

(Summary)

The article presents in concise form the hitherto known facts about the Cyril and Methodius cult in Cracow, starting with the interpretation of Chapter XI of the Detailed Life of St. Methodius where information is given about the conversion of the “Vistula Prince” to Christianity and ending with the contemporary researchers of the life-work of Cyril and Methodius. Three manuscripts, kept at present in Cracow, which contain Cyrillo-Methodian materials, are analysed in detail, and their texts are published: 1. Manuscript Ms. Slav. Qu. 5 of the Berlin Collection in the Library of the Jagiellonian University, a manuscript of the first half of the 17th c., originating from the Duchy of Moscow, in which are included the Short Life of St. Cyril, the Short Life of St. Methodius and a troparion with kontakion for St. Cyril; 2. Manuscript MNK 319 of the Czartoryski Library at the National Museum, written in the 16th c. (with 17th c. addenda) on the territory of the Kievan Bishopric, which contains a troparion and a kontakion for St. Cyril; 3. Manuscript Czart. 2048 I of the Czartoryski Library at the National Museum, written circa the mid-16th c. on the territory of the Kievan Bishopric which contains a troparion and a kontakion for St. Cyril.

СЪКРАЩЕНИЯ

БАН–СПб.	– Библиотека академии наук – Санкт-Петербург
ГИМ	– Государственный исторический музей – Москва
ЖМНПр	– Журнал Министерства народного просвещения
Изв. ОРЯС	– Известия Отделения русского языка и словесности
ЈАЗУ	– Југословенска академија знаности и умјетности – Загреб
НББ	– Народна библиотека – Белград
НБКМ	– Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методиј“ – София
ОГНБ	– Одесская государственная научная библиотека – Одесса
РГАДА	– Российский государственный архив древних актов – Москва
РГБ	– Российская государственная библиотека – Москва
РНБ	– Российская национальная библиотека – Санкт-Петербург
Сб. ОРЯС	– Сборник Отделения русского языка и словесности
ТОДРЛ	– Труды Отдела древнерусской литературы
ЦГИА	– Центральный государственный исторический архив
РГ	– Migne, J. P. Patrologiae cursus completus. Series Graeca
PL	– Migne, J. P. Patrologiae cursus completus. Series Latina

СЪДЪРЖАНИЕ

Дмитрий Буланин (Россия). Житие Павла Фивейского – български перевод X века	5
Мария Йовчева, Лора Тасева (България). Два старобългарски превода на Псевдо-Методиевото Откровение	22
Андрей Бояджиев (България). Житието на св. Кондрат – първоначалната история на неговия славянски текст и развитието на старобългарската правописна система с голям ер	46
William Veder (Niederlande). Der bulgarische Ursprung des <i>Izbornik von 1076</i>	82
Татяна Славова, Иван Добрев (България). Проект за критическо издание на старобългарското Тетраевангелие. Реконструиран Кирило-Методиев текст с разночетения и критически апарат	88
Красимира Костова (България). Ритмични структури в преславски текстове ..	103
Искра Христова (България). Синтактичният паралелизъм в Словата на Климент Охридски	109
Димо Чешмеджиев (България). За „руските букви“ в Пространното житие на Константин-Кирил Философ	116
Aleksander Naumow (Polska). <i>Krakowskie cyrillomethodiana</i>	138
Съкращения	145

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИ СТУДИИ, КН. 10

Редактор *Албена Накева*

Технически редактор *Беска Андранова*

Компютърна обработка *Валентин Траянов*

Издателски индекс 13803 Формат 70×100/16

Печатни коли 9, 25 Издателски коли 11,83

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

ISSN 0205-2253